

METSZETEK

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

CROSS-SECTIONS
SOCIAL SCIENCE JOURNAL

Vol. 12 (2023) No. 2

METSZETEK
Társadalomtudományi folyóirat
Vol. 12 (2023) No. 2

Főszerkesztő:

Dr. Czibere Ibolya

Szerkesztők:

Dr. Balogh László Levente, Dr. Csoba Judit, Dr. Fényes Hajnalka, Dr. Fónai Mihály,
Dr. Huszti Éva, Dr. Mohácsi Márta, Dr. Rác Andrea, Sipos Flórián

Szerkesztőbizottság:

KATZ, Katalin – The Hebrew University of Jerusalem
KOLOZSVÁRI, Orsolya – College of Coastal Georgia
NISTOR, Laura – Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem, Kolozsvár
PICCIONE, Vincenzo – Roma Tre University, Italy
URIZ, Maria Jesús – Public University of Navarre, Pamplona
VIRTO, Lucia Martínez – Public University of Navarre, Pamplona
WOODS, Ronald – University of Technology Sydney, Australia

Tanácsadó testület:

BOBKOV, Vyacheslav – Russian Science Academy, Moscow, Russia
FOX, Chris – Manchester Metropolitan University, United Kingdom
GEELHOED, Sandra – University of Applied Sciences Utrecht, Netherlands
HERRMANN, Peter – University of Eastern Finland, Kuopio, Finland; Corvinus University, Budapest,
Hungary
HORAKOVA HIRSCHLER, Nicole – University of Ostrava, Czech Republic
JANKY, Béla – Budapest University of Technology, Hungary
KERÜLŐ, Judit – University of Nyíregyháza, Hungary
RAZUMOVA, Tatiana – Moscow State Lomonosov University, Russia
SIK, Endre – Eötvös Loránd University, Budapest, Hungary; TÁRKI Social Research Institute,
Budapest, Hungary
SZABÓ, Márton – University of Miskolc, Hungary
SZÁNTÓ, Zoltán – Corvinus University of Budapest, Hungary
TIMÁR, Judit – Hungarian Academy of Sciences Centre for Economic and Regional Studies Research
Center; Eötvös Loránd University, Hungary
WIKTORSKA-ŚWIĘCKA, Aldona – University of Wrocław, Poland

Olvasószerkesztő:

Béres-Áfra Zsuzsa

Tördelőszerkesztő:

Juhászné Marosi Edit

Webdesign:

Fábián Márton

Szerkesztőségi munkatársak:

Béres-Áfra Zsuzsa

Dr. Molnár Éva

ISSN 2063-6415

Kiadja: a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar

Felelős kiadó: Prof. Dr. Keményfi Róbert dékán

Webcím: metszetek.unideb.hu

E-mail: metszetek@arts.unideb.hu

Tartalomjegyzék

TEMATIKUS TANULMÁNYOK

Politika és politikatudomány a háború árnyékában

Vendégszerkesztő: NAGY LEVENTE

NAGY LEVENTE: Szerkesztői előszó.....	5
GERE DÖMÖTÖR–STEFKOVICS ÁDÁM: A vasárnapi ebédttől a szavazóurnáig <i>Politikai szocializáció és politikai homofília a magyar társadalomban</i>	7
UNGER ANNA: A versengő választás és a versengés fogalmának kihívásai.....	37
TANÁCS-MANDÁK FANNI: Nagyító alatt a 2022-es olasz parlamenti választások.....	53
TÓTH LÁSZLÓ: Politikai átrendeződés a pandémia és a háború árnyékában <i>A 2022. évi lettországi parlamenti választás és következményei</i>	73
BERÉNYI ZOLTÁN: Az orosz stratégiai biztonsági kultúra különös világa.....	95

KÖZELKÉP

CSÁK ZSOLT: Az apák otthoni iskolai bevonódásának típusai interjú kutatás tükrében.....	119
POKORNYI ZSANETT: Kormányzati legitimitás és az adómorál összefüggései a fiskális szerződésben. <i>A kollektív szolgáltatások és a kormányzati kommunikáció esete</i>	140

RECENZÍÓ

MURÁNYI ISTVÁN: Néhány megjegyzés Csepeli György: <i>Értékek ébresztése</i> című könyvéhez. Csepeli György (2023): <i>Értékek ébresztése</i> Budapest, Kocsis Kiadó, 232 oldal.....	157
Abstracts.....	160

Contents

THEMATIC STUDIES –

Politics and political science in the shadow of war

Guest editor: LEVENTE NAGY

DÖMÖTÖR GERE–ÁDÁM STEFKOVICS: From Sunday lunch to the ballot box <i>Political socialisation and political homophily in Hungarian society</i>	7
ANNA UNGER: Competitive elections and the challenges of the concept of competitiveness.....	37
FANNI TANÁCS-MANDÁK: The 2022 Italian election under the microscope	53
LÁSZLÓ TÓTH: Political reorganization in the shadow of the pandemic and war – <i>The 2022 Latvian parliamentary election and its consequences</i>	73
ZOLTÁN BERÉNYI: The weird world of Russian strategic security culture	95

KÖZELKÉP

ZSOLT CSÁK: Types of fathers' home-based and school-based involvement based on an interview study	119
ZSANETT POKORNYI: Legitimacy and tax morale in fiscal contract: the role of collective services and government communication in shaping taxpayers' moral considerations	140

REVIEW

ISTVÁN MURÁNYI: Some comments on György Csepeli's book. Csepeli György (2023): <i>Értékek ébresztése</i> Budapest, Kocsis Kiadó, 232 oldal.....	157
Abstracts	160

Politika és politikatudomány a háború árnyékában

Szerkesztői előszó

NAGY LEVENTE¹

A 2008-tól kezdődő gazdasági, majd a 2015-ös európai migrációs válság, a pandémia, Oroszország fokozatos erősödése, majd az orosz-ukrán háború – mely sokként érte a nemzetközi közösséget, benne az Európai Uniót és tagállamait – olyan destabilizáló események, amelyek jócskán elhalványították azt a – 90-es években még magasan szárnyaló – reményt, hogy a hidegháború vége és a Szovjetunió felbomlása a nyugati liberális demokrácia átfogó győzelmét fogja eredményezni, mondván, hogy a nyugati modellnek nem létezik egyetlen vonzó alternatívája sem. A Kelet „beolvadása” a Nyugatba azonban távolról sem a várakozásokkal összhangban történt, nemcsak azért, mert keleten hiányoztak bizonyos feltételek, illetve, mert az „utánzás politikája” nem hozta el a kapitalista demokráciához fűzött reményeket, hanem azért is, mert a liberális demokrácia, strukturális okokra visszavezethető válsága (vagy legalábbis a válság érzése), illetve a fenti események hatására a keleti társadalmakban már korántsem tűnt olyan vonzónak a nyugati minta, mint korábban.

A fent említett események Európa nyugati, illetve keleti felén is kihívásokat, megtorpanásokat, és ha nem is azonos mértékű, de komoly változásokat eredményeztek. E változások számos ország politikájára, azon belül pártrendszerére, választási rendszerére, és nem utolsósorban, biztonságpolitikájának mikéntjére is rányomták bélyegüket. Az alábbi – számos aspektusra fókuszáló – tanulmányok az utóbbi évek, évtizedek kihívást jelentő eseményeinek politikai hatásait (változásait) vizsgálják reprezentatív kérdőíves elemzés révén (Gere–Stefkovics), elméleti vonatkozásban (Unger), empirikus megközelítésben (Tanács–Mandák–Tóth), valamint biztonságpolitikai szempontok mentén (Berényi).

Gere Dömötör és Stefkovics Ádám az egyén politikai identitásának formálódását és a politikához való viszonyát meghatározó politikai szocializációt helyezik górcső alá. A szerzőpáros a családot, mint a szocializáció egyik legfontosabb színterét, és ezen belül is a szülők gyerekeikre irányuló szocializációs hatását vizsgálja a politikai homofília középpontba helyezésével. Sokrétű vizsgálatuk egy

¹ Debreceni Egyetem, Politikatudományi Tanszék; e-mail: nagy.levente@arts.unideb.hu

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

2023-as kérdőíves kutatásra támaszkodik, és tulajdonképpen a következő három kihívó kérdésre keresik a választ: Vajon milyen mértékű a politikai homofília szülők és gyermekeik között Magyarországon? Milyen mértékben határozza meg a szülők politikai identitása a gyermekek politikai aktivitását? Milyen mértékben függ (ha igen) a szülői attitűdök átadásának sikere a szülők közötti politikai homofiliától?

Unger Anna mindenekelőtt a nem-demokratikus, többpárti választások versengő jellegét vizsgálja, kiemelve, hogy a *verseny*, illetve a *versengés* fogalma, mint a demokrácia alapvető vonása, nincs kellő mértékben feldolgozva. A választások versengő jellegének (pl. a versengő autoriter hibrid rezsimiek esetében) politikatudományi megközelítése ezért indokolt. Teszi ezt a szerző azzal az alapvető kitételrel, hogy a valódi (versengő) választások meglétét a *választási integritás*, illetve a *manipulált választás* fogalmaiból és sajátosságaiból érdemes levezetni. Munkájában Unger egyébek mellett annak a kihívó kérdésnek a megválaszolására keresi a módszereket, hogy hol húzódik vajon a nehezen meghatározható határ a versengő autoriter hibrid rezsimre még jellemző érdemi (de már nem tisztességes), és a teljes autokráciát beharangozó nem érdemi (torz) verseny között.

Tanács-Mandák Fanni a 2022-es, érdemi fordulópontokat hozó parlamenti választások beható elemzését megelőzően az olasz választási rendszer fejlődéstörténete, illetve az olasz választójogi reformok gondos feltérképezését végzi el. A 2022-es választások történelmi jelentőségére fókuszálva a szerző különös hangsúlyt fektet nemcsak arra, hogy az olasz választások történetében első ízben alkalmaztak azonos választási rendszert a két házra vonatkozóan (a maga politikai következményeivel), hanem a szavazói részvétel csökkenésének ok-okozati összefüggéseire, a választói volatilitás növekedésének magyarázatára, a választási eredmények behatóbb elemzésére – középpontba helyezve a Georgia Meloni vezette FDI párt győzelmét –, és nem utolsósorban, az olasz pártokat érintő változásokra, az egymáshoz fűződő viszonyainak átalakulására, formálódására is.

Tóth László a lett politikai „átrendeződésbe”, elsősorban a lett pártpolitikai palletta változásaiba nyújt betekintést a 90-es évektől elindult függetlenedési és demokratizálódási folyamattól a 2020- tavaszán kezdődő pandémia, de különösen a Balti országok biztonsági helyzetét alapjaiban átrendező orosz-ukrán háború okozta nehézségekig. A szerző megkülönböztetett hangsúlyt fektet a háborúnak a lett pártstruktúra átalakulására és a 2022-es választási eredményekre gyakorolt hatásaira, illetve az etnikai (lett és orosz) törésvonal mentén „kettéosztott” pártrendszer és a választási rendszer szövevényes viszonyára.

A biztonság(politika) fogalmának „orosz értelmezése”, és annak megkérdőjelezése képezi Berényi Zoltán munkájának gerincét. A NATO és a Szovjetunió közötti hidegháborús időszakot követően, illetve ez utóbbi összeomlásával (1991) Oroszország integrálódott valamelyest a nemzetközi rendszerbe és világgazdaságba. Ebből

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

kiindulva, a dolgozat alapvető feladata a következők megválaszolása: Mivel magyarázható, hogy a NATO és Oroszország közötti, a hidegháború lezárását követő időszakban kevésbé konfliktusos kapcsolat fokozatosan ellenségessé mélyült? Alá lehet-e támasztani azt az orosz állítást, hogy a NATO alapvető törekvése marginalizálni és hátrányos helyzetbe hozni Oroszországot, amelyből következik, hogy a NATO egyértelmű fenyegetést jelent Oroszországra?

A vasárnapi ebédől a szavazóurnáig

Politikai szocializáció és politikai homofília a magyar társadalomban

GERE DÖMÖTÖR¹ – STEFKOVICS ÁDÁM²

ABSZTRAKT

A politikai szocializáció az egyéni politikai identitás formálódásának folyamata, amely során kialakul az egyén politikához való viszonya és politikai világgépe. A politikai szocializáció különböző szférákban valósul meg, melyek közül kiemelt jelentősége van a családnak és azon belül is a szülőknek. Korábbi magyarországi kutatások is megerősítették, hogy a család az állampolgárság egyfajta „inkubátora”. Mindazonáltal alig áll rendelkezésre Magyarországon olyan adat, ami a politikai attitűdök átadásának pontosabb megértését tenné lehetővé. Jelen tanulmány a családon belüli (szülő és gyermek közötti) politikai homofiliát, valamint a szülői politikai jellemzők egyénre gyakorolt hatásait vizsgálja Magyarországon. Adataink egy 2023-ban felvett országosan reprezentatív, 2000 fős telefonos kérdőíves kutatásból származnak. Az eredmények azt mutatják, hogy a magyar családok közel kétharmadában azonos politikai nézeten voltak a családtagok a kérdezett gyermekkorában, a homofíliamutatók esetében a legmagasabb arányt, az apák és a válaszadók szavazási aktivitásában, valamint az anyák és megkérdőzettek konzervatív-liberális beállítódása között találtuk. A szülők jellemzőinek hatását strukturális egyenlet modellezésével (SEM) teszteltük. A szülők politikai érdeklődésének és ideológiai pozíciójának erős direkt hatása volt a gyermek ugyanezen jellemzőire, ám az egyén politikai részvételét és pártpreferenciáját a szülők már csak indirekt módon befolyásolták. Az attitűdök átadásának sikerét erősen növelte, ha a szülők maguk is homofílek voltak a szóban forgó jellemző mentén. Eredményeink rámutatnak a családnak, mint elsődleges ágens fontos szerepére a politikai szocializációban és új kutatási irányokat jelölnek ki.

KULCSSZAVAK: politikai szocializáció, homofília, pártválasztás, szavazás, család

ABSTRACT

From Sunday lunch to the ballot box.

Political socialisation and political homophily in Hungarian society

Political socialisation is the process of forming an individual's political identity, in the course of which the individual's attitude to politics and political worldview is formed. Political socialisation takes place in different spheres, of which the family and parents are of particular importance. Previous research in Hungary has confirmed that the family is an “incubator” of citizenship.

¹ Századvég Közéleti Tudásközpont; e-mail: gere.domotor@szazadveg.hu

² Századvég Közéleti Tudásközpont; Társadalomtudományi Kutatóközpont;
e-mail: stefkovics.adam@tk.hu

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

However, there is little data available in Hungary that would allow for a more precise understanding of the transmission of political attitudes. This study investigates political homophily within the family (between parent and child) and the effects of parental political characteristics on the individual in Hungary. Our data are drawn from a nationally representative telephone survey of 2000 respondents sampled in 2023. The results show that in nearly two-thirds of Hungarian families, family members held the same political views during the respondent's childhood, with the highest proportions of homophily indicators, fathers' and respondents' voting activity, and mothers' and respondents' conservative-liberal attitudes. The effect of parental characteristics was tested using structural equation modelling (SEM). Parents' political interests and ideological positions had a strong direct effect on the same child characteristics, but the individual's political participation and party preference were only indirectly influenced by parents. The success of attitudinal transmission was strongly enhanced if the parents were themselves, homophiles, along with the trait in question. Our results point to the important role of the family as a primary agent in political socialisation and suggest new research directions.

KEYWORDS: *political socialisation, homophily, party preferences, voting, family*

Bevezetés

Az egyén, mint társadalmi lény, az őt körülvevő világ részese és formálója, s mint ilyen, a társadalmi környezettel való kapcsolatát a politikai identitásával is leírhatjuk (Huddy 2001). Ahogyan az önazonosság valamennyi válfaját szükségképpen megelőzi egy identifikációs folyamat, úgy a politikai identitást a politikai szocializáció folyamatával érthetjük meg (Csáková et al. 2010; Dalton 1980, Jennings – Niemi 1968). A politikai identitás egyszerre implikál politikai-közéleti beállítódásokat (úgy mint ideológiai pozíciók, közéleti érdeklődés és elkötelezettség, pártpreferencia) és viselkedéseket (aktivizmus, részvétel, egyéb viselkedés) (Hyman 1959). Ily módon, a politikai szocializációt az attitűdök, értékek, cselekvési formák átadásának és elsajátításának, beépítésének rendszerében érjük tetten (Bengtson 1975)

Más megközelítésben a politikai szocializáció legfőbb szegmensei a politikai-világnézeti ideológia átadása, elsajátítása; a pártpreferencia kialakulása, valamint a politikai részvétel és aktivitás, amely egyszerre jelenti a politikai rendezvényeken, az aktuális választásokon való részvételt, vagy akár a szervezeti elköteleződés különböző fokait.

A kutató számára a politikai szocializáció *ab ovo* fontos tényező, kulcsfontosságú változó a politikai rendszer működésének megértésében, tekintettel arra, hogy az attitűdök alakítják a politikai viselkedést, és ez a viselkedés adja az ösztönzést a változásra és a stabilitás megalapozására. Továbbá, a szocializáció közvetve jelentősen befolyásolja a politikai változások tartalmát és nagyságrendjét is (Marsh 1971). Az ilyen irányú vizsgálatok tehát egyszerre bírnak politikai és a politikatudományi motívációval (Mouffe 2005).

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

A politikai szocializáció különböző ágensek együttes hatásának eredménye, legfontosabb színterei a család mellett az iskola, a kortárscsoport és a média (Bognár – Szabó 2017; Csákó 2004; Kmetty – Szabó 2021; Marsh 1971), valamint maga a politikai közeg (Levin 1961). Kétségtávol minden olyan vizsgálatnak, amely az elsődleges szocializációs intézmények szerepét igyekszik megérteni, elkerülhetetlenül foglalkoznia kell a családdal (Verba et al. 2003). Ugyanakkor a politikai szocializáció vizsgálatában valós veszély a család hatásának túlértékelése is (Connell 1972). Kmetty Zoltán és Szabó Andrea (2021) például egyetemisták körében vizsgálta a politikai szocializációs dimenziók együttes hatását (Kmetty – Szabó 2021). Egyaránt bevonták az elemzésükbe az iskola, a média, a szülőkkel és kortársakkal való beszélgetés, egy-egy meghatározó élmény, a vallásosság szerepét, valamint az érték- és pártpreferenciát. Eredményeikből többek között arra utaltak, hogy a család csupán egy a sok hatás közül, igaz, kitüntetett szerepe van (Kmetty – Szabó 2021). A családon belüli politikai szocializációban a szülők szerepe meghatározó, akik „az otthont az állampolgárság erőteljes inkubátorává tehetik” (McDevitt – Chaffee 2002: 282)

A szülők és gyermekeik attitűdjeinek együttes vizsgálata magába a transzmissziós folyamatba enged betekintést. A családi politikai szocializációs vizsgálatok gyakran a hasonlóságot, a *politikai homofiliát* veszik górcső alá. A politikai homofiliát három dimenzióban értelmezhetjük: a politikai identitásban, politikai ügyek mentén és a politikai részvételben való azonosság dimenzióiban (Stefkovics – Sik 2023). A vizsgálatok tárgyai döntően arra irányulnak, hogy ezek a folyamatok milyen csatornákon, milyen módokon és milyen hatékonysággal mennek végbe.

Bár a nemzetközi szakirodalom részletesen foglalkozik a különböző szocializációs színterek hatásaival, beleértve a családok szerepét is, Magyarországon eddig alig készültek kutatások (lásd Kmetty – Szabó 2021). Jelen tanulmány a családon belüli (szülő és gyermek közötti) politikai homofiliát, valamint a szülői politikai jellemzők egyénre gyakorolt hatásait vizsgálja Magyarországon. Elemzésünk eredményei fontos adalékkul szolgálhatnak a politikai szocializációs folyamatok és azon belül a családi transzmissziós formák megértéséhez.

Elméleti háttér

POLITIKAI SZOCIALIZÁCIÓ A CSALÁDBAN

„A politikai szocializáció az egyéni politikai identitás formálódásának folyamata. Ennek során alakul ki az egyén politikai világhoz való viszonya és politikai világgépe, azaz politikai kultúrája. A politikai kultúra ismeretekből, értékekből, emóciókból, attitűdökből, magatartási és gondolkozási sémákból épül fel” (Csákó et al. 2010: 4). E tömör definíció rávilágít a politikai szocializáció családi hatásainak komplexitására, amelyen belül egyaránt beszélhetünk a genetika, a családi kommunikáció, a csa-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

lád társadalmi helyzetének, a különböző korcsoportok sajátosságainak, a kulturális eltérések jellemzőinek elemzési lehetőségéről. Ráadásul a politikai identifikáció vizsgálatában az egyén egyes életszakaszaiban is eltérő lehet a különböző ágensek és hatások dinamikája, ereje (Bognár – Szabó 2017).

Bognár és Szabó például úgy érvel, hogy az 1990 és 2016 közötti időszakban nagy jelentősége volt a rendszerváltozásnak a politikai szocializációs minták esetében. Mint írják, „a pártállami időszakban az állam által működtetett direkt politikai szocializációs rendszerben közvetített értékekkel, normákkal, viszonyulásokkal szemben főként a család intézménye tudott más értékrendet átadni” (Bognár – Szabó 2017: 25). Másutt szintén ők emelik ki: „a nem formális szocializáció szerepe erősödött, míg a formálisé nagymértékben csökkent” (Bognár – Szabó 2017: 20).

Csákö Mihály a fiatalok politikai attitűdjeit vizsgálva hangsúlyozza a családi politikai szocializáció szerepét, amelynek elemzése azért is jelentős, mert az újdonsült választópolgárokra úgy tekintünk, mint „politikai újszülöttek”, annak ellenére, hogy felnőttkoruk küszöbén állva már „kijárhatták a politikai óvodát” (Csákö 2004). Azaz új választókként kerülnek a politikai színtérre, ám politikai tudással vagy akár tapasztalattal is rendelkezhetnek.

A média és a kortárs csoportok szerepe mellett korábbi kutatások sora igazolta, hogy a család szerepe a politikai szocializációban meghatározó (Boonen 2019; Csákö 2004; Jennings et al. 2009; Jennings – Niemi 1968; Szabó 2015; Tedin 1974)

Áttekintésünk során három fő témakörre fókuszálunk: a családi kommunikációban megnyilvánuló politikai szocializációra, a társadalmi környezet által meghatározott transzmissziós folyamatokra, valamint a részvétel és pártosság átörökítő hatására.

Családon belüli politikai kommunikáció

A család politikai szocializációban betöltött szerepének vizsgálatában nagy hangsúllyal jelennek meg a családi kommunikációs mechanizmusok értelmezései, hiszen a politikáról való beszéd vizsgálata kiválóan alkalmas a gyermekek közléthez való viszonyának tanulmányozására (Nolas et al. 2017). A politikai és közéleti kommunikációs tevékenység, legyen az beszélgetés, vita, vagy a politikai álláspont közlésének egyéb formája, magyarázó erejű lehet a politikai értékek transzmissziójában. Ennek egyik oka, hogy a családban és egyes baráti kapcsolatokban megvan az a bizalom és intimitás, ami lehetővé teszi a közéleti témájú beszélgetéseket, és azokon keresztül értékek átadását. Előzetesen azt gondolhatnánk, hogy a politikai, közéleti témájú beszélgetések gyakorisága, (akár a szülők között, akár a szülő és gyermek között), döntő jelentőségű, azonban a vizsgálatok egy másik aspektus dominanciájára hívják fel a figyelmet. Nolas, munkatársaival különböző kultúrákban, a politikai beszédmódban kifejezetten aktív szülőket vizsgálva arra a megállapításra jutott, hogy az otthoni

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

politikai kommunikáció középpontjában nem feltétlenül a politika maga, vagy az egyes politikai ügyek állnak, hanem az arról való beszéd mikéntje, a politikai kommunikáció gyakorlata (Nolas et al. 2017). A gyakoriságot illetően egy 2000-ben készült vizsgálatból kiderül, hogy a britek 30 százaléka és az amerikaiak 25 százaléka sohasem beszélget politikáról, míg 13, illetve 15 százalékuk említette, hogy rendszeresen megteszi ezt (Bennett – Flickinger – Rhine 2000).

Magyarországon egy 2018-as felmérés azt mutatja, hogy a magyarok harmada (31 százaléka) egyáltalán nem beszél a családjában politikáról, bő fele (54 százaléka) ritkán és csupán a megkérdezettek 14 százaléka beszél róla gyakran. Az utóbbi évekhez képest az utóbbiak aránya tendenciózusan mérséklődött, 2014-ben még 16 százalékuk, 2010-ben pedig 25 százalékuk említette, hogy rendszeresen beszélnek közéleti kérdésekről a családban (Gerő – Szabó 2020). Meadowcroft már a 80-as évek közepén megállapította, hogy a családon belüli politikai kommunikációban lényeges eltérések tapasztalhatók. Kisiskolás és gimnazista diákok szüleikkel való kommunikációját, politikai ismereteit, politikai érdeklődését, a politikai viták gyakoriságát és a tömegmédiában megjelenő politikai információknak való kitettségét vizsgálta. Megállapítása szerint bár a tartalmi elemek sem elhanyagolhatók, mégis a kommunikáció módjában keresendők a lényeges eltérések. Két jellegzetes kommunikációs „stílust” különböztetett meg: a szocio-orientált kifejezőmódot, mely esetében a harmonikus, interperszonális kapcsolatok fontossága a meghatározó, és így kevesebb önálló véleménykifejtés jellemző, míg a koncepció-orientált kommunikációs séma a vitákat ösztönzi, az önálló véleményformálásra sarkall. E két differenciált beszédmód döntően meghatározza a családon belüli politikai szocializáció folyamatát, amelyet egyúttal a gyerek kognitív képessége, és a szülők által hangsúlyozott üzenetek is döntően meghatároznak. A koncepció-orientált sémát alkalmazó családokban a politikai szocializáció hatékonyabbnak bizonyult (Meadowcroft 1986).

A családi politikai kommunikációs vizsgálatok lényeges eredménye, hogy a fiatalok nagyobb eséllyel veszik át a szülők politikai orientációját, ha a szülők mindig konzisztens álláspontot nyújtanak. Az ezt vizsgáló, három generációs kutatás eredményei megmutatják, hogy a család stabilitása, a szülők politikai elkötelezettsége, a gyerekekkel folytatott beszélgetések gyakorisága egyaránt a politikai reprodukció növekedését eredményezi, különösen, ha a szülői attitűdök nem csak a két szülő között stabilak, hanem időben is tartósnak bizonyulnak. (Jennings et al. 2009).

Tims a családok politikai kommunikációjának és a szülők társadalmi értékeinek kapcsolatát és átadását vizsgálta nyugat-német és wisconsini adatokra támaszkodva (Tims 1986). A szülői értékeket három csoportba osztotta: a posztmaterialista, a vegyes és a materialista kategóriákra. Eredményei azt mutatták, hogy az értékek átadása indirekt módon történik, és az azokból fakadó kommunikációs minták meghatározóak. Adatai szerint a posztmaterialista értékekkel rendelkező szülők gyakrabban beszéltek gyerekeikkel politikai-társadalmi kérdésekről, valamint ezek a gyerekek többet beszéltek az ő nézőpontjuktól eltérő véleménnyel bíró emberekkel.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

Jennings és Niemi panel adatok segítségével vizsgálta a politikai értékek átadását (Jennings – Niemi 1968). Végzős diákokat és szüleiket kérdezték három csoportban: az egyikben csak az apát, a másikban csak az anyát, a harmadikban mindkét szülőt. Azt feltételezték, hogy a lázadó ifjúságról alkotott társadalmi kép megjelenik majd a családon belüli politikai szocializációs folyamatban, a politikai kommunikációban is. A vizsgált diákoknak azonban csak kis része számolt be meghatározó nézeteltérésekről társadalmi és politikai témákban. Ezzel együtt az értékpreferenciákban ki tudtak mutatni különbségeket.

A társadalmi környezet szerepe a politikai szocializációban

A politikai attitűdök átadását jelentősen árnyalhatja a társadalmi környezet meghatározottsága (Prior 2019; Verba et al. 2003)

A közvetlen szülői befolyás (például valamilyen kommunikációs úton) mellett az is felvethető, hogy a szülők és a gyermekek attitűdjei azért hasonlítanak, mert a család minden egyes tagja ugyanazoknak a társadalmi hatásoknak van kitéve. Másképpen megfogalmazva, a társadalmi környezet az, ami a szülők és gyermekek politikai identitását egyidejűleg alakítja (Verba – Schlozman – Burns 2003). Az azonos társadalmi osztályba tartozás révén a szülők és a gyermekek hasonló médiát fogyasztanak, hasonló attitűdökkel rendelkező barátai, ismerőseik vannak, azonosak az úgynevezett „osztályérdekeik” (Tedin 1974). Ezzel összefüggésben azok, akiknek a szülei társadalmi-gazdasági státusz szempontjából előnyös helyzetben voltak, nagyobb valószínűséggel rendelkeznek felnőttként erőforrásokkal ahhoz, hogy aktívak legyenek a politikában, hogy olyan hálózatokban legyenek, amelyeken keresztül az aktivitásra irányuló kéréseket közvetítik, és motiváltak a részvételre a politikai életben (Verba et al. 2003).

Részvétel és pártosság

A politikai szocializáció kiemelt ágensei a választásokon és politikai eseményeken való részvétel, valamint a pártosság átadása. A részvétel kapcsán a szakirodalom külön tárgyalja a politikai életbe való bevonódás két formáját: a hagyományos, (mint választási aktivitás vagy a szervezeti tagság) valamint az úgynevezett „ügy-orientált” civil részvételt, (például tiltakozások, tüntetések), másutt „rég” és „új”, „politikai” és „civil”, „intézményes”, illetve „intézménytől független” típusokról beszélhetünk (Szabó – Oross 2012: 66). Ez a fogalomhalmaz egyszerre mutat rá a politikához való kapcsolódás sokféleségére és dichotómiájára. Noha a terminológia rendkívül színes spektrumot mutat, abban nagyobb az összhang, hogy a hagyományos részvételi formák terén csökkenő, míg az újabb részvételi formák esetében növekvő tendenciákról beszélhetünk (Dalton 2008; Kriesi 2008; Pattie et al. 2004), azaz a válasz-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

tásokon való részvétel vagy a szervezeti tagság csökkenése mellett a tiltakozásokban, tüntetéseken való részvétel valamelyest növekvő arányt mutat. Ezt a képet árnyalja az online térben megjelenő politikai részvétel, és annak sajátos hatásai (Szabó – Mihályffy 2009), mely a fiatalabb generáció politikához fűződő viszonyának átalakulását eredményezheti (Phelps 2004).

Ahogy minden identitáselem kiépülésében, úgy a politikai szocializáció esetében is, a családi szocializáció kulcsfontosságú a pártidentifikáció kialakulásának vizsgálatában (Boonen 2019). Fontos kiemelni, hogy a pártosság-vizsgálatok rendre a generációk közötti hasonlóságot, a pártok támogatottságának egyezését figyelik meg, de hasonló mértékben a (nyíltan) negatív orientációk esetében is kimutathatók összefüggések (Boonen 2019). A holland szerző modellje szerint egy bizonyos pártot támogató szülők világos, erős, homogén és stabil jeleket adnak, amelyeket viszont gyermekeik internalizálnak és reprodukálnak, főként a serdülőkor alapvető fejlődési szakaszában. Minél könnyebben érzékelhető egy szülői attitűd, annál nagyobb a valószínűsége, hogy a gyerekek át is veszik azt (Tedin 1974), a pártosság kérdése pedig tipikusan ilyen, hiszen egy pártpreferencia könnyen leírható, elmagyarázható és néven nevezhető. Ugyanakkor ez feltételezhetően függ a politikai rendszerek pluralizmusától is, hiszen egy duális rendszerben (például republikánus vagy demokrata-e egy család) egyértelműbb értékvalasztásról beszélhetünk (Tedin 1974).

A pártszimpátia intergenerációs transzmissziója a legtöbb esetben nem direkt módon megy végbe, hanem politikai ideológiai elemeken és értékeken, elveken keresztül, közvetve hatnak a szülők gyermekeik pártválasztására. A politikai párthovatartozás átörökítése egy svédországi politikusokat vizsgáló kutatás szerint több generáción át is kimutatható, részben szocializációs, részben az azonos életkörülmények adta materiális tényezők nyomán (Aggeborn – Nyman 2021). Csákó kiemeli azonban, hogy a pártpreferencia sem a nemzedékek között, sem a családon belül, de akár egy személy életén belül sem olyan tartós, mint azt korábban gondoltuk (Csákó 2004).

Összességében a politikai szocializációt nagyban meghatározzák a társadalomtörténeti korszakok éppúgy, mint az egyén életútjában, életszakaszában jelentős ágensek. Az egyes hatások együttes vizsgálata közelebb visz a jelenség megértéséhez. A genetikai tényezők elsősorban nem a pártidentifikációra, hanem az ideológiákra hatnak. A családok hatását vizsgáló kutatások rendre megállapítják, hogy a család társadalmi helyzete jelentősen befolyásolja a szocializáció mikéntjét, amely a családon belüli kommunikációs mintázatokban is tetten érhető. A pártosság átörökítése, noha viszonylag könnyen végbemegy, stabilitása korántsem olyan erős, mint az ideológiai beállítódások. Mindezek bár fontos irányelveket szabnak az elemzésekhez, ugyanakkor elsősorban adott politikai rendszerben értelmezhetőek. A szakirodalom jelentős érdeklődést mutat a politikai értékek átadásának mikéntje, az egyes tényezők – úgymint a politikai beszédmód, a pártpreferencia, az ideológiai nézetek, a konzekvens érték közvetítés – erejének vizsgálata iránt, (figyelembe véve a társadalmi státuszkülönbségekből fakadó eltéréseket, a kommunikációs mintázatok sok-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

féleségét, vagy éppen a pártpreferenciára ható tényezők számisságát, valamint különböző családon belüli együttállásokból eredő meghatározottságokat). Mi is ennek mélyebb megismeréséhez kívánunk hozzájárulni.

Adatok és módszerek

KUTATÁSI KÉRDÉSEINK

Tanulmányunkban három kutatási kérdést vizsgálunk. Elsőként leíró céllal, azt a kérdést tesszük fel, hogy milyen mértékű a politikai homofília ma Magyarországon szülők és gyermekeik között. Második kérdésünk arra vonatkozik, hogy milyen mértékben határozza meg a szülők politikai identitása a gyermek politikai aktivitását és pártpreferenciáját, illetve, hogy ez a feltételezett hatás közvetve vagy közvetett módon történik-e. Végül egyes korábbi kutatási eredményekre alapozva (Jennings – Stoker – Bowers 2009) azt vizsgáljuk, hogy vajon a szülői politikai attitűdök átadásának sikere függ-e a szülők között politikai homofiliától.

ADATOK

Adataink egy Magyarországon történő telefonos (CATI) módszerrel felvett kérdőíves kutatásból származnak. A kutatásban 2000 véletlenszerűen kiválasztott 18 éves vagy idősebb magyar lakost kérdeztek meg. A mintavételt végző cég egy többlépcsős, arányosan rétegzett, valószínűségi mintavételi eljárást alkalmazott. A mintavétel során egyaránt használtak vezetékes és mobiltelefonszámokat. A minta nem, életkor, településtípus és végzettség szerint reprezentatívnak tekinthető a magyar felnőttkorú lakosságra nézve. Az adatfelvétel 2023. január 20. és február 9. között zajlott.

MÉRŐESZKÖZÖK

A kérdőívben a magyar politikai szociológiai szakirodalom bevett, sztenderd kérdéseit alkalmaztuk (lásd lentebb). A válaszadókat elsőként arra kértük, hogy emlékezzenek vissza gyerekkorukra (18 év alatti életükre), és az akkori tapasztalataik, benyomásaik alapján ítélik meg szüleik *akkori* (és nem jelenlegi) politikai jellemzőit.³ Fontos tehát, hogy a szülőkre vonatkozó méréseink legalább két szempontból torzíthatnak. Egyrészt, egy retrospektív benyomással dolgozunk, ami szükségszerűen memória-hatás jellegű torzítást okozhat, hiszen nem mindenki tud hatékonyan vissza-

³ A kérdőívben minden kérdésnél lehetőség volt a „nem tudja”, vagy „nem válaszol” opciókat választani, illetve a kérdések azt is kezelték egy külön kóddal, ha valaki nem a szüleivel nőtt fel.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

emlékezni gyerekkorára.⁴ Másrészt, a szülők jellemzőit nem maguktól a szülőktől, hanem közvetve, gyermekeiktől kérdeztük. Természetesen azt sem gondoljuk, hogy a szülők ugyanúgy látják akkori önmagukat, mint gyermekeik. Általánosságban azt feltételezzük, hogy az adatok egy szereplőtől való származása a homofília felülbecslését eredményezheti (elsőfajú hiba). Ezek a torzítások limitációt jelentenek mérésünk szempontjából, ugyanakkor úgy látjuk, ezek ellenére is érvényes megállapításokra juthatunk adataink alapján. A mérések közvetettsége nem feltétlenül jelent limitációt, a gyermekek szüleikről kialakult (politikai) képe éppoly fontos tárgya lehet egy elemzésnek, mint a szülők tényleges politikai jellemzői. Sőt, úgy is lehet érvelni, hogy az egyén politikai szocializációja szempontjából fontosabb az az információ, hogy az egyén hogyan látta a szüleit, mint ők saját magukat. Memória-hatásokkal pedig abban az esetben számolni kell, ha a szülőket közvetlenül kérdezzük meg.

A szülőkre vonatkozó kérdések megválaszolását követően a válaszadók (jelenlegi) önmagukra vonatkozóan is megválaszolták ugyanazokat a kérdéseket.

Politikai érdeklődés, kommunikáció, részvétel

A kérdések első csoportja a politikai érdeklődésre, kommunikációra, részvételre vonatkozott. A politikai érdeklődésnél azt kérdeztük meg a válaszadótól, hogy gyermekkorában apja és külön az anyja mennyire érdeklődött a politika iránt (1–5-ig tartó Likert-skálán).⁵

A családon belüli kommunikációt a szülők egymás közötti politikai kommunikációján és a válaszadóval folytatott politikai kommunikáción keresztül mértük. Mindkét kérdés esetében egy háromfokú gyakorisági skálát használtunk, ahol a „soha”, „alkalmanként” és „rendszeresen” válaszkategóriákat adtuk meg. A politikai aktivitásra két kérdést használtunk. Azt kérdeztük, hogy gyermekkorában a válaszadó részt vett-e szüleivel valamilyen politikai eseményen a már ismert háromfokú (soha, alkalmanként, rendszeresen) skála használatával. Ezenkívül külön az apára és külön az anyára vonatkoztatva mértük a választásokon való részvételüket egy ötös skálán (mindig elment szavazni, esetek többségében elment szavazni, fele-fele arányban ment el szavazni, esetek kisebb részében ment el szavazni, egyszer sem ment el szavazni). Tekintettel arra, hogy az 1990 előtti időszakban nem voltak demokratikus választások, így ezeknél a változóknál csak azokat kérdeztük meg, akik 1972 után születtek, azaz 1990 után töltötték be 18. életévüket, hiszen így lehetnek gyerekkori (18 év alatti) emlékeik szüleik demokratikus választásokon való részvételéről.

⁴ Ez a torzítás ráadásul nagy valószínűséggel szisztematikusan különbözik a válaszadók között, hiszen például az életkor előrehaladtával nőhet (Craik – McDowd 1987).

⁵ A teljes kérdőív elérhető a Mellékletben.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

PÁRTSZIMPÁTIA

A pártszimpátiát egy úgynevezett *érzelmi termométerrel* mértük, egy hétfokú skálán, amely a nagyon ellenszenves és a nagyon rokonszenves értékeket „kötötte össze”. A kérdésben azokat a szervezeteket soroltuk fel, amelyek 1990 óta országgyűlési választáson valaha szerepeltek és egyúttal mandátumot is szereztek, kiegészülve a Munkáspárttal és a Magyar Kétfarkú Kutypárttal. Ezt a kérdést szintén csak azoknak tettük fel, akik 1972 után születtek, azaz 1990 után töltötték be 18. életévüket.

IDEOLÓGIAI VÁLTOZÓK

Három politikai ideológiai változót vizsgáltunk: a baloldali-jobboldali, a mérsékelt-radikális és a konzervatív-liberális dichotómiát, amelyeket hétfokú szemantikus differenciálskálán mértünk.

SZOCIODEMOGRÁFIAI VÁLTOZÓK

A szülők különböző szociodemográfiai jellemzőiről is gyűjtöttünk információt, mégpedig az apa és anya iskolai végzettségéről és vallásosságáról, tekintettel arra, hogy korábbi kutatások ezek politikai attitűdökre gyakorolt hatásait hangsúlyozták (Makay – Stefkovics 2021; Patkós – Szántó 2020; Róbert 1994; Szabó – Gross 2012; Verba et al. 2003). A vallásosságot öt kategóriás változóval vizsgáltuk: vallásos az egyház tanítása szerint; vallásos a maga módján; nem tudja megmondani, hogy vallásos-e vagy nem; nem vallásos; más a meggyőződése, határozottan nem vallásos; valamint egy egyéb kategória is megjelölhető volt (Tomka 1998). A válaszadóra vonatkozóan mértük továbbá a nemet, településtípust (négy kategóriás) és az anyagi helyzetet (három skálán).

HOMOFÍLIA MÉRÉSE

A homofíliát, azaz a politikai attitűdök azonosságát három módon vizsgálhatjuk (Tedin 1974). Beszélhetünk a relatív páros megfelelésről, az abszolút páros megfelelésről és a csoportos megfelelésről (Tedin 1974). *Relatív páros megfelelésnek* nevezzük, amikor az egyik eloszlás egy másik eloszlás függvénye. *Az abszolút páros megfelelés* az a mérték, amelyre az adott válaszadó skálapontjai pontosan megegyeznek a hozzá társított válaszok skálapontjaival (például a gyermek válaszai az apja válaszaival). *A csoportos megfelelés* az a mérték, amelyben az egyes generációk véleménymegoszlásai hasonlóak, függetlenül a szülők és saját gyermekeik közötti páros kapcsolatoktól (például egy diákminta ötven százaléka és egy szülői minta negyvenöt százaléka támogathat egy intézkedést). Jelen tanulmányban abszolút páros megfeleléseket vizsgálunk, vagyis az azonos válaszkategóriák szerint mutatjuk be a válaszadó és a szülő egyezőségének mértékét. Megengedőek voltunk abban a tekintetben, hogy nem vártunk el „tökéletes” egyezést, így például a politikai érdeklődésnél, ha a vá-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

laszadó négyes, a szülő pedig ötös választ adott, azt homofiliának tekintettük, mivel mindketten érdeklődtek a politika iránt, igaz eltérő intenzitással.⁶

Emellett mértünk egy *homofília percepciót* is, továbbá megkérdeztük, hogy mit gondol a válaszó, mennyire voltak azonosak a családon belüli politikai értékek.

STATISZTIKAI MEGKÖZELÍTÉS

Elemzésünk első kutatási kérdésünk megválaszolására, az egyén és a szülők válaszainak leíró összehasonlításával kezdjük. Ehhez a korábban vázolt homofília mutatókat használjuk.

Második kérdésünk megválaszolásához a strukturális egyenletmodellek (SEM) alkalmazása mellett döntöttünk. A SEM hatékony eszköz, mivel lehetővé teszi több regresszió egyidejű illesztését, így a változók közötti összefüggések átfogó elemzését teszi lehetővé a különböző utak mentén. Két külön modellt illesztettünk a választásokon való részvételre és a Fidesz-KDNP támogatására. Az útmodelleket az 1. és 2. ábra szemlélteti. Az 1. modell alapján a részvételt négy változó csoport befolyásolta: a szociodemográfiai változók, a vallásosság, az ideológiai változók és a politikai érdeklődés. A szülők jellemzőiről azt feltételeztük, hogy közvetlenül (politikai érdeklődésük révén) és közvetve (az iskolázottságon, vallásosságon, politikai ideológiákon és politikai érdeklődésen keresztül) is befolyásolhatják az egyén politikai aktivitását. Azt vártuk továbbá, hogy a szülők és a gyermek közötti politikai beszélgetések és a gyermekkori politikai aktivitás a politikai érdeklődésen keresztül közvetve befolyásolja a későbbi választásokon való részvételt. A Fidesz-KDNP támogatása esetén hasonló modellt építettünk fel. Közvetlen utakat tételeztünk fel a szociodemográfiai változókból, a vallásosságból, az egyén saját és szülei ideológiai álláspontjából, és közvetett utakat az egyéb szülői jellemzőkből. Az egyik különbség az volt, hogy a Fidesz-KDNP támogatottságára közvetlen hatást vártunk a választásokon való részvételtől és közvetett hatást a válaszó és szülei politikai érdeklődésétől. A kulcsváltozóink viszonylag nagyszámú hiányzó adata miatt az R *mice* csomagját (3.14.0 verzió; Buuren – Groothuis-Oudshoorn 2011) (c használtuk a hiányzó adatok imputálására).⁷ Más elméleti modellekkel összehasonlítva a fent leírt modellek adták a legjobb illeszkedést (részvétel: RMSEA = 0,071, GFI = 0,989, CFI = 0,762, SRMR = 0,045; Fidesz-KDNP támogatása: RMSEA = 0,074, GFI = 0,989, CFI = 0,781, SRMR = 0,056).

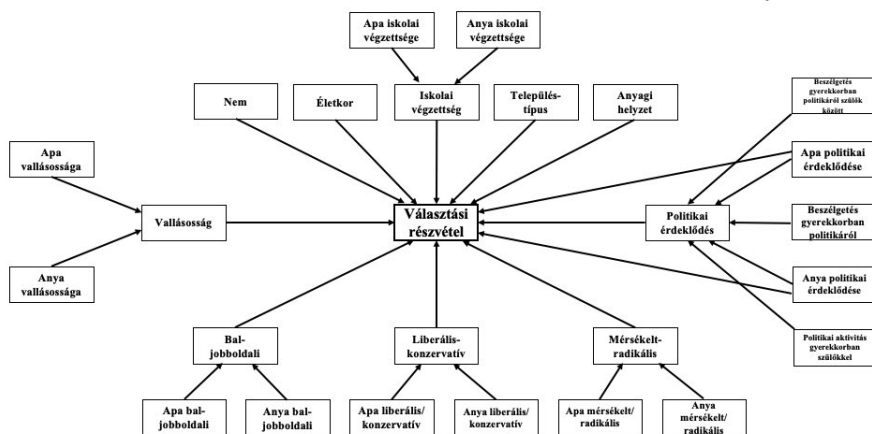
Harmadik kérdésünk megválaszolásához a SEM-modelleken kívül olyan lineáris modelleket illesztettünk, ahol az egyén bal-jobboldali, liberális–konzervatív és mérsékelt-radikális pozíciója, valamint a politikai érdeklődése voltak a függő változók,

⁶ Ugyanígy jártunk el a választásokon való részvételnél (ötös skála). Az ideológiai változók hetes skáláit átkódoltuk háromszattávúvá: az első (1, 2) és utolsó (7, 8) két szélsőérték került külön kategóriába és a 3, 4, 5 válaszok egy kategóriába.

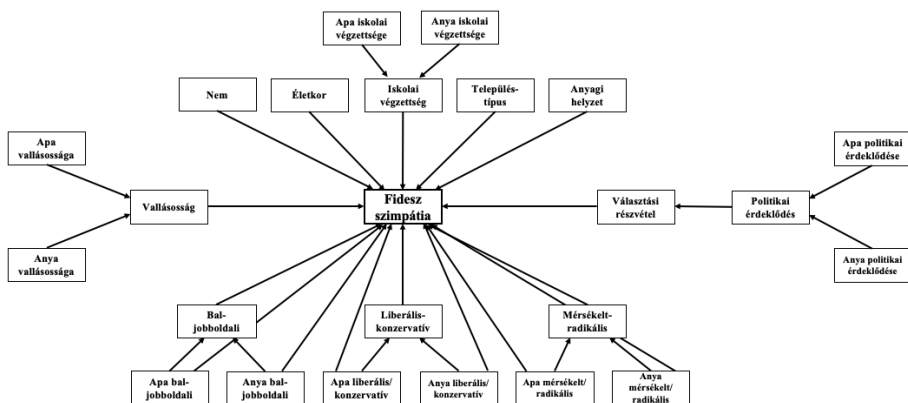
⁷ A modelleket a nem imputált adatbázison is lefuttattuk (N=966), és a fő eredmények nem különböztek érdemben az imputált adatbázison futtatott modellek eredményeitől.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

a szülők ugyanezen ismerve a kulcs független változók, és interakciós tagként vontuk be a szülő jellemzője és a szülők közötti homofiliát mérő változót (0 = heterofil, 1 = homofil). Az interakciós tagok azt mutatják meg, hogy különbözik-e az egyén és a szülő ugyanazon ismerve közötti összefüggés, amikor a szülők homofilek ebből a szempontból. Ez összesen nyolc interakció tesztelését jelentette (négy az apánál, négy az anyánál). Minden modellben kontrolláltunk nemre, korra, végzettségre, településtípusra, anyagi helyzetre és vallásosságra.

a)

b)

1. ábra. A választási részvételre (a) és a Fidesz-KDNP szimpátiára (b) illetett SEM-modellek sematikus ábrái.

Forrás: saját szerkesztés

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

Eredmények

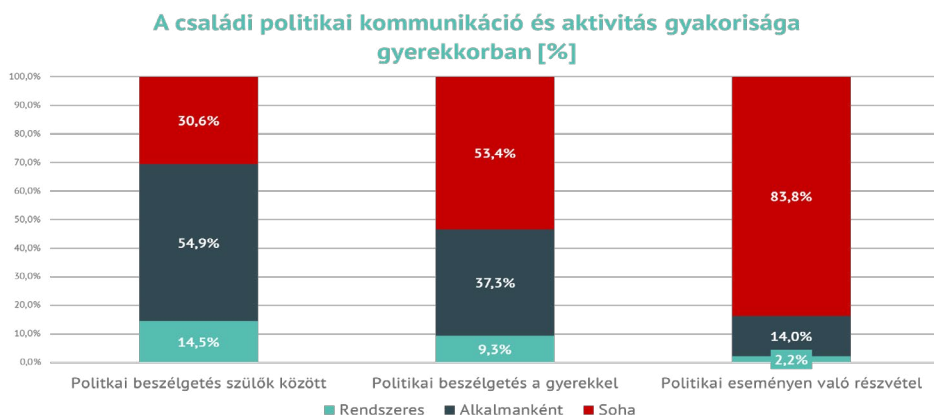
POLITIKAI HOMOFÍLIA A CSALÁDBAN

Az alábbiakban először bemutatjuk a politikai kommunikáció és az aktivitás családi mintázataira vonatkozó eredményeinket, majd a politikai érdeklődés, a szavazási hajlandóság, valamint a pártosság tekintetében az apák és gyermekeik, az anyák és gyermekeik, valamint a szülők közötti homofília mértékét. Ezt követően az ideológiai változók szülő-gyermek együttállásait ismertetjük.

KOMMUNIKÁCIÓ, AKTIVITÁS

A 2. ábrán látható, hogy a válaszadók 14,5 százalékánál voltak a politikai témájú családi diskurzusok rendszeresek, közel harmaduk (30,6 százalékuk) szerint soha nem került sor ilyesmire. Ezzel összhangban a megkérdezettek kevesebb, mint tizede (9,3 százalék) emlékszik arra, hogy vele is rendszeresen beszéltek a szülei politikai témákról, míg több mint felük (53,4 százalékuk) szerint soha nem fordult elő ilyen beszélgetés.

A politikai aktivitás tekintetében vizsgáltuk a politikai eseményen való részvétel gyakoriságát is: a válaszadók több mint négyötöde (83,8 százalék) úgy emlékszik, hogy soha nem vettek részt semmilyen megmozduláson, demonstráción, gyűlésen, 13,7 százalékuk alkalmanként volt részese ilyesminek, elenyésző részükre (2,2 százalékukra) volt jellemző ez rendszeresen.

2. ábra. A családon belüli politikai kommunikáció és politikai aktivitás gyakorisága gyerekkorban
Forrás: saját szerkesztés

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

POLITIKAI ÉRDEKLŐDÉS, SZAVAZÁS

Az eredményeink azt mutatják, hogy azon apáknak, akiket nem érdekel a politika, 27,4 százalék esetében a gyermeküket sem érdekli, ugyanakkor a politika iránt érdeklődő apák kétharmadának (65 százalékának) gyermeke is a politika iránti érdeklődésről adott számot. Ugyanebben az összevetésben a közélet iránt közömbös anyák negyedéről (24 százalékáról) mondható el, hogy gyermeküket sem érdekli a politika, míg a politika iránt érdeklődő anyák 70 százalékának gyermeke is e kategóriába sorolta magát. A politika iránti érdeklődés esetében az összesített homofília az apák és a válaszadók között 44,7 százalék, az anyák és a válaszadók közötti 36,3 százalékos arány mellett. A szülők között ez a mutató 62,6 százalék.

Azon apáknak, akik többnyire elmentek szavazni, amikor erre volt lehetőségük, 91,5 százalékának gyermeke is többnyire részt vett a választásokon. Az anyák esetében nagyon hasonló eredményre találtunk (91,2 százalék). Az összesített homofiliamutató az apáknál magasabbnak bizonyult (83,5 százalékos), mint az anyák esetében (82,3 százalék). A szülők egymáshoz viszonyított homofília értéke a szavazásokon való részvételt illetően 93,2 százalék.

PÁRTOSSÁG

Ahogy már utaltunk rá, a pártosság esetében számolnunk kellett a politikai rendszer és a politikai pártpaletta változásaival is, így előzetes várakozásunknak megfelelően alacsony volt azon esetek aránya, ahol megegyezett a szülő és a válaszadó számára legrokonszenvesebb párt: az apák esetében 26,8 százalékos együttjárásról beszélhetünk, míg az anyáknál 28 százalék a homofília mértéke.⁸ Ehhez képest jóval magasabb, 79 százalékos egyezést találtunk az apák és anyák preferenciája között.

1. táblázat. Homofiliamutatók a gyermek és szülő, valamint a szülők között a politikai érdeklődés, a szavazási aktivitás és a pártpreferencia vonatkozásában

	Apa és gyerek közötti homofília	Anya és gyerek közötti homofília	Szülők közötti homofília
Politika iránti érdeklődés	44,7% (N=1859)	36,3% (N=1935)	62,6% (N=1833)
Szavazási aktivitás	83,5% (N=1724)	82,3% (N=1812)	93,2% (N=1702)
Pártpreferencia	26,8% (N=462)	28,0% (N=515)	79,0% (N=453)

Forrás: saját szerkesztés

⁸ Ebben az értékben benne van az a válasz kategória is, ha egyik párttal sem szimpatizál sem a szülő sem a válaszadó.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

IDEOLÓGIAI HOMOFÍLIA

A baloldali-jobboldali ideológiai pozíciók kapcsán az apját baloldalnak jelölő válaszadók 43,4 százaléka jelölte magát is baloldalnak, míg a jobboldali apák háromnegyedének (74,5 százaléknak) gyermeke is jobboldaliként határozta meg magát. Az anyáknál ugyanezek az arányok: 43,1, valamint 77,4 százalék. A bal-jobboldaliság dimenziójában a homofília az apák és a válaszadók között 63 százalékos, míg az anyák és válaszadók között 64,3 százalékos volt. A szülők közti homofília 76,1 százalék volt.

A mérsékelt-radikális dimenzióban a mérsékelt szülők kétharmadának gyereke is mérsékeltnek vallotta magát: a mérsékelt apák 67,3 százaléknak, a mérsékelt anyák 63,4 százaléknak gyereke sorolta magát is ebbe a kategóriába. A skála másik végén, a radikális pozíciónál jóval alacsonyabb mértékű „mintakövetést” tapasztaltunk: a radikális apák 39 százaléknak, a radikális anyák 42 százaléknak gyereke azonosította magát radikálisiként. A mérsékelt és radikális attitűd átadását tekintve az apák és a válaszadók 65,3 százaléknál beszélhetünk homofíliáról, tőlük alig maradnak el az anyák, akik 64,6 százaléknál azonos a mérsékelt-radikális pozíció. A szülők között ez az érték 74,1 százalék.

Végül a harmadik ideológiai változó, a konzervatív-liberális ideológiák esetében a konzervatívoknál markáns mintakövetést, értéktranszfert mutatnak az eredményeink. Az apjukat konzervatívnak tartók kétharmada (66,1 százaléka) önmagára is konzervatívként tekint, tíz konzervatív anyából hétnek (69,9 százalék) a gyereke is így határozza meg magát. A liberálisoknál az együttjárás szülők és gyermekek között valamivel alacsonyabb értékeket vett fel: a liberális apák 58 százaléknak gyereke is liberális, míg az anyák esetében ez az arány 60,6 százalék. A konzervatív-liberális skálán a homofília mértéke az apák esetében 66,2 százalék volt, az anyáknál 68,3 százalék, míg a szülők közötti homofília 78,3 százalékot tett ki.

2. táblázat. Homofíliamutatók a gyermek és szülő, valamint a szülők között az ideológiai pozíciók vonatkozásában

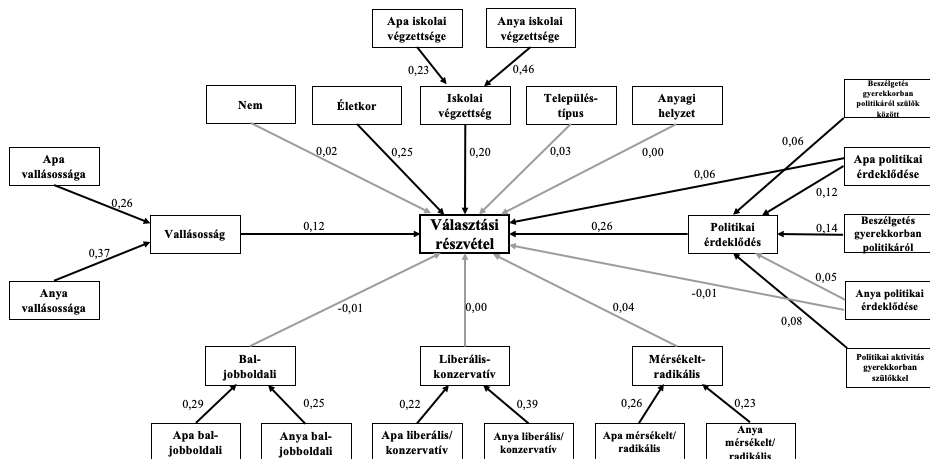
	Apa és gyerek közötti homofília	Anya és gyerek közötti homofília	Szülők közötti homofília
Baloldali-jobboldali	63,0% (N=1532)	64,3% (N=1569)	76,1% (N=1470)
Mérsékelt-radikális	65,3% (N=1597)	64,6% (N=1632)	74,1% (N=1551)
Konzervatív-liberális	66,2% (N=1568)	68,3% (N=1605)	78,3% (N=1523)

Forrás: saját szerkesztés

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

A választáson való részvételhez és a Fidesz-KDNP támogatottságához vezető utak

A 3. ábra a részvételre vonatkozó egyes közvetlen és közvetett hatások standardizált bétáit mutatja. A válaszadó szociodemográfiai jellemzői közül az iskolai végzettség és az életkor erősen pozitívan függött össze a választáson való részvétellel, tehát a magasabb végzettségűek és az idősek nagyobb valószínűséggel mennek el szavazni. Az is látható, hogy a vallásos egyének nagyobb valószínűséggel szavaznak. A politikai ideológia nem függött össze a szavazással, azaz a különböző ideológiájú egyének egyforma valószínűséggel vettek részt a választásokon. Erős pozitív összefüggést találtunk a politikai érdeklődés és a szavazás között. Ami a szülői hatásokat illeti, az apa politikai érdeklődése közvetlenül és közvetve is befolyásolta a szavazási magatartást, míg ugyanezek az összefüggések nem voltak szignifikánsak az anya és a gyermek között. Emellett mind a szülők iskolai végzettsége, mind a vallásosság közvetett módon, a gyermek iskolai végzettségén és vallásosságán keresztül összefüggött a választáson való részvétellel. A politikai aktivitás és a szülők közötti, valamint a szülők és a gyermek közötti politikai viták közvetve pozitívan befolyásolták a választási magatartást a politikai érdeklődés előmozdításán keresztül.

3. ábra. A választási részvételre illesztett SEM-modell eredményei (standardizált regressziós együtthatók)

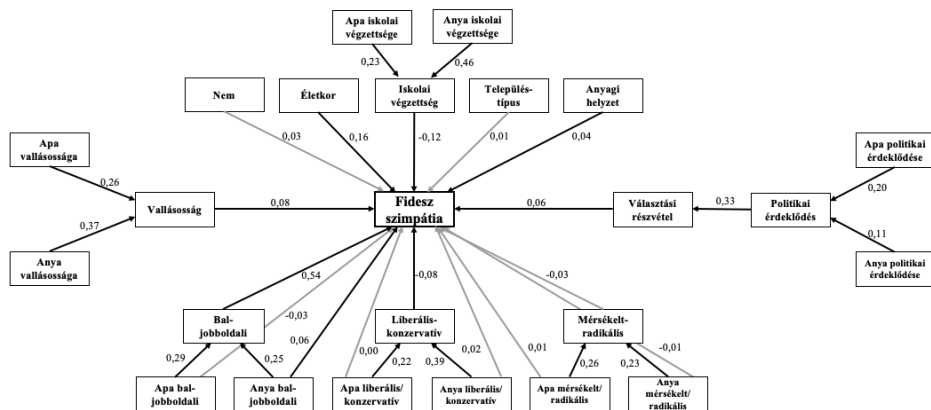
Forrás: saját szerkesztés

Megjegyzés: A fekete vonalak a 95 százalékos megbízhatósági szinten szignifikáns összefüggéseket jelölnek, míg a szürkék a nem szignifikáns összefüggéseket. R-négyszet: 0,16

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

A Fidesz-KDNP támogatásához vezető utak eredményei a 4. ábrán láthatók. Az életkor és a szubjektív anyagi helyzet pozitív, míg az iskolai végzettség negatív kapcsolatban áll a Fidesz-KDNP támogatásával. Továbbá, a vallásosság növeli a Fidesz-KDNP támogatásának valószínűségét. Az összes közvetlen hatás közül a bal-jobboldali ideológiai beállítottság és a Fidesz-KDNP támogatása közötti kapcsolat volt messze a legerősebb, a jobboldaliak nagyobb valószínűséggel támogatták a Fidesz-KDNP-t. Hasonló – bár jóval gyengébb – hatást találtunk a liberális-konzervatív ideológiák esetében, és elenyésző hatást a mérsékelt-radikális irányultságnál. Ami a politikai aktivitást illeti, azok, akik rendszeresen szavaznak (és közvetve a politika iránt érdeklődők) nagyobb valószínűséggel voltak Fidesz-KDNP szimpatizánsok. Hasonló közvetett hatásokat találtunk a szülői jellemzők esetében is. A szülők iskolai végzettsége, vallásossága, ideológiai beállítottsága és politikai érdeklődése felerősítette az egyén iskolai végzettségének, vallásosságának, ideológiájának és választási magatartásának közvetlen hatásait a Fidesz-KDNP támogatására. Mindazonáltal a szülők ideológiai pozíciói közvetlen módon nem befolyásolják a Fidesz-KDNP szimpátiát (egy kivétel volt az anya baloldali-jobboldali pozíciója).

4. ábra. A Fidesz-szimpátiára illesztett SEM-modell eredményei (standardizált regressziós együtthatók)

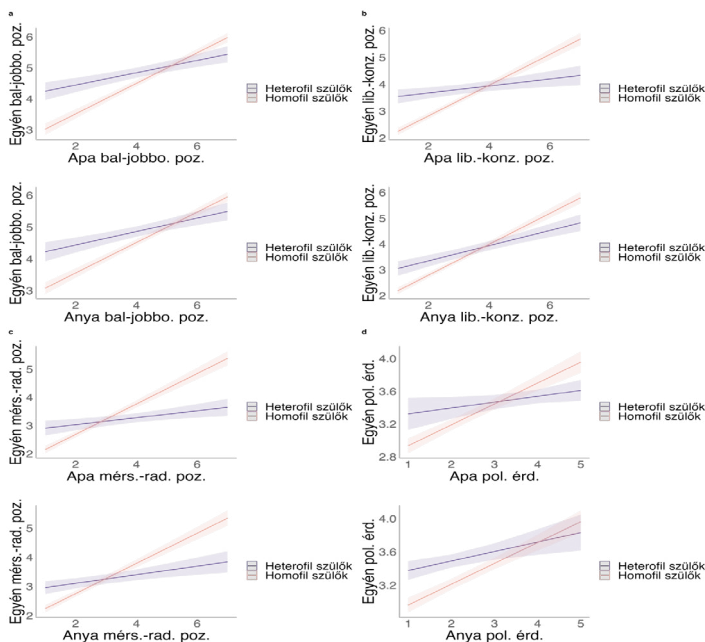
Forrás: saját szerkesztés

Megjegyzés: A fekete vonalak a 95 százalékos megbízhatósági szinten szignifikáns összefüggéseket jelölnek, míg a szürkék a nem szignifikáns összefüggéseket. R-négyzet: 0,39

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

A szülők közötti homofília moderáló szerepe

Harmadik kutatási kérdésünk megválaszolásához a szülői és az egyéni jellemzők közötti összefüggéseket tárgyaljuk mélyebben, és a szülők közötti homofiliát moderátor változóként használjuk. Az egyéni politikai ideológiai pozíciókra és a politikai érdeklődésre külön lineáris modelleket illesztettünk a szülői homofília és az egyes szülői jellemzők közötti interakciós tagokkal. A 4. ábra azt mutatja, hogy a homofília moderálta a szülői jellemzők hatását az összes megfigyelt egyéni jellemzőre. Ha a szülők azonos jellemzőkkel rendelkeztek, akkor az apa és a gyermek jellemzői közötti kapcsolat, illetve az anya és a gyermek jellemzői közötti kapcsolat erősebb volt. Igaz a standardizált béták valamivel magasabbak voltak az apák jellemzői esetében, tehát a homofília az apa-gyermek kapcsolatra volt nagyobb hatással. A legerősebb kölcsönhatásokat a liberális-konzervatív és a mérsékelt-radikális ideológiák esetében találtuk.

5. ábra. A szülői jellemzők hatása az egyén bal-jobboldali (a), liberális–konzervatív (b), mérsékelt-radikális pozíciójára (c) és politikai érdeklődésére (d) a szülők közötti homofília függvényében

Forrás: saját szerkesztés

Megjegyzés: A becslések körüli területek a 95 százalékos konfidencia-intervallumokat jelölik. Kontrollálva nemre, korra, végzettségre, településtípusra, anyagi helyzetre és vallásosságra.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

Összegzés

Tanulmányunkban arra kerestük a választ, hogy mennyire hasonlítanak az egyének politikai jellemzői a családon belül, illetve a családon belüli politikai szocializáció milyen mértékben járul hozzá a politikai attitűdök átadásához ma Magyarországon. Egy saját kérdőíves felmérés adatai alapján azt találtuk, hogy a magyar családok közel kétharmadában azonos politikai nézeten voltak a családtagok, a homofliamutatók esetében a legmagasabb arányt, 83,5 százalékot az apák és a válaszadók szavazási aktivitásában mutattunk ki, a második legmagasabb értéket az anyák és megkérdezettek konzervatív-liberális beállítódása közötti egyezés arányszáma vette fel 68,3 százalékkal. Hasonlóan magas homofliaarányokat talált Stefkovics és Sik (2023) a magyar párok tagjai között. A szülők ideológiai beállítódása erős összefüggést mutat gyermekeik ideológiai pozíciójával, azonban, ahogy azt Kmetty és Szabó (2021) is találta, a politikai aktivitás és a pártszimpátia esetén a szülői befolyás elsősorban indirekt módon valósul meg. Ez arra utal, hogy az identifikációs folyamatban az attitűdök elsajátítása explicit és implicit módon is megvalósul (Verba et al. 2003). Fontos eredményünk, hogy a szülők közötti homofília jelentős mértékben előrejelzi a politikai attitűdök átadásának sikerét, ami jól összecseng korábbi nemzetközi eredményekkel (Jennings et al. 2009). A fiatalok attitűdátvétele nagy hatékonyságú és hosszú távon stabil, amennyiben gyakori a családon belüli politikai kommunikáció (Nolas et al. 2017), a szülők értékrendje stabil és konzisztens (Tims 1986), mindezek hiánya ugyanakkor később lazább egyéni politikai integrációt eredményezhet, illetve más színterek hatása erősödhet fel (például kortársak, iskola).

Eredményeink értelmezésénél figyelembe kell vennünk, hogy a magyar politikai spektrum az utóbbi időszakban erősen polarizálódott, így akár az ideológiai változók, akár a pártpreferencia esetében mért homofília nem kellően érzékeny azokra a különbségekre, amelyek a generációk között, akár egy politikai „táboron” belül fennállhatnak. Ezek feltárása további vizsgálatokat tesz lehetővé és szükségessé. A vizsgálat nem terjedt ki olyan további elemzési lehetőségekre, mint például a nemek, korcsoportok, társadalmi státusz szerinti különbségek, amelyek még pontosabb képet adhatnak a jövőben a családon belüli politikai szocializáció sikerkritériumairól. Kutatásunk egy további limitációja, hogy a szülők politikai jellemzőiről indirekt módon, a gyermekeik válaszain keresztül kaptunk képet. Mindezek egy olyan kiterjesztett kutatást jelölnek ki, amelyben immár a szülők és gyermekek bevonása, lekérdézése egyaránt megvalósul.

Elemzésünk egy olyan politikatudományi területhez járul hozzá hiánypótló adatokkal, amely a politikai attitűdök és viselkedés megértését segíti. A politikai szocializációs mechanizmusok mélyebb ismerete nem csak a múltbéli trendek, hanem a jelenlegi politikai rendszeren belüli stabilitás és változás pontosabb megértését is lehetővé teszi (Marsh 1971).

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

Irodalom

- Bengtson, V. L. (1975): Generation and Family Effects in Value Socialization. *American Sociological Review*, 40(3): 358–371. <https://doi.org/10.2307/2094463>
- Bennett, S. E. – Flickinger, R. S. – Rhine, S. L. (2000): Political Talk Over Here, Over There, Over Time. *British Journal of Political Science*, 30(1): 99–119. <https://doi.org/10.1017/S0007123400000053>
- Bognár A. – Szabó A. (2017): Politikai szocializációs modellek Magyarországon, 1990-2016. In: Szabó A. – Oros D. (szerk.): *Csendesek vagy lázadók? A hallgatók politikai orientációi Magyarországon (2011-2015)*, Szeged – Budapest, Belvedere – MTA PTI, 16–36. <http://acta.bibl.u-szeged.hu/id/eprint/65782> (utolsó letöltés: 2023. 09. 17.)
- Boonen, J. (2019): Learning who not to vote for: The role of parental socialization in the development of negative partisanship. *Electoral Studies*, 59, 109–119. <https://doi.org/10.1016/j.electstud.2019.04.001>
- Buuren, S. van – Groothuis-Oudshoorn, K. (2011): Multivariate Imputation by Chained Equations. *Journal of Statistical Software*, 45, 1–67. <https://doi.org/10.18637/jss.v045.i03>
- Connell, R. W. (1972): Political socialization in the American family. The evidence re-examined. *Public Opinion Quarterly*, 36(3): 323–333.
- Craik, F. I. – McDowd, J. M. (1987): Age differences in recall and recognition. *Journal of Experimental Psychology. Learning, Memory, and Cognition*, 13(3): 474.
- Csákó M. (2004): Ifjúság és politika. *Educatio, Politikai szocializáció(2004/4)*: 535–550.
- Csákó M. – Murányi I. – Sík D. – Szabó I. (2010): A családi politikai szocializációról (Vizsgálati szempontok egy empirikus kutatáshoz). *Társadalomkutatás*, 28(4): 419–446.
- Dalton, R. J. (1980): Reassessing Parental Socialization: Indicator Unreliability Versus Generational Transfer. *American Political Science Review*, 74(2): 421–431. <https://doi.org/10.2307/1960637>
- Dalton, R. J. (2008): Citizenship Norms and the Expansion of Political Participation. *Political Studies*, 56(1): 76–98. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9248.2007.00718.x>
- Gerő M. – Szabó A. (2020): *Struktúra és cselekvés: A politikai integráció mechanizmusai*. In: Kovách I. (szerk.): *Integrációs mechanizmusok a magyar társadalomban*. Budapest, Társadalomtudományi Kutatóközpont, Argumentum Kiadó, 45–82.
- Huddy, L. (2001): From Social to Political Identity: A Critical Examination of Social Identity Theory. *Political Psychology*, 22(1): 127–156. <https://doi.org/10.1111/0162-895X.00230>

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

- Hyman, H. (1959): *Political socialization*. Free Press
- Jennings, M. K. – Niemi, R. G. (1968): The Transmission of Political Values from Parent to Child. *American Political Science Review*, 62(1): 169–184. <https://doi.org/10.2307/1953332>
- Jennings, M. K. – Stoker, L. – Bowers, J. (2009): Politics across Generations. Family Transmission Reexamined. *The Journal of Politics*, 71(3): 782–799. <https://doi.org/10.1017/S0022381609090719>
- Jurkowitz, M. – Mitchell, A. (2020): *A sore subject. Almost half of Americans have stopped talking politics with someone*. <https://policycommons.net/artifacts/616380/a-sore-subject/1597020/> (utolsó letöltés: 2023. 09. 17.)
- Kmetty Z. – Szabó A. (2021): Út a Fideszhez. Politikai szocializációs utak a pártválasztáshoz a magyar egyetemisták körében. *Politikatudományi szemle*, 30(4): 29–58. <https://doi.org/10.30718/POLTUD.HU.2021.4.29>
- Kriesi, H. (2008): Political mobilisation, political participation and the power of the vote. *West European Politics*, 31(1–2), Article 1–2. <https://doi.org/10.1080/01402380701834762>
- Levin, M. L. (1961): Social Climates and Political Socialization. *Public Opinion Quarterly*, 25(4): 596. <https://doi.org/10.1086/267055>
- Makay M. – Stefkovics Á. (2021): Mi oszt meg minket? Politikai törésvonalak vizsgálata Magyarországon. In: Barthel-Rúzsza Zs. – Fűrész G. – Pilók P. – Stefkovics Á. (szerk.): *Magyarország 2021. Társadalom, gazdaság és politika napjainkban*. Budapest, Századvég Kiadó, 241–277.
- Marsh, D. (1971): Political Socialization: The Implicit Assumptions Questioned. *British Journal of Political Science*, 1(4): 453–465. <https://doi.org/10.1017/S0007123400009248>
- McDevitt, M. – Chaffee, S. (2002): From Top-Down to Trickle-Up Influence: Revisiting Assumptions About the Family in Political Socialization. *Political Communication*, 19(3): 281–301. <https://doi.org/10.1080/01957470290055501>
- Meadowcroft, J. M. (1986): Family Communication patterns and political development. The Child's Role. *Communication Research*, 13(4): 603–624.
- Mouffe, C. (2005): *On the Political*. London, Routledge
- Nolas, S.-M. – Varvantakis, C. – Aruldoss, V. (2017): Talking politics in everyday family lives. *Contemporary Social Science*, 12(1–2): 68–83. <https://doi.org/10.1080/21582041.2017.1330965>
- Patkós V. – Szántó A. (2020): Jobban tudják-e az okos szavazók? Az iskolázottság, a hírfogyasztás és a politikai érdeklődés szerepe a pártos elfoglaltság alakulásában. *Politikatudományi Szemle*, 29(4): Article 4.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

- Pattie, C. – Seyd, P. – Whiteley, P. (2004): *Citizenship in Britain. Values, Participation and Democracy*. Cambridge, Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511490811>
- Phelps, E. (2004): Young Citizens and Changing Electoral Turnout, 1964–2001. *The Political Quarterly*, 75, 238–248. <https://doi.org/10.1111/j.1467-923X.2004.00608.x>
- Prior, M. (2019): *Hooked. How Politics Captures People's Interest*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Róbert P. (1994): Politika és vallás a közvélemény tükrében. Magyarország és Hollandia összehasonlítása. *Politikatudományi Szemle*, 3(1): Article 1.
- Stefkovics Á. – Sik E. (2023): Párok politikai homofiliája és ennek hatása a pár jólétére Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 33(1): Article 1. <https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2023.1.2>
- Szabó A. (2015): *Az egyetemisták és főiskolások Magyarországon: 2015*. Szeged, Belvedere Meridionale. <https://doi.org/10.14232/belvbook.2015.58516>
- Szabó A. – Oross D. (2012): A demokratikus részvétel tendenciái a magyar egyetemisták és főiskolások körében. In: Szabó A. (szerk.): *Racionálisan lázadó hallgatók, 2012. Apátia–Radikalizmus–Posztmaterializmus a magyar egyetemisták és főiskolások körében I*. Szeged, Belvedere Meridionale, 65–110.
- Szabó G. – Mihályffy Z. (2009): Politikai kommunikáció az interneten. *Politikatudományi Szemle*, 18(2): Article 2.
- Tedin, K. L. (1974): The Influence of Parents on the Political Attitudes of Adolescents. *American Political Science Review*, 68(4): 1579–1592. <https://doi.org/10.2307/1959943>
- Tims, A. R. (1986): Family Political Communication and Social Values. *Communication Research*, 13(1): 5–17. <https://doi.org/10.1177/009365028601300102>
- Tomka M. (1998): A vallásosság mérése. In: Máté-Tóth A. – Jahn M. (szerk.): *Tanulmányok András Imre 70. Születésnapjára*. Szeged, Bába és Társa Kiadó, 18–31. <http://acta.bibl.u-szeged.hu/25165/> (utolsó letöltés: 2023. 09. 17.)
- Verba, S. – Schlozman, K. L. – Burns, N. (2003): *Family Ties: Understanding the Inter-generational Transmission of Participation* | RSF. <https://www.russellsage.org/research/reports/family-ties>

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

MELLÉKLET

A KUTATÁS KÉRDŐÍVE

Most néhány, a gyerekkorára vonatkozó kérdést teszünk fel. Kérjük, hogy a 18 év alatti időszakra gondoljon!

P1. Hogyan emlékszik, az Ön gyerekkorában APJÁT mennyire érdekelte a politika?

1. Egyáltalán nem érdekelte
2. Nem érdekelte
3. Érdekelte is, meg nem is
4. Érdekelte
5. Nagyon érdekelte
7. apám nem élt/ nem volt vele kapcsolat (ne olvasd fel!)
9. NT/NV

P2. Hogyan emlékszik, gyerekkorában ANYJÁT mennyire érdekelte a politika?

1. Egyáltalán nem érdekelte
2. Nem érdekelte
3. Érdekelte is, meg nem is
4. Érdekelte
5. Nagyon érdekelte
7. anyám nem élt/ nem volt vele kapcsolat (ne olvasd fel!)
9. NT/NV

P3. Hogyan emlékszik, gyerekkorában a szülei milyen gyakran beszéltek EGYMÁSSAL politikai-közéleti kérdésekről?

1. soha
2. alkalmanként
3. rendszeresen
9. nem tudja, nem válaszol

P4. Hogyan emlékszik, gyerekkorában a szülei (apja és/vagy anyja) milyen gyakran beszéltek ÖNNEL politikai-közéleti kérdésekről?

1. soha
2. alkalmanként
3. rendszeresen
9. nem tudja, nem válaszol

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

P5. Általában hasonló volt a politikai véleményük a családban vagy voltak fontos különbségek?

1. hasonló volt
2. is-is
3. különböző volt
9. Nem tudja, nem válaszol

P6. Gyerekkorában a szüleivel vettek-e részt együtt valamilyen politikai eseményen (pl. demonstráción, gyűlésen, fórumon)?

1. soha
2. alkalmanként
3. rendszeresen
9. nem tudja, nem válaszol

P7. Kérem, emlékezzen vissza gyerekkorára, és mondja meg, hogy amikor apjának lehetősége volt:

5. minden alkalommal elment,
4. az esetek többségében elment, de nem mindig
3. fele részben
2. az esetek kisebb részében, vagy
1. egyszer sem ment el szavazni?
9. nem tudja, nem válaszol

P8. Kérem, emlékezzen vissza gyerekkorára, és mondja meg, hogy amikor anyjának lehetősége volt:

5. minden alkalommal elment,
4. az esetek többségében elment, de nem mindig
3. fele részben
2. az esetek kisebb részében, vagy
1. egyszer sem ment el szavazni?
9. nem tudja, nem válaszol

P9. Kérem, emlékezzen vissza, hogy az Ön gyerekkorában az apja számára az alábbiak közül melyik párt volt a legrokonszenvesebb! RANDOM CSAK 1972 UTÁN SZÜLETETTEKTŐL!

1. Fidesz/Fidesz-KDNP
2. MSZP
3. Jobbik
4. LMP
5. DK
6. Momentum

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

7. Mi hazánk
8. Kétfarkú Kutyapárt
9. MDF
10. Független Kisgazdapárt
11. SZDSZ
12. MIÉP
13. Munkáspárt
14. Egyéb, és pedig:
15. Egyik sem
99. nem tudja, nem válaszol

P10. Kérem, emlékezzen vissza, hogy az Ön gyerekkorában az anyja számára az alábbiak közül melyik párt volt a legrokonszenvesebb! RANDOM CSAK 1972 UTÁN SZÜLETETTEKTŐL!

1. Fidesz/Fidesz-KDNP
2. MSZP
3. Jobbik
4. LMP
5. DK
6. Momentum
7. Mi hazánk
8. Kétfarkú Kutyapárt
9. MDF
10. Független Kisgazdapárt
11. SZDSZ
12. MIÉP
13. Munkáspárt
14. Egyéb, és pedig:
15. Egyik sem

CSAK AZ 1972 előtt születettektől:

P11. Kérjük, emlékezzen vissza, hogy az Ön gyerekkorában az apja számára az MSZMP mennyire volt rokonszenves!

- 1–7 skála válaszok:
1 – nagyon ellenszenves, 7 – nagyon rokonszenves.
9 – NT/NV

1	2	3	4	5	6	7	9
---	---	---	---	---	---	---	---

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

CSAK AZ 1972 előtt születettektől:

P12. Kérjük, emlékezzen vissza, hogy az Ön gyerekkorában az anyja számára az MSZMP mennyire volt rokonszenves!

1–7 skála válaszok:

1 – nagyon ellenszenves, 7 – nagyon rokonszenves.

9 – NT/NV

1	2	3	4	5	6	7	9
---	---	---	---	---	---	---	---

MINDENKITŐL

Ön hol helyezné el apját az alábbi skálákon? Kérem, gondoljon az Ön gyerekkorának időszakára! (9-NT/NV)

P1. Baloldali	1	2	3	4	5	6	7	9	Jobboldali
P2. Mérsékelt	1	2	3	4	5	6	7	9	Radikális
P3. Konzervatív	1	2	3	4	5	6	7	9	Liberális

Ön hol helyezné el az anyját az alábbi skálákon? Kérem, gondoljon az Ön gyerekkorának időszakára!

P1. Baloldali	1	2	3	4	5	6	7	9	Jobboldali
P2. Mérsékelt	1	2	3	4	5	6	7	9	Radikális
P3. Konzervatív	1	2	3	4	5	6	7	9	Liberális

A következő kérdések Önre vonatkoznak.

VP1. Egészében véve, Önt mennyire érdekli a politika?

1. Egyáltalán nem érdekel
2. Nem érdekel
3. Érdekel is, meg nem is
4. Érdekel
5. Nagyon érdekel
9. NT/NV

VP2. Kérem, mondja meg, hogy Ön, amikor lehetősége volt:

5. minden alkalommal elment,
4. az esetek többségében elment, de nem mindig
3. fele részben
2. az esetek kisebb részében, vagy
1. egyszer sem ment el szavazni?

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

VP3. Ön melyik évben szavazott először? Kérem, az országgyűlési választásokra gondoljon!

88. Még nem szavazott sosem

99. nem tudja/nem válaszol

HA VP3 nem 88

VP4. Ön melyik pártra szavazott azon az országgyűlési választáson, amikor először szavazott? RANDOM

1. Fidesz/Fidesz-KDNP
2. MSZP
3. Jobbik
4. LMP
5. DK
6. Momentum
7. Mi hazánk
8. Kétfarkú Kutypárt
9. MDF
10. Független Kisgazdapárt
11. SZDSZ
12. MIÉP
13. Munkáspárt
14. Egyéb, éspedig:
88. Még nem szavazott sosem
99. nem tudja/nem válaszol

VP5. Kérjük, jelölje meg, az alábbiak közül melyik párt Önnek a legrokonszenvesebb jelenleg! RANDOM

1. Fidesz-KDNP
2. MSZP
3. Jobbik
4. LMP
5. DK
6. Momentum
7. Mi hazánk
8. Kétfarkú Kutypárt
9. Egyéb, éspedig:
10. Egyik sem
99. nem tudja/nem válaszol

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

Ön hol helyezné el saját magát az alábbi skálákon?

VP6. Baloldali	1	2	3	4	5	6	7	9	Jobboldali
VP7. Mérsékelt	1	2	3	4	5	6	7	9	Radikális
VP8. Konzervatív	1	2	3	4	5	6	7	9	Liberális

VP9. A következő kijelentések közül melyikkel tudná Önmagát a legjobban jellemezni?

1. vallásos, az egyház tanítását követi
2. vallásos a maga módján
3. nem tudja megmondani, vallásos-e vagy sem
4. nem vallásos
5. más a meggyőződése, határozottan nem vallásos
6. egyéb:
9. NT/NV

D1. Ön kivel élt gyerekkorának döntő részében?

1. édesapámmal és édesanyámmal éltem együtt
2. csak édesapámmal éltem együtt
3. csak édesanyámmal éltem együtt
4. egyik szülőmmel sem éltem együtt
7. édesapám nem élt/ nem volt vele kapcsolat (ne olvasd fel!)
8. édesanyám nem élt/ nem volt vele kapcsolat (ne olvasd fel!)
9. nem tudja/nem válaszol

D2. Mi apja legmagasabb iskolai végzettsége?

1. Legfeljebb 8 általános
2. Szakiskola, szakmunkásképző
3. Középfokú (érettségi)
4. Felsőfokú (főiskola, egyetem, stb.)

D3. Mi anyja legmagasabb iskolai végzettsége?

1. Legfeljebb 8 általános
2. Szakiskola, szakmunkásképző
3. Középfokú (érettségi)
4. Felsőfokú (főiskola, egyetem, stb.)

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

D4. A következő kijelentések közül melyikkel tudná az apját a legjobban jellemezni? Kérem, gondoljon az Ön gyerekkorának időszakára!

1. vallásos volt, az egyház tanítását követte
2. vallásos volt a maga módján
3. nem tudom megmondani, vallásos volt-e vagy sem
4. nem volt vallásos
5. más a meggyőződése, határozottan nem volt vallásos
6. egyéb:
7. apám nem élt/ nem volt vele kapcsolat (ne olvasd fel!)
9. NT/NV

D5. A következő kijelentések közül melyikkel tudná az anyját a legjobban jellemezni? Kérem, gondoljon az Ön gyerekkorának időszakára!

1. vallásos volt, az egyház tanítását követte
2. vallásos volt a maga módján
3. nem tudom megmondani, vallásos volt-e vagy sem
4. nem volt vallásos
5. más a meggyőződése, határozottan nem volt vallásos
6. egyéb:
8. anyám nem élt/ nem volt vele kapcsolat (ne olvasd fel!)
9. NT/NV

A versengő választás és a versengés fogalmának kihívásai

UNGER ANNA¹

ABSZTRAKT

A tanulmány a kortárs nem-demokratikus, de többpárti választásokat tartó rendszerek irodalmához kapcsolódik. Célkitűzése azt bemutatni, hogy a választás versengő jellege kulcsfogalom ezen rendszerek megértéséhez, ám ez a fogalom jelenleg nincs kellőképpen kidolgozva. Előbb áttekinti a verseny és versengő jelleg főbb politikatudományi megközelítéseit, majd a széles körben bevett versengő autoriter hibrid rezsimit használva, azt igazolja, hogy a fogalom megalkotói által kidolgozott tipológia nem ad elegendő támpontot ahhoz, hogy a versengő jellegdetektálni lehessen. A bizonytalansági elemhez ugyanis, amit ennek meglétére használnak a fogalomalkotók igazolásként, nem adnak valódi indikátorokat. A tanulmány következtetése, hogy a versengő jellegért nem a beazonosíthatatlan bizonytalansági faktorból, hanem a valódi (versengő) választások meglétét vagy hiányosságait mutató választási integritás fogalmából, valamint manipulált választás fogalmából és sajátosságaiból érdemes levezetni.

KULCSSZAVAK: versengő választás, versengő autoriter hibrid rezsimit, fogalomalkotás, választási integritás, választási autokrácia, választáskutatás

ABSTRACT

Competitive elections and the challenges of the concept of competitiveness

The paper relates to the literature on contemporary non-democratic systems with multi-party elections. It aims to prove that electoral competitiveness is a key concept for understanding these systems, but this concept is currently underdeveloped. It first reviews the main approaches of competition and competitiveness, then, using the widely accepted type of competitive authoritarian hybrid regime, argues that the concept developed by its inventors does not provide sufficient support to detect competitiveness, because the factor of uncertainty used by the concept creators to justify its existence is not accompanied by any real indicators. The conclusion of the article is that competitiveness should therefore be derived not from the unidentifiable uncertainty factor, but from the concept of electoral integrity, which indicates the existence or the absence of genuine (competitive) elections, and from the concept and characteristics of electoral manipulations.

KEYWORDS: electoral competitiveness, competitive authoritarian hybrid regime, concept formation, electoral integrity, electoral autocracy, Electoral Studies

¹ ELTE, Emberi Jogi és Politikatudományi Tanszék, Politikai és Nemzetközi Tanulmányok Intézete, Társadalomtudományi Kar; e-mail: unger.anna@tatk.elte.hu

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

Bevezetés

Napjaink leginkább vizsgált kérdései mind a politikatudomány, mind az alkotmány-jog területén a demokratizáció és de-demokratizáció, autokratizáció és demokratikus visszacsúszás jelenségei. Az elmúlt két évtizedben számos kutatási projekt indult, amelyek a demokrácia mérését tűzték célul, és melyek eredményeképpen számos különböző adatbázis jött létre. Ezek eltérő módszertanokat alkalmazva, rendszerint a politikai rendszer kulcselemeit és a polgári szabadságjogokat, valamint az alkotmányos intézményeket és elveket (V-Dem, Freedom House, Bertelsmann, EIU), illetve a választások integritását, mint a demokratikus politikai rendszerek elengedhetetlen jellemzőjét vizsgálják (Electoral Integrity Project, EIP). Noha a kutatások elsősorban összehasonlító jellegűek és rendszerint globális vagy regionális hatókörrel zajlanak, az egy-egy országról szóló esettanulmányoknak is egyre nagyobb a jelentőségük és elérhetőségük a szakirodalomban. E kutatások eredményeképpen ma már nagyon sokat tudunk a nem-demokratikus rendszerekről, amelyeknek az elnevezésük is megsokszorozódott az elmúlt két-három évtizedben. Míg az 1970-es években a nem-demokratikus rendszereket nagyrészt totalitárius és autoriter típusokra osztotta az irodalom (Linz 1975), mára ennél jóval gazdagabb lett a kategorizálás: zárt és nyitott autokráciák, versengő és nem versengő autokráciák, választási autokrácia, hibrid rezsimek, versengő autoriter hibrid rezsimek, illiberális rendszerek, és így tovább.

A rendszertológia gazdagodását az a folyamat eredményezte és eredményezi mind a mai napig, hogy egyre több nem-demokratikus rendszerben találunk többpárti választásokat (Seeberg 2018). Míg a huszadik század jelentős részében a demokratikus és nem-demokratikus rendszereket viszonylag könnyen el lehetett különíteni már annak alapján is, hogy tartanak-e többpárti választásokat, addig az 1990-es évektől az autokráciák jelentős része már jellemzően pártalapú, és nem is feltétlen egypárti, hanem rendszeresen többpárti választásokat tartó rendszerként működik (Seeberg 2018). Ezeket a rendszereket hibrid rezsimeknek, illetve választási autokráciának nevezték el (Karl 1995; Schedler 2002; Howard – Roessler 2006). E választások jellemzőit és demokratizációs hatásukat rengeteg kutatás vizsgálta (csak párat említve: Howard – Roessler 2006; Lindberg 2006; Levitsky – Way 2010; Bunce – Wolchik 2011; Donno 2013; Schedler 2013; Seeberg 2018).

Az 1990-es évek óta született elnevezések közül mára a két leginkább bevett kifejezés a választási autokrácia, illetve a versengő autoriter hibrid rezsimek (VAHR) lett. Az előbbinél a hangsúly a rendszer működésének autoriter jellegén van; ezt az autoriter hatalmat azonban választások, azaz demokratikus látszat útján tartják fent, sőt, a liberális alkotmányosság teljes intézményrendszere működik az országban – ellentétben azokkal a döntően 1990 előtt működő autoriter rendszerekkel, melyek nem különösebben törekedtek ezeknek az intézményeknek és alapelveknek (hatalom-megosztás, jogállamiság, választói felhatalmazás) még a látszat-alkalmazására sem.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

A rendszer azonban autoriter, mert a látszat mögött olyan strukturális és eljárási megoldásokat találunk, amelyek érdemben lehetetlenné teszik az elszámoltatást és hatalomváltást, még akkor is, ha – minden valószínűség ellenére – az ellenzék esetlegesen mégis (átmeneti) győzelmet tud aratni a választásokon (Schedler 2013; Unger 2018, 2022).

A VAHR esetében azt találjuk, hogy amit a választási autokráciánál Schedler demokratikus-alkotmányos homlokzatként ír le, az itt a hibrid jelleg maga: a demokratikus látszat, azaz a torz, egyenlőtlen, tisztességtelen, de *mégis* versengő választás meglete jelenti a minőségi eltérést a teljes autokráciákhoz képest. Az ilyen rendszerben a verseny valós annyiban, hogy az ellenzéki pártok számára egy apró esély azért van a győzelemre, de hangsúlyozandó, hogy a választás semmiképp sem nevezhető tisztességesnek (Levitsky – Way 2010).

Ezek a választásos, de nem demokratikus rendszerek az adott ország politikai közössége és ezen belül ellenzéke számára is egy nagy, nehezen megválaszolható kérdést állítanak: érdemes-e legitimálni a rendszert a választáson való indulással, ha mindenki tudja, hogy úgysem lehet a hatalmat érdemben leváltani? A közvélekedés – és a szakirodalom többsége is – arra jut, hogy mivel a választás előre nem abszolút biztosan látható kimenetele okán van *némi esély* a váltásra, ezért érdemes megpróbálni a demokratikus utat. Ha a választások tisztességtelenek ugyan, de még versengők, akkor nem lehet feladni azt a reményt, hogy ezen az úton induljon el a demokratizáció. Paradox módon annak ellenére is ez a főáramú álláspont, hogy kutatások ezt immár két irányból is cáfolják. Egyrészt, a számok ennek ellenkezőjét igazolják: a választások nagy többségben (az esetek kétharmadában) nem játszanak demokratizációs szerepet az ilyen rendszerekben, és még a maradék egyharmad esetben is előfordul átmeneti demokratizáció után autoriter visszarendeződés (Donno 2013). Másrészt, a demokratizáció rendszerint – nyolcból hét esetben – nem választások vagy utcai tiltakozások, azaz egy letről felfelé, hanem tárgyalásos folyamatok, fentről lefelé irányuló folyamatok révén indul el (Przeworski 2022).

Az autoriter rendszerek elkülönítésében, mint látjuk tehát, lényegi jelentősége lett a versengő választásnak E tanulmány alapállítása, hogy a VAHR esetében a valódi lehatárolás nem történik meg. Nevezetesen, a VAHR fogalmát megalkotó szerzők újraalkotják a versengő választás fogalmát, anélkül, hogy megvizsgálnák, hol éri el a torzítás mértéke azt a szintet, ahol már nem beszélhetünk többé érdemi, valódi versenyről. Értelmezésükben a versengő jelleget a választásokra és azok környezetére vonatkozó alapvető szabályok, valamint a hatalom viselkedésének összessége biztosítja, melyet a választáskutatás egyébként rendszerint a tisztességes választás (*fair elections*) jellemzőiként tárgyal. Az alábbi tanulmány célja, hogy bebizonyítsa: az így újrafogalmazott versengő jelleg egy homályos, nem tisztázott, nem kellően lehatárolt kategória lett: a 1) versengő 2) torz, de még versengő, 3) torz, nem versengő hármában nem világos az elkülönülés, a határ a második és harmadik típus között.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

Ez a hiányosság pedig arra mutat rá, hogy szükséges lenne újragondolni a versengő választás fogalmát, a választások integritásának nézőpontjából megközelítve azt.

A tanulmányban ezt a bizonyítást a következőképpen igyekszem megtenni: elsőként a versengő választás szakirodalmi irányait tekintem át. Ezt követően elvégzem a VAHR fogalmának részletes kritikai felülvizsgálatát, segítségül hívva Sartori klasszikus munkáját a fogalomalkotás mint tudományos eljárás lényegi vonásairól. Végül, kísérletet teszek arra, hogy a választási integritás és a választási manipulációk egyre gazdagodó irodalma alapján megmutassam, milyen irányokból, milyen elemzések alapján lehet újraalkotni és lehatárolni a versengő választás fogalmát.

A versengő jelleg fogalma a politikatudományban

Versenyképesség, versengő jelleg – talán így lehetne magyarra fordítani az angol *competitiveness* szót. A verseny, mint a demokrácia egy fontos jellemzője, több, már klasszikusnak tekinthető huszadik századi politikatudományi munkában is megjelent. Schumpeter sokat idézett definíciója szerint a demokrácia egy versengő küzdelem a választók szavazataiért (Schumpeter 2003). Downs a szabadpiaci versenyhez hasonlítja a demokráciát, ahol a választók érdekeltségük mentén cselekszenek, és ehhez a kínálatot egy versengő pártrendszer pártjai biztosítják számukra (Downs 1957). Dahl *Polyarchy* c. könyvében a modern demokrácia (*polyarchia*) egyik alapvető jellemzőjének a politikai versenyt tekinti (*contestation*), mely az állampolgárok lehető legszélesebb körének politikai részvételével jár együtt (*inclusiveness*) (Dahl 1971). Dahl esetében azonban hozzá kell tennünk, hogy nála a versengés nemcsak a polyarchia, hanem a versengő oligarchia jellemzője is lehet. A versengés ellentéte itt nemcsak a verseny hiánya, hanem a hegemonia létrejötte is lehet, ami nem a verseny abszolút kizárása, hanem érdemi jellegének ellehetetlenítése. Sartori pártrendszeréről szóló, elsőként 1976-ban megjelent klasszikusában – a korábbi, döntően pártok számára alapozott (egy-, kettő-, sok-) pártrendszer-elméletekkel szemben – a verseny megléte vagy hiánya mentén alkotta meg pártrendszer-modelljét. A versengő (*competitive systems*) vagy nem versengő rendszerek (*non-competitive systems*) azonban nemcsak a pártrendszerre vonatkoztatható jelzők, tekintettel arra, hogy ezek a pártok közhatalmi pozíciókba kerülnek, így a versengő és nem-versengő jelleget egyaránt használja a szerző a szűkebb értelemben vett pártrendszerre, illetve a politikai rendszer egészére is (Sartori 2005). Karl és Schmitter szintén a demokrácia egyik vonásának tekintik a versenyt, illetve ehhez kapcsolódóan azt a bizonytalanságot, amit a választások előre nem látható kimenetele jelenthet (Karl – Schmitter 1991).

Miután a verseny a demokrácia egyik jellemzőjévé vált, logikus volt, hogy ezt valamiképp elemezhetővé, mérhetővé is kellene tenni. Ennek eredménye az *electoral competitiveness* fogalma a választáskutatásban, mely a versengés mértékét a

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

végeredményből következteti ki: ez az érték a győztes és vesztes (vagy több jelölt esetén az első és a második helyezett, illetve az első és összes többi jelölt) közötti szavazatkülönbség, valamint az inkumbens-előny indikátoraként használatos (Cronert – Nyman 2020; Cox – Fiva – Smith 2018). Ebben az értelemben ez a versenyképesség-fogalom egy kvantifikálásra alkalmas indikátor: erős/magas a versengés, ha a szavazatkülönbség alacsony, és gyenge/alacsony a versengés szintje, ha a szavazatkülönbség magas. Ez azonban nem mond semmit a választás politikai és jogi körülményeiről, annak szabad és tisztességes voltáról, ahogy a verseny esetleges torzulása sem értelmezhető ennek alapján. Tekintettel arra, hogy az e tanulmány számára központi jelentőségű VAHR-konceptió sem ebben az értelemben használja a versengés fogalmát, így tehát ennek az irányzatnak a további vizsgálatától most eltekintek.

A fent említett irodalmi források közül a versengés, versengő jelleg Sartori pártrendszerekről szóló munkájában kapott először kiemelt figyelmet és részletes elemzést.² Sartori az egész kérdéskör érdemi vizsgálatát – elsőre talán meglepő, de rendkívül logikus módon – nem a versengő, hanem a nem-versengő rendszerekről szóló fejezetben végzi el. Elemzésének egyik legnagyobb jelentősége, hogy alighanem az első, aki felismeri, hogy a verseny megléte még nem jelenti a versengő jelleg meglétét is. Ahogy írja, a verseny és a versengő jelleg két külön fogalom: „...a verseny a struktúra, vagy játékszabály. A versengő jelleg a játék egy konkrét (speciális) állapota. Vagyis a verseny a nem-versengő jelleget is magában foglalja” (Sartori 2005: 194). E versengés jellemzője annak korlátlansága, mércéje pedig a szavazatok különbsége: minél kisebb a különbség, annál szorosabb a verseny.

Van azonban egy fontos megjegyzése a versengő jelleg kapcsán. A pártok erőfeszítései, az alkalmazott kampánytechnikák, a szavazók felé folytatott bármilyen intenzív politikai aktivitás, összefoglalóan, a politikai mobilizáció nem összekeverendő a versengő jelleggel. Ezt ugyanis egypártrendszerekben, nem-demokratikus rendszerekben is megtaláljuk: példája szerint magas fokú politikai mobilizáció volt a Szovjetunióban is, holott sem verseny (mint keret), sem versengés (mint állapot, lásd fent) nem létezett (Sartori 2005: 194).

Azt gondolhatnánk, hogy ha tehát a versengés legfőbb mércéje a szavazatkülönbség, akkor a szoros választások automatikusan versengő választások. Ez azonban Sartori szerint nincs így. A versengő és nem-versengő elválasztása nem a szoros verseny vagy kihívók nélküli verseny mentén történik. Értelmezésében nem-versengő egy rendszer, ha az ellenfelek/versenyzők egy részét megfosztják az egyenlő jogoktól, akadályoztatással, fenyegetéssel, büntetéssel kell szembenézniük, amennyiben megkérdőjelezzik a választások eredményét (Sartori 2005: 193–194).

² Összehasonlításképpen: Schumpeter és Downs munkájában a competitiveness szó nem szerepel, Dahl is csak egyszer említi. Sartori könyvében ellenben 62 alkalommal találkozunk vele.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

Sartori ugyanakkor nem a versengő jelleget tartja a verseny legfontosabb biztosítékának, hanem azt, hogy a szereplők annak tudatában cselekszenek, hogy vélelmeznek bizonyos választói reakciókat (mint a piaci analógiában a fogyasztói magatartás esetében), igaz, azt is hozzáteszi, hogy ezeket a reakciókat-hatásokat a politikai színtéren könnyebb korlátozni, manipulálni vagy torzítani, mint a gazdasági színtéren.

Összefoglalva Sartori jellemzését, három dolog fontos a további elemzés szempontjából. Egyrészt, hogy elválasztja a versenyt és a versengő jelleget; ezt úgy is mondhatjuk, hogy a választások meglepte még nem jelenti azt, hogy azok valódi, versengő választások. Másrészt, rámutat arra, hogy a konkrét választási végeredmény fontos, de nem kizárólagos mércéje a versengésnek. Harmadrészt kiemeli, hogy meghatározó szerepe van annak, hogy a szereplők közötti jogi-politikai viszonyok milyenek: vannak-e egyenlőtlenségek, fenyegetettség, ellehetetlenítés; azaz a hatalomnak a vesztesek felé való viszonyulása figyelembe veendő szempont (és a nem-versengő rendszer vonása). És ez még akkor is fontos, ha egyébként a versengés strukturális-jogi jellemzőire – és így az említett egyenlőtlenségekre, ellehetetlenítésre, fenyegetésre, stb. – Sartori egyáltalán nem tért ki.

Fogalomalkotás a politikatudományban: a versengő autoriter hibrid rezsím kritikája

A Levitsky és Way által megalkotott versengő autoriter hibrid rezsím a választásokat tartó, de autoriter rendszerek egyik típusa: megkülönböztethetünk – Sartori pártrendszer-elmélete nyomán – hegemon és versengő választási autokráciákat. A szerzőpáros fontos felismerése, hogy a teljesen torz, elcsalt, egyenlőtlen versenyhez képest az általuk versengőnek nevezett választásokon az ellenzék helyzete nem *eleve* kilátástalan, nem ordítóan nyilvánvaló mindenki számára, hogy a verseny csak egy keret, ahogy Sartori is írja, de nincs benne a versengés, mint lehetőség. Amiképp Schedler szerint a választási autokrácia a liberális demokrácia látszata mögé bújva egy autoriter (mert főszabály szerint elszámoltathatatlan és leválthatatlan) hatalmi rendszer, úgy a VAHR a versengő választások látszata mögé bújó korlátozottan versengő, nem-demokratikus rendszer.

Levitsky és Way a politikai rendszereket három kategóriába sorolja: demokráciák, versengő autoriter hibrid rezsimek és teljes autokráciák. Fontos megjegyezni, hogy sokak félreértésével ellentétben a szerzők szerint a VAHR nem demokratikus, még csak nem is valamiféle vegyes, ilyen is-olyan is, hanem egyértelműen autoriter rendszer. Ellentétben azonban a korábbi szerzőkkel, akik a versengő jelleget a demokrácia egyik meghatározó (azaz kizárólagos, csak rá jellemző) tulajdonságként definiálták, Levitsky és Way értelmezésében valódi versengés nem-demokratikus rendszerben is előfordulhat – a különbség annyi, hogy ez nem tisztességes, nem egyenlő feltételek mentén zajló verseny. A teljes autoriter rendszerekhez a zárt

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

(választott intézmények nélküli), illetve hegemon autokráciákat sorolják; utóbbiakban van ugyan választás, de azok kimenetele nem kétséges, mert elnyomás, csalások és komoly korlátozások jellemzik (Levitsky – Way 2010).

Fogalmi újításuk tehát abban található, hogy azt állítják: nemcsak a demokrácia lehet versengő, hanem a nem-demokrácia is. Ugyanakkor meglepő módon a VAHR koncepciója a versengő jelleg definícióját nem tartalmazza: könyvükben a VAHR típusának bevezetése kapcsán csak a hegemon vs. versengő ellentétpárt említik (és ezt sem Sartori, hanem Schedler alapján, azt állítván, hogy a VAHR a választási autokráciák egy meghatározott esete). Típusalkotásukban ehelyett a hangsúlyt arra helyezik, hogy bemutatják, miben tér el az autoriter verseny a demokratikustól. Röviden összefoglalva: a verseny valódi, mert a küzdelem érdemi, de nem demokratikus, mert a pálya számos, vagy akár minden tekintetben a hatalmon lévőnek lejt (Levitsky – Way 2010). E pályalejtés fő indikátorai a választások tisztességtelensége, a polgári szabadságjogok megsértése és az egyenlőtlen játéktér (Levitsky – Way 2010). A szerzők e három kategóriába gyűjtik össze azokat az indikátorokat, melyek közül már akár csak egy megléte is azt igazolja, hogy a rendszer egy VAHR.³

A versengő jelleg definíálásának hiánya azonban egy nagyon fontos logikai és fogalomalkotási hiányossághoz vezet: a szerzők ugyanis nem határozzák meg pontosan, hogy hol van a határ az érdemi (VAHR) és nem érdemi (teljes autokrácia) verseny között. Akár a tisztességtelen választások, akár a polgári szabadságjogok, vagy az egyenlőtlen játéktér leírását vesszük, a felsorolt indikátorok/jellemzők legalább annyira tartozhatnak az általuk teljes autokráciának nevezett típusba, mint a versengőbe. Csak néhány példával illusztrálva: az egyenlőtlen médiahozzáférés, az ellenzéki aktivisták zaklatása, a forrás egyenlőtlenesség, a választási szervek elfogultsága legalább annyira jellemzik a hegemon, mint a versengő rendszereket. Vagyis nem világos, hogy mitől lesz az egyik versengő és a másik nem az; másképp megfogalmazva, nem derül ki az elemzésből, hogy hol van a versengőnek nevezett, ámde mégiscsak torz versenyt fenntartó modellben az a pont, ahol a torzítás és egyenlőtlenesség már *annyira* torz és egyenlőtlen, hogy valójában kiüresíti az addig sem tisztességes versenyt, versengőből hegemonná, vagy – Levitsky és Way kategóriáját használva – teljes autokráciává változtatva azt.

A szerzők definíciója szerint a VAHR jellegzetessége, hogy a verseny valódi, de nem tisztességes (Levitsky – Way 2010). A valódi verseny indikátora a bizonytalansági tényező (*uncertainty*), vagyis az, hogy az ellenzéknek van elvileg esélye nyerni, a választások nincsenek *annyira* elcsalva-torzítva, hogy ez az esély ne létezzen. E bi-

³ Megjegyzendő, hogy a szerzők a verseny és versengő jelleg Sartori-féle elválasztását nem részletezik, a versengő jelleg mint fogalom is alig fordul elő a kötetben. Időnként az az olvasó benyomása, hogy a két kifejezést csereszabatosan tekintik, azaz verseny akkor van, ha versengés is van, míg más helyeken a versenyt, mint választási processzust – hasonlóképpen mint Sartori – csak egy keretnek tekintik, mely lehet versengő és nem versengő is.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

zonytalanság indikátora a szerzők szerint az, hogy a teljes autokráciákban az autoriter vezetőnek nem kell aggódnia, hogy elveszíti a választást, amiképp az ellenzék is tudja, hogy nem nyerhet. De hogy ezt az aggódás miképp azonosítható be, vélelmezhető, és ennek alapján elemezhető vagy mérhető, azt a szerzők nem részletezik. Vagyis nem tudunk másra hagyatkozni, mint arra, hogy egy versengő és egy hegemón (nem-versengő) autoriter rendszer között a különbség ott van, hogy a versengőben a hatalmon lévő tarthat a választások kimenetelétől (ezért számos eszközzel manipulálja azt, hogy ne veszítse el hatalmát), míg a nem-versengőben a hatalmon lévő nem tart a választások kimenetelétől (mert számos eszközzel manipulálja azt, hogy ne veszítse el a hatalmát). Ha a szerzők szerint a bizonytalanság az a kulcsindikátor, aminek a mentén lehatárolják a versengő és nem versengő rendszereket, akkor ennél pontosabb és jobban detektálható módon kellene viszont definiálniuk ezt a bizonytalanságot, hogy a határvonal egyértelmű, látható legyen.

E határvonal (*cut-off point*) nélkül a tipológia ugyanis valójában nem értelmezhető. Ennek megértéséhez pedig egy rövid módszertani kitérőt kell tennünk, segítségül hívva Sartori egyik klasszikus, tudományos fogalomalkotásról szóló tanulmányát (Sartori 1970). Ebben a vagy-vagy jellegű megközelítés fontosságát (megkerülhetetlenségét) mutatja be a tudományos kategóriák kialakításánál: „...a vagy-vagy logikája nem helyettesíthető a több-kevesebb logikájával. Valójában a két logika kiegészíti egymást, és mindkettőnek megvan a maga indokolt alkalmazási színtere. A ellentét-pólusokat és a dichotóm szembeállításokat nem lehet elvetni: ezek a fogalomalkotási folyamat szükséges lépései” (Sartori 1970: 1039). A fokozati megközelítés egy adott típuson belül természetesen alkalmazható módszer, de e több-kevesebb mérhetőségéhez mindenképp az szükséges, hogy tudjuk, mi az, amit mérni akarunk: „Nem tudunk mérni, csak ha először tudjuk, mi az, amit mérünk. A fokozatok sem tudják megmondani nekünk, hogy mi a dolog maga.” (Sartori 1970: 1038). Ugyanakkor fontos látni, hogy „az osztályozásról a fokozatosságra való áttérés alapvetően abból áll, hogy az „azonos-különböző” jeleket az „azonos-nagyobb-kisebb” jelekkel helyettesítjük, vagyis immár *ugyanannak* a dolognak az eltérő mértékét, nem pedig két különböző dolgot vizsgálunk (Sartori 1970: 1038). Sartori ráadásul arra is figyelmeztet minket, hogy „gyakran összekeverjük a pusztá felsorolást (*check-list-et*) az osztályozással, míg sok úgynevezett osztályozás nem felel meg saját minimálkövetelményeinek sem” (Sartori 1970: 1039–1040).

Az 1. táblázatban bemutatom a Levitsky és Way által használt hármasszintű osztályozást. Ez a táblázat azonban eltér attól, melyet könyvünkben találunk (Levitsky – Way 2010). Abban ugyanis az egyes típusoknál nem a jellemzők meglétét, hanem fokozatát jelzik. És minthogy fokozatokat jelölnek, így az olvasó számára érzékelhetőnek és detektálhatónak *tűnik* a különbség a versengő és teljes autokrácia között, mert a szerzők szerint pl. más helyzetben van a két rendszerben az ellenzék (az egyikben működhet, csak egyenlőtlen feltételek mellett, a másikban be van tiltva, nem hivatalos, vagy akár száműzetésben van), valamint a bizonytalanság szintje is más (de-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

mokráciában magas, teljes autokráciában alacsony, versengő autokráciában a kettő között van). Ha azonban figyelembe vesszük Sartori módszertani megjegyzéseit a fogalomalkotásról, és először nem mértékben, hanem vagy-vagy alapon vizsgáljuk az egyes típusok sajátosságait a szerzők által meghatározott indikátorok alapján, a következő kép tárul elénk (a klasszifikáció szabályait alkalmazva a +/- jel értelem-szerűen a jellemző meglétét vagy hiányát jelzi, Sartori 1970):

1. táblázat. Levitsky és Way rendszertipológiája (készítette: UA)

	Jellemzők	Demokrácia	Versengő autokrácia	Teljes autokrácia
1	választás	+	+	+ ⁴
2	tisztességtelen verseny	-	+	+
3	szabadságjogok korlátozása	-	+	+
4	egyenlőtlen játéktér	-	+	+
5	valódi verseny (bizonytalanság)	+	+	-

Forrás: saját szerkesztés

A táblázat alapján egyértelműen látszik, hogy a választás körülményeit tekintve sokkal több az azonosság a versengő és teljes autokrácia között, mint a demokrácia és a versengő autokrácia között. Logikus, hiszen a VAHR alaptermészetét illetően nem demokratikus, hanem autoriter rendszer. Az is logikusnak tűnő következtetés, hogy ha viszont van benne némi bizonytalanság (valamekkora elméleti esély ellen-zéki győzelemre), akkor nevezhetjük versengőnek (amiképp a demokrácia is ver-sengő, mert bizonytalan a választások kimenetele).

Mi tehát a probléma? Egyrészt az, hogy a szerzők klasszifikációjuk, azaz az au-toriter rendszereken belül megkülönböztetett speciális típus, a VAHR lehatárolása alapjának azt a jellemzőt választották, melynek indikátorát valójában nem határoz-ták meg. Amíg ugyanis a tisztességtelen verseny, a szabadságjogok korlátozása és az egyenlőtlen játéktér megléte kapcsán pontos és részletes indikátorokat használnak (Levitsky – Way 2010), addig a valódi (mert bizonytalan kimenetelű) verseny ese-

⁴ A teljes autokrácia körébe sorolják a hegemon rendszereket is, melyekben léteznek többpárti vá-lasztások. Levitsky – Way 2010.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

tében semmilyen valódi kapaszkodót nem kapunk, mely alapján beazonosíthatnánk egy-egy rendszert, hogy a versengő vagy a teljes autokrácia típusában tartozik-e. Nem tudjuk meg ugyanis, mitől lesz a verseny bizonytalan. Mert az ellenzék – *against all odds* – nagyon készül? Ez történt 2020-ban a belarusz elnökválasztáson is, mégsem találni olyan elemzést, se a választások előtt, se azt követően, mely versengőnek (bizonytalan kimenetelűnek) látta volna a küzdelmet. Vagy attól lesz bizonytalan, hogy azt látjuk, a hatalom birtokosa minden lehetséges eszközt bevet az ellenzék akadályozására, mert tart a győzelmüktől? Az elmúlt két évtized orosz választásai kivétel nélkül ilyenek voltak, mégsem nevezi senki versengőnek a putyini rendszert.⁵

A probléma másrészt az a VAHR-moddal, hogy figyelmen kívül hagyja azt az alapvető, mondhatni elementáris összefüggést, ami a 2-3-4. jellemzőkből következik az 5.-re. Nevezetesen, hogy ha az alapvető szabadságjogokat korlátozzák, a verseny nem tisztességes, és a versenyzők nem egyenlő pályán játszanak, akkor ezek – akár külön-külön is, hát még együttesen! – már önmagukban jelentős mértékben torzítják, adott esetben felszámolják a versengő jellegét. Hiszen a teljes autokrácia is pontosan ezeket a torzításokat alkalmazza: manipulálja a választást, a választási rendszert, a jogorvoslati eljárásokat, korlátozzák a szabadságjogokat, a médiához való hozzáférést, és így tovább. Ha pedig ez mindkét típusban, tehát a versengő és nem-versengő autokráciában is így van, akkor viszont meg kell tudnunk határozni, hogy mi a 2-3-4. jellemzőknek az a mértéke, ami a versengést (azaz ellenzéki esélyt, a választások kimenetelének bizonytalanságát) még biztosítja, és mi az, ahol az már nem létezik.

A versengő választás sajátosságai a választási integritás és a választási manipulációk irányából

Levitsky és Way megközelítése, még az előbb tárgyalt hiányosságával együtt is, rámutat arra a nagyon fontos fejleményre, hogy az autokráciák immár választások mögé, adott esetben versengőnek látszó választások mögé bújva tartják fenn hatalmukat. E választások versengő/nem versengő jellegének érdemi vizsgálatát azonban sem a választási megfigyelés, sem a választások alkotmányjogi irodalma nem végzi el, ehelyett a klasszikus, demokratikus választásokat jellemző alapelvek⁶ felől elemzik a választásokat. A politikatudományi megközelítések pedig, mint fent láttuk, vagy a szavazatkülönbség alapján döntenek, figyelmen kívül hagyva minden más fontos rendszerjellemezőt (tisztességes választások, jogegyenlőség, egyenlő já-

⁵ Schedler is rámutat, hogy a bizonytalanság valamennyire a hegemon rendszernek is sajátja, vagyis ennek mentén nem elválasztható a két – versengő és hegemon – típus egymástól, mert csak a mérték különbözik (Schedler 2013).

⁶ A választójog általános és egyenlő, a választás szabad, titkos és közvetlen, a körülmények tisztességesek.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

téktér), vagy, mint Levitsky és Way, kifejezetten hangsúlyt fektetnek ezekre a jellemzőkre, de mégsem kapcsolják össze a versengéssel. A tanulmány utolsó részében ezért arra teszek kísérletet, hogy felvázoljak egy, a választások versengő jellegének meghatározására alkalmazható új megközelítést, pontosabban annak lehetséges irányát.

A demokratikus, azaz szabad és tisztességes választások jellemzőit sokáig csak az aktív és passzív választójog felül tárgyalta az irodalom. Meghatározó fordulatot az 1990-es évek hoztak, amikor – nagyrészt az EBESZ kezdeményezésére – elindult a nemzetközi választási megfigyelés gyakorlata. Erre alapozva született meg és gazdagodik folyamatosan az a jogi-politikatudományi háttéroidalom is, amely már túl lépett a választójog-központú vizsgálatokon, és a rendszer egészét kezdte vizsgálni (ide értve a választási rendszer, a választási formula, kampányfinanszírozás, illetve a választási eljárás meghatározó elemeit is). Ez a fejlődési folyamat vezetett a választási integritás fogalmának megalkotásához és az ehhez kapcsolódó kutatásokhoz is. Mára az EIP nemcsak kereshető adatbázissal és elemzésekkel, de több meghatározó kötettel is gazdagította a választáskutatás irodalmát (lásd például Norris – Frank – Coma 2015; Norris 2017; Garnett – Zavadskaya 2018). Fontos megemlíteni azt is, hogy a választási integritásnak a szavazói magatartásra gyakorolt hatása az EIP kutatásainak egy fontos iránya – vagyis annak vizsgálata, hogy a nem tisztességes körülményeket a szavazók hogyan érzékelik, értékelik és hogyan hat ez politikai cselekvésükre.

A nem-demokratikus rendszerekben egyértelműen aláássák a választások integritását. Norrisék itt – egyébként Levitsky és Way megközelítéséhez hasonlóan – egy tágabb kereten vizsgálják a választást: értelmezésükben ide tartozik a játéktér jogi szabályozása, a pártoknak a jelöltállításához való lehetősége, az aránytalan mandátumelosztás a lakosság körében (*malapportionment*), a kampányforrások egyenlőtlensége, a szavazók elnyomása, valamint az általánosságban értendő szabálytalanságok és csalások (Norris – Frank – Coma 2015). A szerzők nem említik ugyan, de valójában itt is a Sartori által alkalmazott kettős fogalmi keret fedezhető fel: van a verseny egyfelől, és van a versengés, mint ennek egy lehetősége, másfelől. A választások integritása nem szükségszerű, elengedhetetlen jellemzője a választásoknak – de enélkül nem beszélhetünk versengő, valódi választásokról.

A további elemzéshez két lehetséges út áll rendelkezésre: az egyik, hogy megnézzük a jó gyakorlatokat, megpróbáljuk le- és ezáltal előírni a választások integritása felől egy választási rendszer sajátosságait annak érdekében, hogy megtudjuk, mitől lesz versengő a választás. A másik lehetőség, hogy nem a jó, hanem a rossz gyakorlatok, esetünkben a manipulált választások felől közelítünk a kérdéshez, és arra keressük a választ, hogy hol szűnik meg, tűnik el, válik lehetetlenné a valódi versengés. Fontos hangsúlyoznom, hogy ez a tanulmány ennek a kutatásnak a legelső lépése: így ebben a kezdeti szakaszban még nem az a cél, hogy ez a határvonal meghúzható

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

legyen, hanem annak az elemzési módszernek és útnak a megtalálása, amely elvezethet e határ meghúzásához.

Demokratikus választás sokféle lehet: a részletszabályok nagyrészt az adott politikai közösség belső konfliktusaiból, történelmi fejlődéséből és hagyományaiból erednek. Ezek összegzése, vagy egy-egy, önkényesen mintaadónak kinevezett ország elemzése helyett ezért nem a jó, hanem a rossz példák, azaz a manipulált választások felől kezdem a vizsgálódást. Emellett szól az is, hogy a 2010-es évek óta – néhány korai, 2000-es évekbeli előfutárral együtt – megszületettek azok a rendszerszintű elemzést adó összefoglaló munkák, amelyek a nem-demokratikus, tehát manipulált választások átfogó vizsgálatára adnak lehetőséget. Ha ezeket ismerjük, akkor ezek mentén kísérletet lehet tenni a versengő jelleg újrafogalmazására, a versengő/nem-versengő határvonal meghúzására.

Schedler több munkájában is foglalkozik a választási autokráciák manipulációs eszközeivel és stratégiáival (Schedler 2002, 2006, 2013). Elemzéseinek lényegi vonása, hogy a megközelítés mindig a manipulatív hatalom szándéka felől történik: az elérendő cél ismertetése megelőzi az eszközt. Vagyis a fő kérdés nem az, hogy az autokrata mit csinál, hanem hogy miért. A választási autokrácia analógiája a játékelmélethez ismert aszimmetrikus játék és az ebben található szuverén játékos megléte: a versenyző nemcsak ellenfél, hanem a szabályok megalkotója és versenybíró is egyben (Schedler 2013). Ennek a helyzetnek a fenntartására törekszik a hatalmon lévő szereplő, így a manipulációk nem pusztán egy jobb választási eredményt, hanem ennek az aszimmetrikus játéknak a fenntartását szolgálják elsősorban (magyarázatát lásd: Unger 2022).

Birch monográfiájának egyik nagy erénye, hogy nemcsak áttekinti a választási manipuláció irodalmát, hanem az országspecifikus esettanulmányok helyett egy elméleti keretet, és erre épített-rendszerezett elemzést alkot a választási manipulációkról. Fontos megállapítása, hogy választási manipuláció nemcsak nem-demokratikus rendszerekben történik meg: megkülönbözteti a hiányosságokból, tévedésből adódó hibák (*mispractice*) és a szándékolt hanyagság, visszaélés (*malpractice*) gyakorlatát (Birch 2011). A manipulációknak három fő típusát különbözteti meg:

- az intézmények;
- a szavazatformálás (*vote choice*);
- a szavazási cselekmény (*voting act*, lényegében a választási eljárás egésze) manipulációja.

Amiképp azonban különbség van hiányosságok és visszaélés között, úgy a manipuláció is ölthet legitim és illegitim formát (Birch 2011). Értelmezésében ilyen legitim manipuláció például a választási rendszer megalkotása – nem lévén semleges választási formula, akármilyen rendszert alkotunk is, valakiknek kedvezni, míg másoknak ártani fog.

Seeberg, noha épít Birch munkájára, egy szofisztikáltabb keretet dolgozott ki. Ennek lényege, hogy nem a manipuláció színtereit vagy típusait alkotta meg, hanem

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

ún. manipulációs stratégiákat határozott meg. Ezek a stratégiák azt célozzák, hogy az autoriter hatalomgyakorló olyan többséget tudjon szerezni választásról választásra, amely biztosítja számára a lehető legnagyobb kontrollt a politikai rendszer és annak formálása felett, stabilizálva saját hatalmát (Seeberg 2018). E stratégiák a következők:

1. rendszerszintű manipuláció, mely a választási rendszer torzítását jelenti a megfelelő eredmény biztosítása érdekében;
2. a választói preferencia-formálás manipulációja, mely a nyilvánosságot és a választók politikai nézeteit célozza;
3. a választói preferencia-kifejezés manipulációja, mely nemcsak a szavazatleadás konkrét körülményeit jelenti, de ide tartozhat a szavazatvásárlás, vagy ennek kiterjedt, kliens-patrónus jellegű megvalósítása, újraelosztási rendszerek használata e célból;
4. korlátozott hozzáférés a szavazathoz, mely esetben a vélt ellenzéki szavazók helyzetét jogi és egyéb módokon nehezítik, vagy akár teljesen ellehetetlenítik őket abban, hogy részt tudjanak venni a választáson;
5. szavazatszámmlálási manipulációk. (A stratégiák részletes leírását lásd: Seeberg 2018).

2. táblázat Választási manipulációk típusai (készítette: UA)

Birch modellje	Seeberg modellje
intézményi	rendszerszintű
szavazat-formálási	szavazói preferencia-formálási
	szavazói preferencia-kifejezési
szavazat-leadási (eljárási)	korlátozott hozzáférés a szavazáshoz
	szavazatszámmlálási

Forrás: saját szerkesztés

Mint látható, van némi hasonlóság Birch és Seeberg megközelítése között (2. táblázat), értelmezésem szerint az utóbbi részletesebb, alkalmasabb a versengő jelleg értelmezéséhez is.

Egy gondolat erejéig azonban vissza kell térni Levitsky és Way koncepciójához: ugyanis az általuk használt elemzési keret – tisztességtelen verseny, szabadságjogok korlátozása, egyenlőtlen játéktér – valójában körülöleli ezeket a manipulációkat, akár Birch, akár Seeberg modelljét vesszük. Ezek a „sérülések” ugyanis egyszerre lesznek eszközei és eredményei azoknak a manipulációknak, melyeket utóbbi szerzők bemutatnak. Úgy is mondhatnám, hogy a VAHR-konceptió alapterete ezeket a manipulációkat körülveszi, ha úgy tetszik, felöleli: mindegyik típusnál felfedezhető legalább valamelyik VAHR-jellemző megléte.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

Amint azt az előző fejezetben igazolni próbáltam, a bizonytalanság megléte a versengés megkülönböztető jegyeként nem elégséges, mert nem világos, hogy miképp azonosítható ez egy politikai rendszerben. Birch, de még inkább Seeberg elemzési kerete mentén azonban már meg tudunk vizsgálni egy adott választási rendszert. Egyrészt, hogy fellelhetők-e bennük ezek a manipulatív stratégiák és technikák, másrészt, hogy ezek hogyan hatnak a szereplőkre, beleértve az ellenzéki pártokat és a választókat is. Ezen stratégiák és technikák elemzésében és értékelésben fontos segítséget jelenthet a választási megfigyelések szakirodalma és az egyes országjelentések is: melyek azok a megoldások, amelyeket még elfogadhatónak ítélnék a riportok, és melyek azok, amelyeket már nem. Hasonlóképpen fontos lenne a bírósági döntések alkalmazása: az egyes választójoggal, választási eljárással, kampányfinanszírozással, stb. kapcsolatos döntések vizsgálata, mind nemzeti, mind szupranacionális (pl. Emberi Jogok Európai Bírósága) szinten: hol húzták meg a bíróságok a jog-jogtalan határát. Ez a megközelítés – mely egyszerre vizsgálja a létező esetjogot valamint a megfigyelések következtetéseit – a választási integritás-kutatások módszere, mely a nemzetközi egyezmények, globálisan elismert normák és elvárások felől közelíti meg a választásokat, beleértve nemcsak a konkrét választási rendszert, hanem az ahhoz kapcsolódó intézményeket és időszakokat is (Norris 2013).

Azt vélelmezem, hogy egy ilyen szisztematikus vizsgálat eredményeképp a mai-nál jobban kirajzolódna, és ezáltal meghúzható lenne a versengő/nem-versengő jelleg határa is: vagyis a versengés feltétele a manipuláció hiánya. Ha ily módon a versengő jelleg a manipulációk meglététől/hiányától tesszük függővé, nem pedig a szereplők vélt érzelmeitől, melynek beazonosíthatósága, és ezáltal tudományos módon való vizsgálhatósága erőteljesen korlátozottnak tűnik.

Összegzés

Amiképp Sartori fogalmaz, „végső soron nem megkerülhető, hogy az emberi megértés – a mód, ahogy az elménk működik – igényli a határvonalakat” (Sartori 1970: 1038). A klasszifikáció nemcsak a tudományos diskurzus alapja, hanem az elemzés tisztaságának alapvető feltétele is (Sartori 1970). A tanulmányban tárgyalt versengő autokrácia esetében azonban megítélésem szerint a klasszifikáció hiányos. Ennek pedig két okból is kiemelt jelentősége van. Egyrészt a tudomány szempontjából: tudunk-e fejleszteni ezen a kategórián, illetve meg tudjuk-e oldani azt a kihívást, amelyet ez a fogalomalkotás teremtett, nevezetesen, a versengő jelleg eddigieknél konkrétabb definiálását. Másrészt a hétköznapi élet és a politikai valóság szempontjából szintén a tudomány felelőssége, hogy tud-e megfelelő fogalmakat alkotni a valóság leírására és megértésére. Abban a korban pedig, amikor a választás már nemcsak a demokráciák sajátja, megkülönböztető jegye, különösen nagy felelőssége a politika-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

tudománynak, hogy megpróbálja pontosan rögzíteni, hol kezdődik és hol ér véget a versengő választás.

Irodalom

- Birch, S. (2011): *Electoral malpractice*. Oxford, Oxford University Press. doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199606160.001.0001
- Bunce, V. – Wolchik, S. L. (2011): *Defeating Authoritarian Leaders in Postcommunist Countries*. Cambridge, Cambridge University Press <https://doi.org/10.1017/CBO9780511977404>
- Cox, G. W. – Fiva, J. H. – Smith, D. M. (2018): Measuring the Competitiveness of Elections, *CESifo Working Paper* No. 7418. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3338772>
- Cronert, A. – Nyman, P. (2020): A General Approach to Measuring Electoral Competitiveness for Parties and Governments. *Political Analysis*, 29(3): 37–355. DOI:10.1017/pan.2020.30
- Donno, D. (2013): Elections and Democratization in Authoritarian Regimes. *American Journal of Political Science*, 57(3): 703–716. <https://doi.org/10.1111/ajps.12013>
- Garnett, H. A. – Zavadskaya, M. (2018): *Electoral integrity and political regimes. Actors, strategies and consequences*. London and New York, Routledge
- Howard, M. M. – Roessler, P. G. (2006): Liberalizing Electoral Outcomes in Competitive Authoritarian Regimes. *American Journal of Political Science*, 50(2): 365–381. <https://doi.org/10.1111/j.1540-5907.2006.00189.x>
- Karl, T. – Schmitter, P. (1991): What Democracy Is... and Is Not. *Journal of Democracy*, 2(3): 75–88. 10.1353/jod.1991.0033
- Levitsky, S. – Way, L. A. (2002): Elections without democracy: the rise of competitive authoritarianism. *Journal of Democracy*, 13(2): 51–65. DOI:10.1353/jod.2002.0026
- Levitsky, S. – Way, L. A. (2010): *Competitive Authoritarianism. Hybrid Regimes After the Cold War*. Cambridge, Cambridge University Press doi.org/10.1017/CBO9780511781353
- Lindberg, Staffan I. (2006): *Democracy and Elections in Africa*. Baltimore, The Johns Hopkins University Press. doi:10.1353/book.3263
- Linz, J. J. (1975): Totalitarian and authoritarian regimes. In: Greenstein, F. I. – Polsby, N. (eds.): *Handbook of Political Science, 3. Macropolitical Theory*. Addison-Wesley Publishing, Reading, Massachusetts
- Norris, P. (2013): The new research agenda studying electoral integrity. *Electoral Studies*, 32(4): 563–575. doi:10.1016/j.electstud.2013.07.015

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

- Norris, P. – Frank, R. W. – Coma, F. M. (eds.) (2015): *Contentious Elections. From Ballots to Barricades*. New York and London, Routledge <https://doi.org/10.4324/9781315723068>
- Norris, P. (2017): *Why American Elections Are Flawed (And How to Fix Them)*. Cornell University Press. <https://doi.org/10.7591/cornell/9781501713408.001.0001>
- Przeworski, A. (2022): Formal Model of Authoritarian Regimes: A Critique. *Perspectives on Politics*, 1–10. doi:10.1017/S1537592722002067
- Sartori, G. (1970): Concept misformation in comparative politics. *The American Political Science Review*, 64(4): 1033–1053. doi:10.2307/1958356
- Sartori, G. (2005): *Parties and Party Systems: A Framework for Analysis*. ECPR, Colchester
- Schedler, A. (2002): The Menu of Manipulation. *Journal of Democracy*, 13(2): 36–50. DOI: 10.1353/jod.2002.0031
- Schedler, A. (ed.) (2006): *Electoral Authoritarianism. The Dynamics of Unfree Competition*. Boulder, Colorado, Lynne Rienner Publishers. <https://doi.org/10.1515/9781685857479>
- Schedler, A. (2013): *The Politics of Uncertainty: Sustaining and Subverting Electoral Authoritarianism*. Oxford, Oxford University Press doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199680320.001.0001
- Seeberg, M.- B. (2018): *State Capacity, Economic Control, and Authoritarian Elections*. London and New York, Routledge DOI:10.4324/9781315473413
- Unger A. (2018): A választás mint rendszerkarakterisztikus intézmény. *Fundamentum*, 22(2): 5–16.
- Unger A. (2022): A hibrid rezsim fogságában. Rendszertipológia, választások és a demokratizáció esélyei. *Fundamentum*, 26(1–2): 23–35.

Nagyító alatt a 2022-es olasz parlamenti választások

TANÁCS-MANDÁK FANNI¹

ABSZTRAKT

A 2022-es parlamenti választás több szempontból is fordulópontot jelentett az olasz politikai rendszer szempontjából. Az elmúlt közel tíz esztendő választási rendszert érintő intézkedései (választási reformok, alkotmánybírósági döntések, alkotmánymódosítási törekvések, parlamenti reformok stb.) eredményeképpen 2022. szeptember 25-én az olasz választópolgárok azonos választási rendszer keretében választhatták meg a parlament alsó- és felsőházának új tagjait, a köztársasági korban először. A tanulmány célja annak bemutatása, hogy az olasz politikai rendszer milyen lépésekben jutott el ehhez a történelmi pillanathoz: a tanulmány részletesen elemzi a választási rendszert érintő különböző szintű intézkedéseket és azok hatásait. Ezt követően ismerteti a választási eredményeket, és magyarázza az Olaszország első női miniszterelnökének győzelméhez vezető folyamatokat, különös tekintettel a választási rendszer által favorizált bipoláris logikához való visz-
szatérésre a 2013-tól megjelenő három pólusú rendszert követően.

KULCSSZAVAK: bipolarizmus, Olaszország, populista erők, választások, választási rendszer

ABSTRACT

The 2022 Italian election under the microscope

The 2022 parliamentary elections marked a turning point for the Italian political system in many ways. As a result of the measures approved and introduced over the past almost ten years to change the electoral system (electoral reforms, decisions of the Constitutional Court, constitutional amendments, parliamentary reforms, etc.), Italian voters had the opportunity to elect the new members of both chambers of the parliament under the same electoral system, for the first time in the Republican era. The purpose of the article is to present the steps leading to this historic moment by analysing in detail the different measures affecting the electoral system and their impact. The paper then describes the electoral results and explains the processes leading to the vast victory of Italy's first female Prime Minister, with a particular focus on the return to the bipolar logic favoured by the electoral system following the release of the three-pole system in 2013.

KEYWORDS: bipolarism, elections, electoral system, Italy, populist forces

¹ Nemzeti Közsolgálati Egyetem, ÁNTK, Kormányzástani és Közpolitikai Tanszék;
e-mail: mandak.fanni@uni-nke.hu

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

Bevezetés

A 2022-es parlamenti választás több szempontból is fordulópontot hozott Olaszországban. Az elmúlt közel tíz esztendő választási rendszert érintő intézkedései (választási reformok, alkotmánybíróági döntések, alkotmánymódosítási törekvések, parlamenti reformok stb.) következtében 2022 őszén – a köztársasági korban először – az olasz választópolgárok azonos választási rendszer keretében választhatták meg a Képviselőház és a Szenátus új tagjait.

Fordulópontot hozott a választás abból a szempontból is, hogy megtörte azt a 2011 óta fennálló, és az olasz választópolgárok politikából való kiábrándultságához, a politikai elitől való elfordulásához jelentősen hozzájáruló és azt tápláló tendenciát, amely szerint a kormányok nem a választópolgárok szavazatai alapján, hanem a hatalmi palotákban kötött paktumok eredményeként születtek meg. Több mint egy évtized után ugyanis a 2022 októberében hivatalba lépett Giorgia Meloni által vezetett kormány, a nép döntése alapján alakult meg. Olaszország parlamentáris kormányformája természetesen nem teszi lehetővé a miniszterelnök közvetlen nép általi megválasztását, azonban deklarált módon minden párt saját miniszterelnök-jelöltjét tette meg a párt listavezetőjének az elmúlt 30 évben. Utoljára 2008-ban Silvio Berlusconi szerzett így miniszterelnöki mandátumot. A 2011-es kormányválságot követően megalakult hét kormányt, egyik esetben se a győztes politikai párt/koalíció hivatalos miniszterelnök-jelöltje vezette végül.²

A tanulmány célja annak bemutatása, hogy az olasz politikai rendszer milyen lépésekben jutott el ehhez a történelmi pillanathoz, és a választási eredmények magyarázatával rávilágítson az Olaszország első női miniszterelnökének győzelméhez vezető folyamatokra.

Az olasz választási rendszer fejlődése a választójogi reformok, alkotmánymódosítások és alkotmánybíróági döntések tükrében

1953-ban a De Gasperi vezette kormány javaslatára a parlament elfogadta a *Legge Truffa* választási törvényt, amely arányos választási rendszert vezetett be az ún. győztes jutalma elvvel kiegészítve. Ennek az elvnek az értelmében a választásokon

² A IV. Berlusconi-kormányt követően Mario Monti vezetésével alakult meg az új kabinet 2011 decemberében, amely a 2013. tavaszi választásokig működött. A 2013-as parlamenti választásokon nem az 1 százalék alatti többséggel győzelmet szerző Pd miniszterelnök-jelöltje, Pierluigi Bersani alakított kormányt végül, hanem Enrico Letta. A Letta-kormányt 2014 februárjában a Renzi-kormány követte, amelyet a 2016. decemberi alkotmánymódosítási referendumon elszenvedett vereség után a Gentiloni-kormány váltotta. A 2018-as választásokat követően megalakult két kormányt Giuseppe Conte vezette, aki nem az M5s hivatalos miniszterelnök-jelöltje volt a választásokon. A II. Conte-kormány bukását követően pedig technokrata kormány alakult 2021 februárjában Mario Draghi vezetésével. A 2011 és 2023 közötti kormányokról lásd bővebben: Lucia Annunziata (2022): *L'inquilino. Da Monti a Meloni: indagine sulla crisi del sistema politico*. Feltrinelli, Milano

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

legalább 50 százalékot plusz egy szavazatot elnyerő párt vagy pártszövetség kapta meg a mandátumok kétharmadát. Mindezt azzal a céllal terjesztették elő, hogy a Kereszténydemokrata Párt (*Democrazia cristiana*, továbbiakban: Dc) uralmát hosszú távon megszilárdítsák, gátat emeljenek akár a kommunisták, akár a radikális jobboldal, az Olasz Szociális Mozgalom (*Movimento sociale italiano*, továbbiakban: Msi) előretörésének, illetve a politikai „váltógazdaságnak”.

Az 1953-as választási törvény egészen az 1993-as reformig hatályban volt, ez alatt a 40 év alatt az olasz választópolgárok választási részvételének mértéke stabilitást mutatott. Az első két évtizedben a választási arénát alapvetően két nagy párt, a Dc és az Olasz Kommunista Párt (*Partito comunista italiano*, továbbiakban: Pci) uralta, váltógazdálkodás ugyanakkor nem alakult ki a *conventio ad excludendum* elv miatt (Mandák 2014).³ Az 1970-es évek végétől kezdődően a két nagy párt választói támogatottsága azonban fokozatosan és folyamatosan csökkenni kezdett, s egyre több olasz szavazó fordult a proteszt pártok irányába (előbb a radikális pártok, majd a regionális ligák irányába).

Az 1953–1993 közötti időszaknak fontos sajátossága, amelynek hatása jelentősen kisebb mértékben, de mind a mai napig tetten érhető, a nagy politikai pártok (Dc, Pci, Psi) területi meghatározottsága, területi beágyazottsága. A Dc az északi és észak-keleti területeken volt uralkodó, a Pci a középső területeken, az úgynevezett vörös régiókban (Emilia Romagna és Toszkána egész területén, Umbria és Marche északi területein).⁴

Az 1992-es politikai földrengés⁵ hatással volt a választási rendszerre is, amelyet 1993-ban változtattak meg. A korábban hatályos arányos rendszert felváltották egy

³ A *conventio ad excludendum* elv azt jelentette, hogy az ország atlanti és európai elkötelezettségei miatt a Pci jelentős támogatottsága ellenére sem válhatott hivatalos kormányzati tényezővé.

⁴ Az olasz politikai pártok területi beágyazottságáról lásd bővebben: Ilvo Diamanti (2003): *Mappe dell'Italia politica. Bianco, rosso, verde, azzurro...e tricolore*. Bologna, il Mulino. A területi beágyazottság változásairól a 2022-es választásokon lásd bővebben: Andrea Pedrazzani: *La nuova geografia del voto*. In: Salvatore Vassallo, Luca Verzichelli (eds.) (2023): *Il bipolarismo asimmetrico. L'Italia al voto dopo il decennio populista*. Il Mulino, Bologna, 79-94.; Moreno Mancuso: *I luoghi del consenso per i partiti maggiori*. In: Salvatore Vassallo, Luca Verzichelli (eds.) (2023): *Il bipolarismo asimmetrico. L'Italia al voto dopo il decennio populista*. Il Mulino, Bologna, 95-108.

⁵ Az 1990-es évek elején fény derült az olasz politika korrupcióssorozatára, az ún. *Tangentopoli* botrány egy kiterjedt, minden kormánypártot érintő illegális pártfinanszírozási, korrupciós rendszer volt. Politikusok, nagy állami és magánvállalatoktól fogadtak el jelentős összegeket pártjaik és saját kampányaik finanszírozására. A lavina elsodorta a politikai elitet és azt a rezsimet, amely négy évtizeden keresztül irányította az országot. A botrány másfél év alatt országos méretűvé vált, és leginkább a Dc-t és az Olasz Szocialista Pártot (*Partito socialista italiano*, továbbiakban: Psi), illetve pártvezetőit érintette. A bírósági tárgyalásokat élőben közvetítette a RAI3 közszolgálati csatorna, amelyet nagy tömegek követtek. Az első Köztársaság politikai eliteje és pártjai legitimációs válságba kerültek. A botrány eredményeként gyakorlatilag a két pártvezető, Bettino Craxi és Arnaldo Forlani eltűnt az olasz belpolitikából, pártjaik pedig megszűntek. A botrány földrengésszerű változásokat indított el a politikai élet minden területén. Az 1994-es parlamenti választások előtt majdnem minden harmadik szenátor és képviselő ellen vádat emeltek korrupciós ügyek miatt.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

olyan többségi rendszerrel, amely tartalmazott arányos korrekciós elemeket is. Az 1993. április 18-án tartott népszavazás eredménye arra kötelezte a parlamentet, hogy dolgozza ki és fogadja el a szükséges intézkedéseket a reform végrehajtásához (Tanács-Mandák – Nuber 2017)⁶. Ugyanakkor fontos kiemelni, hogy az az új választási rendszer, amely meghatározta a későbbi olasz politikai rendszert, nem a különböző politikai erők választását tükrözte, hanem a népszavazás eredményét. Következésképpen, az új választási törvény okozta jelentős változást egyik politikai erő sem szerette volna. További problémát okozott, hogy a választópolgárok az arányos rendszer ellen, és nem valami mellett voksoltak a népszavazáson.

Az új választási rendszer nem bírt nyilvánvaló, előre jól kiszámítható hatással a parlamenti intézmények új legitimációjának kialakításakor. Bár az új választási törvény egy bipoláris rendszert hozott létre, nem csökkentette a parlamenti pártok valódi számát, nem mérsékelte a fragmentációt. A többségi rendszer felé való elmozduláskor a politikai intézmények nem tudtak megfelelően alkalmazkodni az új helyzethez, mivel a választási rendszer reformjával párhuzamosan további szerkezeti reformokra nem került sor. Az átmenet okozta nehézségek leküzdésére a politikai rendszer szereplői megpróbálták a már rendelkezésükre álló eszközöket az eddigiektől eltérő módon felhasználni (Mandák 2014). Az 1993-ban hozott választási törvények, amelyeket Sergio Mattarella, a javaslatok kidolgozója és előterjesztője után Mattarellumnak nevezünk, fontos változást hoztak, vegyes rendszert alakítottak ki: a helyek 75 százalékát többségi, 25 százalékát pedig arányos elvek alapján osztották ki.

Az új többségi rendszer bevezetésekor a bipoláris pártrendszer aszimmetrikus volt, mert a jobbközép erőkkkel – Hajrá Olaszország! (*Forza Italia*, FI), Nemzeti Szövetség (*Alleanza nazionale*, An), Északi Liga (*Lega Nord*, LN) – szemben egy fragmentált baloldal állt, több párttal és egymással versengő pártvezetőkkel: Baloldal Demokratikus Pártja, Olasz Néppárt, Demokraták Paktuma (Olasz Szocialisták, Segni Paktum, Demokrata Szövetség), Zöldek Szövetsége, Demokrata Unió Európáért, Olasz Kommunisták Pártja. Ez a jellegzetesség a következő években sem változott (Chiaromonte – D'Alimonte 2010).

Fontos megemlíteni a választási reformok kronologikus ismertetésénél a 2001. évi 459. törvényt, amely megadta a külföldön élő körülbelül 3,5 millió olasz állampolgárnak is a választásokon való részvétel lehetőségét.⁷

A politikai mellett egy másik, a pénzügyőrséget érintő korrupciós botrány is jellemezte az 1990-es évek elejét Olaszországban. Az úgynevezett *Manipulite* ügy a milánói pénzügyőrség adó- és illetékfizetést ellenőrző egységénél robbant ki. Az eljárás eredményeként több mint 50 embert tartóztattak le, köztük több magas rangú pénzügyőrt is (Mandák 2014).

⁶ Az 1993. évi 276. törvény (*Norme per l'elezione del Senato*) és 277. törvény (*Nuove norme per l'elezione della Camera dei deputati*).

⁷ Minden 18. és 25. életévét betöltött olasz állampolgár, aki regisztráltatta magát a nemzeti határokon kívül élő olasz állampolgárok névjegyzékében (Aire lista), illetve a külföldi választási névjegyzékben, él-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

2005-ben a regionális választásokon való jobboldali térvészést követően a II. Berlusconi-kormány a 2006-os parlamenti választásokra készülve (a vereség elkerülésére, illetve a károk mérséklésére) módosította a választási rendszert. 2005 őszén rekordgyorsasággal, mindösszesen három hónap alatt elfogadták az új választási törvényt, amely visszatért az arányos rendszerhez, és a választások győztesét külön jutalmazta a stabilabb kormányzás biztosítása érdekében. A 2005. évi 270. törvénnyel (*Porcellum*) visszatértek az arányos rendszerhez differenciált bejutási küszöbvel és korrekciós eszközökkel. A győztes jutalma elv alapján a Képviselőházi választáson legtöbb szavazatot megszerző párt vagy választási koalíció megkapta a helyek többségét, vagyis 340 képviselői mandátumot. A felsőházban ez az elv regionális szinten érvényesült, minden régióban a legtöbb szavazatot elérő koalíció kapta az adott régióban kiosztható szenátori helyek 55 százalékát. Országos szinten tehát a legnagyobb támogatottsággal rendelkező koalíció, akár egyetlen vokssal is többséget kaphatott az alsóházban, ezért a pártok a legszélesebb szövetséget igyekeztek létrehozni. A koalíciók megalakítását ösztönözték továbbá azzal is, hogy alacsonyabb küszöböt kaptak azok a kisebb pártok, amelyek hajlandók voltak koalícióra lépni egy másik párttal, közös programot készítve, mint azok a kis pártok, amelyek egyedül indultak.

Az olasz Alkotmánybíróság 2014/1. számú határozatában⁸ alkotmányellenesnek minősítette a 2005. óta hatályban lévő választási törvény több pontját, mivel azok megsértették a választáshoz való jog alkotmányos alapelveit, amelyek kimondják, hogy a választásra jogosultak személyesen és titkos módon adhatják le szavazatukat, mindenki szavazata egyenlő, és a választások szabadok (Alkotmány 48. cikk, 2. bekezdés), továbbá, hogy a választójog általános és közvetlen (Alkotmány 56. cikk, 1. bekezdés és 58. cikk, 1. bekezdés). Az alkotmányellenesség mindkét ház esetében az úgynevezett „győztes jutalma” elvet érintette, illetve azt a hiányosságot, hogy a választópolgárok mindkét ház esetében csupán listákra tudtak szavazni preferencia megjelölés nélkül.

A parlament a 2015-ös alkotmányreformmal⁹ párhuzamosan kidolgozott egy új választási törvényt, amelyet 2015. május 6-án fogadott el. A 2015. évi 52. törvény, amelyet *Italicumnak* is neveznek, csupán az alsóházra vonatkozik, hiszen a 2016.

het szavazati jogával. A 2001. évi törvény a külföldön élők képviselőjére 12 képviselőt és 6 szenátort határozott meg, amelyet arányos és preferenciális választási rendszer szerint töltenek fel. A szavazásra kétféle módon nyílik lehetőség: az állampolgárok leadhatják voksukat „postai” úton az olasz konzulátusokon és nagykövetségeken keresztül, illetve hazautazhatnak Olaszországba (Tanács-Mandák – Nuber 2017).

⁸ A határozatot lásd: www.cortecostituzionale.it/actionSchedaPronuncia.do?anno=2014&numero=1

⁹ A reform az Alkotmány több, mint harmadát módosította volna: aszimmetrikus kétkamarás rendszert alakított volna ki a Szenátus közvetett választásával és jogalkotási hatásköreinek megnyirbálásával. Átalakította volna mind a köztársasági elnök, mind az Alkotmánybíróság tagjainak megválasztásának módját, megszüntette volna a Nemzeti Gazdasági és Munkaügyi Tanácsot. Felemelte volna a különböző típusú népszavazási kezdeményezésekhez szükséges minimum aláírások számát. Csökkentette volna a régiók hatáskörét, s módosította volna a régiók és az állam közötti kapcsolatrendszerét.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

decemberi népszavazáson elbukott alkotmányreform értelmében a felsőház nem közvetlenül választott testületté alakult volna át.¹⁰

Az *Italicum* arányos választási rendszert vezetett be többmandátumos körzetekkel: a Képviselőház 640 képviselőjét két fordulóban választotta volna meg 100 olaszországi többmandátumos körzetben és a külföldi választási körzetekben. Amennyiben az első fordulóban egyik pártlista vagy pártszövetség által állított közös lista sem érte volna el a leadott szavazatok legalább 37 százalékát, úgy az első két legtöbb szavazatot kapott pártlista között második fordulót rendeztek volna.

Amennyiben az első fordulóban valamelyik lista elérte volna a szavazatok 37 százalékát, de nem szerezte volna meg a 340 képviselői mandátumot, úgy a „győztes jutalma”-elv alapján megkapta volna a hiányzó mandátumokat, hogy elnyerje a 340 helyet. A második fordulót megnyerő lista megkapta volna a képviselőházi helyek többségét, vagyis 321 mandátumot.

2017. január 24-én az Alkotmánybíróság alkotmányellenesnek nyilvánította az *Italicum* két részét, a második fordulót és azt a rendelkezést, miszerint a több kerületben is listavezetői pozíciót betöltő jelöltek, amennyiben több helyen is mandátumot szereznek, szabadon eldönthetik, hogy melyik kerület mandátumát választják. Az újabb AB döntésből következő parlamenti módosítási szükségesség mellett, jelentős kihívást jelentett, hogy a 2014. évi AB döntést követően a parlament módosította a *Porcellumot*, elfogadva az ún. *Consultellum* törvényt, amely a megíúsult alkotmányreform következtében továbbra is meghatározta a Szenátus megválasztásának módját, míg a Képviselőházat az *Italicum* alapján választották volna a választópolgárok. A két választási rend között számos eltérés volt (Tanács-Mandák – Nuber 2017).

A kialakult helyzet feloldására a parlament 2017-ben új, mindkét házra vonatkozó egységes választási rendszert fogadott el, amelyet Ettore Rosato előterjesztő után *Rosatellum*nak neveznek, amely a korábbiakhoz képest egy sokkal bonyolultabb vegyes választási rendszert vezetett be, s amelyet először a 2018-as parlamenti választásokon alkalmaztak.

A parlamenti helyek 3/8-a egyszerű többségi egyéni körzetekben, 5/8-a kisméretű többmandátumos körzetekben arányos rendszerben kerül kiosztásra.

A képviselők megválasztása pártlistás arányos és relatív többségi egyéni választókerületi rendszerben történik, ám egymástól elkülönítetten. Kompenzációs lista hiányában a nem győztes egyéni jelöltekre leadott szavazatok elvesznek. A mandátumok 37 százalékát egyszerű többségi elv alapján egyfordulós rendszerben osztják ki az egyéni választókerületekben. A mandátumok 61 százalékát arányos választási rendszerben osztják ki azon pártlisták között, amelyek elérték a bejutási küszöböt.

¹⁰ Az *Italicum*ról és a 2016-os népszavazáson elbukott alkotmányreformról lásd bővebben: Nicola Lupo, Giovanni Piccirilli (eds.) (2016): *Legge elettorale e riforma costituzionale: procedure parlamentari „sotto stress”*. Il Mulino, Bologna

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

A Képviselőház esetében országos szinten, a Szenátus esetében regionális szinten osztják el a mandátumokat. A mandátumok 2 százalékát (12 képviselői és 6 szenátori mandátumot) a külföldön élő olasz állampolgárok szavazatai alapján osztják ki.

A jelenleg hatályos választási rendszer bemutatásakor a *Rosatellum* törvény mellett fontos kiemelni a 2020. évi 1. alkotmányerejű törvényt, amely a korábbi 630 fős Képviselőházat 400 fősre és a 315 fős Szenátust 200 fősre módosította. Egy évvel később, a 2021. évi 1. alkotmányerejű törvény a szenátusi választáson gyakorolt aktív választójog korhatárát 25 évről 18 évre szállította le, hasonlóan a Képviselőház vonatkozó szabályához. Mindezek következményeként a 2022-es parlamenti választásokon először a történelemben azonos választási rendszer vonatkozott a két házra, s a választásra jogosultak életkorában sem mutatkozott eltérés. Mindaddig, amíg nem lesz konszenzus a számos kihívást és problémát okozó paritásos kétkamarás rendszer átfogó reformjára, ez a választási rendszer minimalizálhatja a két házban gyakran kialakuló eltérő eredmények okozta patthelyzetek lehetőségét, gördülékenyebbé és hatékonyabbá téve ezáltal a parlamenti döntéshozatalt.

A 2022-es parlamenti választások eredményei – értékelés

A VÁLASZTÁS ELŐZMÉNYEI

A 2018-ban megtartott utolsó parlamenti választásokon a legsikeresebb politikai erő, az Öt Csillag Mozgalom (*Movimento 5 stelle*, továbbiakban: M5s) volt, hiszen a 2013-as berobbanó eredményén (23,8 százalék a Szenátusban és 25,5 százalék a Képviselőházban) is tudott javítani, megszerezve a szavazatok 32 százalékát a parlament mindkét házában. A 2018-as választásokon a legtöbb szavazatot a jobbközép koalíció érte el, a szavazatok 37 (Képviselőház), illetve 37,5 százalékát (Szenátus) megszerezve. Ugyanakkor a három párti (Hajrá Olaszország!, *Forza Italia*, továbbiakban: FI; Liga, *Lega*; Olaszország Testvérei, *Fratelli d'Italia*, továbbiakban: FdI) jobbközép koalíció hiába „nyerte” meg a választást, nem tudott kormányt alakítani, mert nem rendelkezett a mandátumok stabil többségével. A választásokat követő hosszas koalíciós tárgyalások eredményeként 2018. júniusában megalakult az I. Conte-kormány, a változás kormánya (*governo del cambiamento*) az M5s és a Liga részvételével. A két politikai rivális által létrehozott kormány nem volt hosszú életű, 2019. szeptemberében a Liga bízva jelentős támogatottságában, amelyet ekkor már nem csupán a közvélemény-kutatási adatok,¹¹ hanem a 2019-es európai parlamenti választások eredményei¹² is alátámasztottak, előidézte az I. Conte-kormány bukását.

¹¹ A közvélemény-kutató intézetek 35-38 százalék között mérték a Liga támogatottságát.

¹² A Liga a 2019-es európai parlamenti választásokon megszerezte a szavazatok 34,26 százalékát, ezzel több mint 11 százalékos előnnyel, a legsikeresebb politikai erővé vált.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

Matteo Salvini és a Liga nagy valószínűséggel megnyerte volna az előrehozott választásokat, ám a várakozásokkal szemben nem került sor előrehozott választásokra, hanem 2019 szeptemberében megalakult a következő szokatlan és korábban elképzelhetetlennek tartott koalíció, az M5s és a Demokrata Párt (*Partito democratico*, továbbiakban: Pd) között¹³ Giuseppe Conte vezetésével. A II. Conte-kormány nem csupán az igen heterogén koalíció jelentette kihívásokkal kellett szembenéznie, hanem a Covid-19 okozta, korábban sosem tapasztalt méretű nehézségekkel,¹⁴ az egész társadalmat átható félelemmel és átfogó gazdasági problémákkal, az Élő Olaszország (*Italia viva*, továbbiakban: Iv)¹⁵ kormányból, 2021 februárjában történő kilépése eredményeként. A kormányválság megoldására felállították a Mario Draghi vezette technokrata kormányt. A Draghi-kormányban minden parlamenti politikai erő részt vett, kivéve a Giorgia Meloni vezette Fdi-t. 2022 júliusában a Mario Draghi vezette nemzeti egységkormány júliusi bukását éppen az M5s okozta elsősorban,¹⁶ de Berlusconi és Salvini pártja sem adta meg a bizalmat az egyébként széleskörű elismerésnek örvendő kormányfőnek. Mario Draghi lemondását követően a köztársasági elnök kiírta az előrehozott választásokat 2022. szeptember 25-re. A választások dátumának kihirdetését követően a jobbközép politikai erők között egyértelműen döntés született a koalíció megalakításáról, s arról, hogy annak a koalíciós partnernek a miniszterelnök-jelöltje lesz győzelem esetén a miniszterelnök, amely a legtöbb szavazatot szerzi meg.

A balközép politikai erők esetében ugyanakkor már nem volt ennyire egyértelmű a követendő stratégia. Enrico Letta, a Pd vezetője eleinte megpróbált létrehozni egy széles balközép koalíciót, az összes balközép politikai erő és az M5s részvételével, azonban nem járt sikerrel. A Pd¹⁷ és az M5s önállóan indult a választásokon, míg az Akció (*Azione*, továbbiakban: Az) és az Iv közös listát állított.

A kampányidőszak a nyári szabadságok miatt igen rövid volt, melyben az eltérő pozícióval bíró pártok és miniszterelnök-jelöltjeik más-más stratégiát választottak és követtek. Giorgia Meloni elsődleges célja az volt, hogy meggyőzze a választópolgárokat megbízhatóságáról és legitimálja saját pozícióját koalíciós partnereivel szemben. Mindezek érdekében tudatosan került minden olyan témát, amely megosztja az

¹³ Kisebb baloldali pártok is a koalíció tagjai voltak: Iv, Liberi e Uguali, Movimento Associativo Italiani all'Estero.

¹⁴ A halálos áldozatok száma meghaladta a 190.000. főt. Lásd bővebben: <https://statistichecoronavirus.it/coronavirus-italia/>

¹⁵ Az Iv-t 2019-ben Matteo Renzi, korábbi Pd-s miniszterelnök alapította, amikor kilépett a Pd-ből.

¹⁶ Már a II. Conte-kormány alatt Conte átalakította az M5s-ot egy baloldali formációvá, különösen a gazdasági témákban (alapjövedelem) és környezetvédelmi témákban. Felismerte, hogy a korábbi, az M5s bal-jobb ideológiai megosztottságon átvélő szavazótáborára már nem létezik többé, s emiatt szavazatokat csak a baloldalon tud nyerni.

¹⁷ A Pd-vel együtt négy kisebb párt indult közösen, az Olasz Baloldal (*Sinistra italiana*, továbbiakban: Si), a Zöldek (*Verdi*), a Több Európa (*Più Europa*, továbbiakban: PE) és a Civil Elkötelezettség (*Impegno civico*, továbbiakban: Ic).

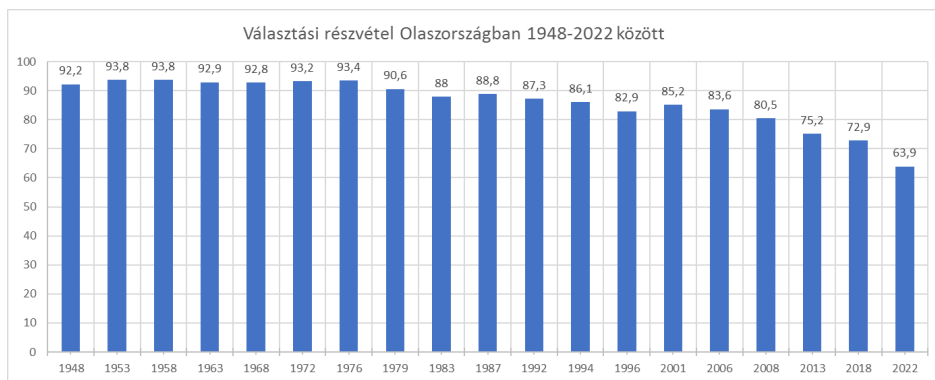

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

olasz társadalmat, a *social media* különböző felületein való bejegyzéseinek jelentős része a választáson való részvételre buzdítást célozta meg. Ez utóbbi központi szerepet töltött be mind a Pd, mind a Liga vezetőjének kampányában is. Az M5s, a Pd és az Az-Iv koalíció kampányában elsősorban gazdaságpolitikai és jóléti témák kaptak vezető szerepet, míg a Liga esetében nem volt egyértelműen detektálható központi kampányelem (Bobba – Seddone 2023; Martella – Roncarolo 2023).

Választási részvétel

Olaszországban a választási részvétel gyakorlatilag az 1970-es évektől, néhány választás kivételével, folyamatos csökkent. A 2022-es csökkenés mértéke azonban kiugró volt. Ahogy a grafikonon is látszik 1979 és 2018 között a részvétel mértéke két választás között átlagosan 1,9 százalékkal csökkent, a legjelentősebb csökkenést a 2008-as és 2013-as választások összehasonlításában látjuk, amely a Képviselőház esetében 5 százalékos részvételi csökkenést mutatott. Ezzel szemben a 2018-as részvételi adatokat összehasonlítva a tavalyi adatokkal több, mint 9 százalékos csökkenést tapasztalunk.

1. ábra. Választási részvétel Olaszországban 1948–2022 között

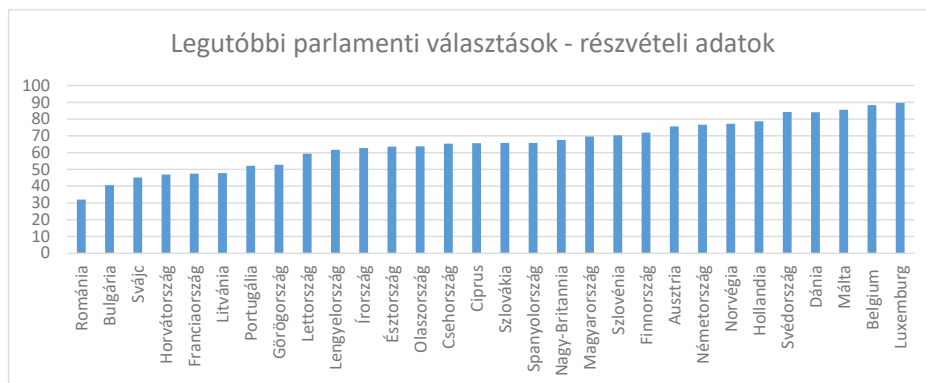
Forrás: Marco Improta Vincenzo Emanuele Davide Angelucci: Fuga dalle urne: affluenza mai così bassa nella storia della Repubblica. 27 Settembre 2022. CISE.

Ha tágabb időintervallumban vizsgáljuk az adatokat, akkor azt látjuk, hogy a 2008-as választásokhoz (19,5 százalék) képest közel duplájára nőtt (36,1 százalék) a távolmaradók aránya. Az elmúlt 15 évben az olasz választópolgárok egyre nagyobb része vált proteszt-szavazóvá, vagy fordult el a politikától, ez megnyilvánul egyrészt

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

a populista pártok dinamikusan növekvő választási eredményeiben és a választásokon részt nem vevők egyre növekvő számában.¹⁸

2. ábra. AZ EU27 tagállamának, Svájcnak, Norvégiának és Nagy-Britanniának legutóbbi választási részvételi adatai¹⁹

Forrás: saját szerkesztés. Adatok: www.data.ipu.org/elections

A 2022-ben más európai országokban rendezett parlamenti választásokhoz képest is igen alacsonynak mondható részvételi adat több okra vezethető vissza. A szavazástól való távolmaradást leginkább a politikából való kiábrándulás és a politikai elitől, a pártoktól való elfordulás determinálta. További tényező volt az időzítés: először rendeztek szeptemberben parlamenti választásokat az olasz történelemben, s nem véletlenül nem volt erre korábban példa. Az időzítés a nyári szabadságolások miatt csak egy rendkívül rövid, három hetes kampányt tett lehetővé, ráadásul egy olyan évben, amely 2020 óta az első igazán „szabad” nyarat adta az olaszok a Covid-19 után (Improta et al. 2022).

Választási volatilitás 2018 és 2022 között

A választástól való távolmaradás jelentős növekedésének (27,1 százalékról 36,2 százalékra) hatása mellett a választás értékelése szempontjából fontos kitérni egy másik, jelentős emelkedést mutató, s európai összehasonlításban is kiemelkedő szintű tényezőre, a választási volatilitásra.

2022-ben a volatilitás 34,7 százalék volt, amely nyolc ponttal magasabb 2018-hoz képest. Ez a harmadik legmagasabb érték az Olasz Köztársaság történetében az

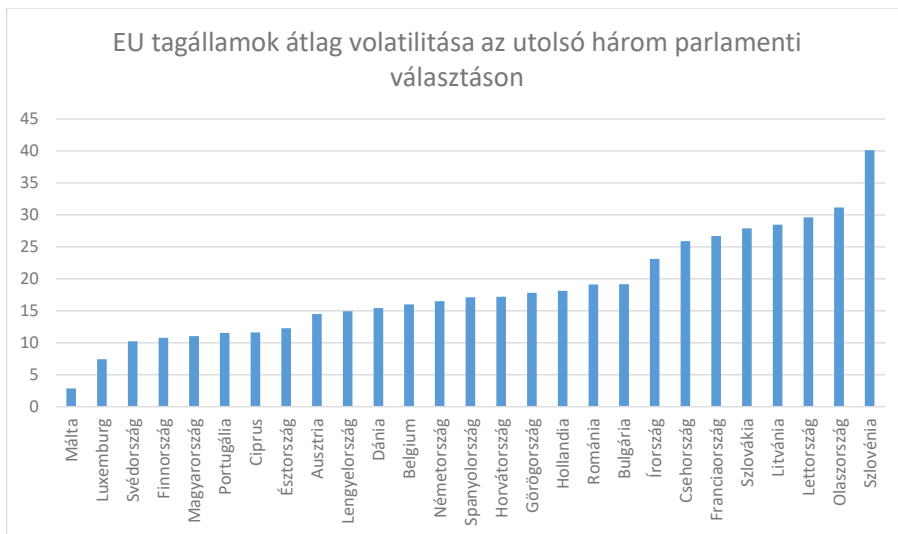
¹⁸ Ezen tendenciák 2018-as választásokon való megjelenéséről, lásd bővebben: Itanes. 2018. Vox populi. Il voto ad alta voce del 2018. Bologna: Il Mulino.

¹⁹ Kétkamarás parlamentek esetén az alsóházi adatok kerültek feldolgozásra.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

1994-es (39,3 százalék) és a 2013-as (36,7 százalék) választások után. Még ennél is fontosabb, hogy a 2022-es választások igen magas volatilitása azután következett be, hogy két választást is hasonlóan magas volatilitás jellemzett (2013, 2018). Valójában a három egymást követő választás ilyen magas szintű teljes volatilitása páratlan a második világháború óta Nyugat-Európában.

3. ábra. EU tagállamok átlag volatilitása az utolsó három parlamenti választáson

Forrás: saját szerkesztés az alábbi források adatainak frissítésével²⁰

Fontos kiemelni, hogy nem csupán a 2018-as és a 2022-es választási eredmények összehasonlításában jelentős a volatilitás mértéke, hanem már a törvényhozási cikluson belül is jelentős átrendeződések voltak megfigyelhetőek a közvélemény-kutatási adatok²¹ és a 2019-es európai parlamenti választási eredmények alapján. A Liga támogatottsága már a 2018-as parlamenti választásokat követően azonnal növekedésnek indult, a csúcspontot a 2019-es európai parlamenti választásokkor érte el, amikor az egyes intézetek 35-38 százalék közötti értékre mérték a támogatottságát. Az I. Conte-kormány megbuktatását követően azonban támogatottsága zuhanni kezdett, s ez a tendencia egészen a 2022. szeptemberi választásokig kitartott. Ez az

²⁰ <https://whogoverns.eu/party-systems/electoral-volatility/> és Riccardo Benetti, Rinaldo Vignati: I flussi di voto e l'astensione. In: Salvatore Vasallo, Luca Verzichelli (eds.) (2023): Il bipolarismo asimmetrico. L'Italia al voto dopo il decennio populista. Il Mulino, Bologna

²¹ Az összes politikai témájú közvéleménykutatási adat elérhető itt: <http://www.sondaggipoliticoelettorali.it/>

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

erős bizalomvesztés jelentősen hozzájárult a Fdi térnyeréséhez. A jobbközép koalíción belüli másik partner, a FI támogatottsága a 2018-as választásokat követő bő egy évben közel 10 százalékot csökkent, a mélypont elérését követően pedig a II. Conte-kormány és a Draghi-kormány ideje alatt alapvetően stagnált.

Az M5s a 2018-as választásokat követően, alapvetően Matteo Salvini politikai akcióinak és aktivizmusának köszönhetően jelentősen visszaesett, a II. Conte-kormány végére a választási eredményhez képest 15-20 százalék közötti bizalomvesztést kellett elkönyvelnie, majd a 2022-es választásokat megelőző néhány hónapban, Giuseppe Conte a pártot érintő reformjainak és a jobb-bal bipoláris rendszerben explicit módon a baloldalhoz való besorolásának köszönhetően emelkedni kezdett. A PD támogatottsága a ciklus alatt jelentős ingadozásokat élt meg, 25-15 százalék között mérték a közvélemény-kutató intézetek.

A választói volatilitás tanulmányozása a győztes Fdi esetében a legérdekesebb, hiszen Giorgia Meloni pártja a 2018-as választásokon csupán a szavazatok 4 százalékát tudta megszerezni, ezzel szemben azonban 2022 szeptemberében – a legsikeresebb politikai pártként – a szavazatok 26 százalékát könnyvelhette el. Felmerül tehát a kérdés, hogy mely pártok szavazóinak a bizalmát sikerült megnyernie Olaszország első női miniszterelnökének.

1. táblázat. Azon szavazók 2018-as szavazati preferenciái, akik 2022-ben a Fdi-ra, a Ligára és a FI-ra szavaztak

	Sin	M5s	Pd	+Europa	FI	Liga	Fdi	Egyéb	Nem szavazott
Fdi	0,3	15,1	2,0	0,9	19,1	30,6	16,0	0,9	15,1
Liga		8,3	1,3		13,0	68,2	1,0	0,5	7,7
FI		4,8	1,3	0,9	76,2	5,0	1,9	1,9	8,0

Forrás: Bennetti – Vignati 2023: 57

A táblázatból egyértelműen látszik, hogy Georgia Meloni a legtöbb „új” szavazatot koalíciós partnereitől, elsősorban a Ligától (30,6 százalék) és a FI-tól (19,1 százalék) tudta megszerezni, de jelentős a korábban nem szavazók (15,1 százalék) és a korábbi M5s (15,1 százalék) szavazók megnyerése is.

A Liga térvészése mellett fontos megjegyezni, hogy Matteo Salvininek kisebb mértékben sikerült korábbi M5s szavazókat (8,3 százalék), FI szavazókat (13 százalék) és nem szavazókat (7,7 százalék) megnyernie. A FI esetében kiemelendő, hogy nagyobb arányban tudta megtartani 2018-as szavazótáborát (76,2 százalék), tudott korábban a szavazástól távolmaradókat is megszólítani (8,0 százalék) és kis mértékben korábbi M5s szavazókat (4,8 százalék) megnyerni.

A baloldali szavazók között is jelentős mozgások voltak megfigyelhetők.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

2. táblázat. Azon szavazók 2018-as szavazati preferenciái, akik 2022-ben az M5s-re, a Pd-re és az Az-Iv listára szavaztak

	Sin	M5s	Pd	+Europa	FI	Liga	FdI	Egyéb	Nem szavazott
M5s	2,5	77,7	6,0	0,6	1,8	1,0		0,9	9,5
Pd	4,5	13,4	62,7	3,6	2,4	0,9	0,4	2,4	9,7
Az-Iv	1,2	12,7	36,8	11,1	4,1	7,5	0,7	2,8	23,1

Forrás: Bennetti – Vignati 2023: 61.

Az M5s a legkisebb mértékben tudta megszólítani más pártok szavazóit, viszont a legmagasabb arányban (77,7 százalék) tudta megtartani korábbi táborát a pártok közül, s kisebb mértékben meg tudta szólítani a korábban távolmaradókat (9,5 százalék), más párt szavazóihoz viszont nem ért el. A Pd alapvetően az M5s korábbi szavazóit (13,4 százalék) és a korábban távolmaradókat (9,7 százalék) tudta megszólítani. A Pd legtöbb korábbi szavazója (36,8 százalék) az Az-Iv koalíciójára szavazott. E koalíció esetében fontos kiemelni, hogy bár először indult parlamenti választásokon, közel azonos eredményt ért el (7,8 százalék), mint a két jobboldali évtizedes múltra visszatekintő párt, a Liga (8,8 százalék) és a FI (8,1 százalék). A magát explicit módon harmadik pólusként definiáló formáció, amely vezetői révén szorosan kapcsolódik a Pd-hez és a baloldali szavazókhoz, ugyanakkor nem csupán a Pd szavazói közül tudott támogatókat szerezni, hanem kisebb mértékben a korábban jobboldalra szavazók közül is, alapvetően a Liga (7,5 százalék) és a FI (4,1 százalék) táborából. Jelentős szavazóbázissal bírt a korábban távolmaradók között (23,1 százalék), ezzel az eredménnyel a legsikeresebb politikai erő lett, amely a 2018-as választásokat kihagyó szavazópolgárokat meg tudta szólítani.

Fontos továbbá azt is megvizsgálni, hogy a 2022-es választásoktól távolmaradók (36,1 százalék) korábban mely pártra szavaztak, vagyis „kiből” ábrándultak ki. A legnagyobb veszteséget az M5s szenvedte el (20,2 százalék), illetve jelentős azon választópolgárok aránya (52,8 százalék), akik sem a 2018-as, sem a 2022-es választásokon nem vettek részt.

3. táblázat. Azon szavazók választási preferenciái a 2018-as választásokon, akik nem vettek részt a 2022-es választásokon

	Sin	M5s	Pd	+Europa	FI	Liga	FdI	Egyéb	Nem szavazott
	1,9	20,2	7,3	2,2	4,8	6,6	0,9	3,6	52,8

Forrás: Bennetti – Vignati 2023: 63.

A második Köztársaság ideje alatti fragmentált bipolarizmust, amely idején csak a két blokkon belül volt választói volatilitás, az M5s 2013-as berobbanása jelentősen

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

átalakította, ugyanakkor a 2022-es választási eredmények fenti részletezése azt mutatja, hogy az olasz választópolgárok kezdenek visszatérni a 2013 előtti volatilitási tendenciákhoz, és alapvetően koalíción belül „mozognak”.

Választási eredmények

Jelen pontban a választási eredményeket különböző szempontok szerint elemzi a tanulmány. Az eredmények általános bemutatásán túl, kitér a Gallagher index alapján annak vizsgálatára is, hogy a megszerzett szavazatszámok milyen mértékben voltak arányban (vagy épp aránytalanságban) a megszerzett mandátumok számával.

4. táblázat. Képviselőházi eredmények

Koalíció és listák	Szavazatok	%	Mandátumok
FdI, Liga, FI, Noi Moderati	12.300.244	43,79%	114
	Egyéni körzetek		121
Összesen:			235/400
Pd, Alleanza Verdi e sinistra, +Europa, Impegno Civico	7.337.975	26,13%	68
	Egyéni körzetek		12
Összesen:			80/400
M5s	4.333.972	15,43%	41
	Egyéni körzetek		10
Összesen			51/400
Calenda (közös lista az Iv-vel)	2.186.747	7,79%	21
	Egyéni körzetek		-
Összesen:			21/400
Svp	117.010	0,42%	1
	Egyéni körzetek		2
Összesen:			3/400
Sud chiama Nord	212.685	0,76%	-
	Egyéni körzetek		1
Összesen:			1/400

Forrás: saját szerkesztés. Adatok: <https://elezioni.interno.gov.it/>

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

5. táblázat. Az arányos ágon kiosztott képviselőházi mandátumok eloszlása a koalíciókon belül

Koalíció	Párt	Szavazat	%	Mandátum
Jobboldali koalíció	FdI	7.302.517	26,0	69
	Liga	2.464.005	8,77	23
	FI	2.278.217	8,11	22
	Noi Moderati	255.505	0,91	-
	Összesen:			114
Baloldali	Pd	5.356.180	19,7	57
	Alleanza Verdi e sinistra	1.018.669	3,63	11
	+Europa	793.961	2,83	-
	Impegno civico	169.165	0,6	-
	Összesen:			68
M5s		4.333.972	15,43	41
Calenda (közös lista az Iv-vel)		2.186.747	7,79	21

Forrás: saját szerkesztés. Adatok: <https://elezioni.interno.gov.it/>

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

6. táblázat. Szenátusi eredmények

Koalíció és listák	Szavazatok	%	Mandátumok
FdI, Lega, FI, Noi Moderati	12.129.547	44,02	56
	Egyéni körzetek		56
Összesen:			112/200
PD, Alleanza Verdi e sinistra, +Europa, Impegno Civico	7.161.688	25,99	34
	Egyéni körzetek		5
Összesen:			39/200
M5S	4.285.894	15,55	23
	Egyéni körzetek		5
Összesen			28/200
Calenda (közös lista az IV-vel)	2.131.310	7,73	9
	Egyéni körzetek		-
Összesen:			9/200
Sud chiama Nord	271.549	0,99	-
	Egyéni körzetek		1
Összesen:			1

Forrás: saját szerkesztés. Adatok: <https://elezioni.interno.gov.it/>

7. táblázat. Az arányos ágon kiosztott szenátusi mandátumok eloszlása a koalíciókon belül

Koalíció	Párt	Szavazatok	%	Mandátum
Jobboldali koalíció	FdI	7.167.136	26,01	34
	Lega	2.439.200	8,85	13
	FI	2.279.802	8,27	9
	Noi Moderati	243.409	0,88	-
	Összesen:			56
Baloldali	PD	5.226.732	18,97	31
	Alleanza Verdi e sinistra	972.316	3,53	3
	+Europa	808.676	2,93	-
	Impegno Civico	153.964	0,56	-
	Összesen:			39
M5s		4.285.894	15,55	23
Calenda (közös lista az IV-vel)		2.131.310	7,73	9

Forrás: saját szerkesztés. Adatok: <https://elezioni.interno.gov.it/>

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

A jobbközép koalíció a szavazatok 43,8 százalékát szerezte meg, amely a mandátumok 59,3 százalékát biztosította számára a Képviselőházban. A Giorgia Meloni vezette Fdi a legsikeresebb politikai pártként (nem csupán a koalíción belül, de az egész választási eredmény tekintetében) a szavazatok 25,9 százalékát szerezte meg és ezzel a mandátumok közel 30 százalékát. Ezzel szemben az éveken keresztül meghatározó erővel és évtizedes hagyományokkal rendelkező Demokrata Párt csupán a szavazatok 19 százalékát tudhatta magáénak, a 2018-as választásokon elsősor, 32 százalékos győzelmet arató Öt Csillag Mozgalom pedig csupán 15,4 százalékot.

Az Fdi választási eredményének földrajzi meghatározottsága a korábbi választási tapasztalatok egy részét viszi tovább (jelentős sikerek Lazióban, elsősorban a fővároson kívül eső területeken, Marche és Umbria déli részein és Trieszt környékén), másrészt új területeket is sikerült meghódítania: Trentino-Alto Adige-t, Lombardia keleti részét, Venetót. Ezek közül külön is kiemelendő a venetói siker, amely korábban Salvini és a Liga „hazájának” számított. Az M5s legjobb eredményeit délen és a szigeteken érte el, ahogy a korábbi parlamenti és európai parlamenti választásokon is. A Pd szavazóbázisa tekintetében szintén változatlanosság figyelhető meg, szavazatainak túlnyomó többségét az ún. vörös régiókban szerezte (Emilia Romagna, Toszkána, Umbria és Marche északi területei) (Mancuso 2023).

A 2018-as választáson a legnagyobb eredményt elérő Öt Csillag és a Liga nagy árat fizettek a korábbi kormányokban való részvételükért – az Öt Csillag mindegyik kormányban részt vett, míg a Liga az I. Conte és a Draghi-kormányban volt koalíciós partner. Ennek a két pártnak a támogatottsága csaknem a felére csökkent a 2018-as eredményükhöz képest, összességében azonban továbbra is megtartották együtt a szavazatok 24,2 százalékát. Ha ehhez még hozzáadjuk az egyes szerzők által populistának tartott Fdi és az FI szavazatait, akkor azt mondhatjuk, hogy a populista pártok a szavazatok figyelemre méltó 58,2 százalékát szereztek meg. Az elégedetlen választók tehát, akik úgy érzik, hogy a *mainstream*, bevett pártok nem képviselik őket megfelelően, hajlamosak populista pártokat támogatni, vagy úgy dönteni, hogy „kilépnek a politikai játszából”, s nem vesznek részt a választásokon.²²

A 2022-es választások egyetlen igazi győztese mind választási, mind politikai szempontból az Fdi volt. E siker és azon tény között, hogy az Fdi az egyetlen párt, amely az előző törvényhozás során végig ellenzékben maradt, még a Draghi-kormányral szemben is, amelyet az összes többi nagy párt támogatott, egyértelműen szoros az összefüggés. Kétségtelen, hogy ahogy más pártok esetében is korábban, az Fdi-t éppen ezért jutalmazták a választók.

Meloni pártja nem csupán a Liga és a Forza Italia jobboldali és jobbközép szavazóinak egy részét tudta megszólítani, hanem azoknak a szavazóknak egy részét is,

²² A populista pártok felé fordulásról és a politikaellenesség térnyeréséről lásd bővebben: Giovanni Orsina (2021): *antipolitica. Populisti, tecnocrati e altri dilettoni del potere*. LUISS, Roma

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

akik korábban az Öt Csillagra szavaztak, de elárulva érezték magukat a Mozgalom Draghi-kormányának nyújtott támogatása miatt.

Meloninak és pártjának sikertörténete nagyon hasonló az Öt Csillagéhoz. Mindkét politikai erő a normától való eltérést képviseli, és a politikai programjuk újdonsága miatt lett vonzó. Mint ahogy 2013-ban vagy 2018-ban, az Öt Csillagra való szavazás a politikai változásra való szavazást jelentette, s a polgárok politikai frusztrációját tükrözte, úgy 2022-ben a FdI választása mögött ugyanezen okok lelhetők fel (Chiaromonte 2023).

A jobbközép győzelmét a koalíciót alkotó pártok közötti hatalmi egyensúly mélyreható változása kísérte. 2011-ben Berlusconi térvessztése megnyitotta az utat a Liga előtt, s 2018-ban valóban a Salvini vezette Liga lett a koalíció legtöbb szavazatot kapott párta 17,4 százalékkal. A 2019-es európai parlamenti választások fényes sikere után (34,3 százalék) úgy tűnt egyértelmű, hogy a Liga lett a koalíció kulcsfontosságú tagja, Salvini pedig az új vezetője. Később azonban minden megváltozott, az I. Conte-kormány megbuktatása után nem írták ki az előrehozott választásokat (amelyet a Liga jó eséllyel megnyert volna), hanem megalakult a II. Conte-kormány, amelyből viszont a Liga kiszorult, s támogatottsága csökkenni kezdett. Ezzel szemben az FdI, amely 2013-ban (1,9 százalék) és 2018-ban (4,3 százalék) is kispartnere volt a jobbközép koalíciónak, exponenciálisan, éppen a Liga és a FI rovására nőtt, s Meloni váratlanul a koalíció vezetője lett (Chiaromonte 2023).

Bár a Rosatellum választási törvényt nem első ízben alkalmazták 2022-ben, mégis sok olyan kritikát fogalmaztak meg vele szemben, amely a korábbi, 2018-as választásokkor nem, vagy jóval kisebb intenzitással merült fel. Ezen kritikák közül kiemelkedő helyet kapott a választási törvény disztorziós karaktere, amelyet a következő mandátumarányok indikálhatnak: a jobbközép választási koalíció a szavazatok kevesebb, mint 44 százalékaival megszerezte a mandátumok 59 százalékát, míg ezzel szemben a Pd a szavazatok 26 százalékaival csupán a mandátumok 21 százalékát kapta, az M5s a szavazatok 15 százalékaival a mandátumok 13 százalékához jutott hozzá. Ez az aránytalan eredmény, azonban csak részben köszönhető a Rosatellum törvény többségi jellegének.²³ A 2018-as parlamenti választások, amelyet szintén a Rosatellum alapján tartottak, Gallagher indexe csupán 5 pont volt, a 2022-es választásoké azonban már 12 pont. A 2018-as alacsony értéket az tette lehetővé, hogy a három pólusú politikai rendszerben északon a jobbközép koalíció volt fölülreprezentált (a szavazatarányához képest nagyobb mértékű volt a megszerzett mandátumaránya), míg ugyanezt a déli területek az M5s mondhatta el magáról. A két disztorzió pedig „kiegyensúlyozta” egymást. 2022-ben azonban a négy évvel korábbi a három pólus közel azonos választási eredménye jelentősen átalakult, a jobbközép erők kimagasló győzelme, s támogatottságának nem csupán az északi területekre való koncentráló-

²³ Fontos megjegyezni, hogy Olaszország 1993 utáni minden korábbi választási rendszere bírt többségi jelleggel.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

dása következtében. A Gallagher index magasabb értékét a megváltozott belpolitikai erőviszonyok eredményezték (Vegetti – Russo 2023).²⁴

Összegzés

A választás tanulságai mind egy témához kapcsolódnak: az állampolgárok változás iránti igényéhez. Ez az igény nem újkeletű, már a 2013-as választások óta egyértelműen megfigyelhető, s úgy tűnik az idő múlásával krónikussá vált. Az olasz választópolgárok az elmúlt tíz évben egyre elégedetlenebbé váltak, ezért egyre gyakrabban döntöttek úgy, hogy nem szavaznak (alacsony választási részvétel), vagy más pártra szavaznak, mint korábban (magas volatilitás, a választás földrajzi térképének átrajzolódása), a legtöbb esetben proteszt- (M5s), vagy ellenzéki pártra (FdI). A pártok is jelentős átalakuláson mentek keresztül: az M5s rendszerellenes erőből balközép politikai párttá alakult át tíz év alatt, a Liga regionális pártból néppárttá alakult, ezzel megszerezve a legerősebb politikai párt szerepet. A Pd-nek belső válsággal kellett szembenézni, több prominens vezető is távozott a pártból új baloldali pártokat létrehozva (Matteo Renzi – Iv, Carlo Calenda Az). A pártokat érintő változások azonban nem csupán a karakterüket érintették, hanem választási erejüket és hatalmi viszonyaikat is. Egyértelműen észlelhető annak a veszélye, hogy a pártrendszer még inkább polarizálódni fog. Az imént vázolt kép azért aggasztó, mert a bekövetkező változások feltehetően negatív irányban fogják befolyásolni az olasz demokrácia minőségét.

Irodalom

- Annunziata, L. (2022): *L'inquilino. Da Monti a Meloni: indagine sulla crisi del sistema politico*. Feltrinelli, Milano
- Bobba, G. – Seddone, A. (2023): *Sul carro della vincitrice: una campagna frammentata e dall'esito scontato*. In: Vasallo, S. – Verzichelli, L. (eds.): *Il bipolarismo asimmetrico. L'Italia al voto dopo il decennio populista*. Bologna, Il Mulino, 37–52.
- Benetti, R. – Vignati, R. (2023): *I flussi di voto e l'astensione*. In: Vasallo, S. – Verzichelli, L. (eds.): *Il bipolarismo asimmetrico. L'Italia al voto dopo il decennio populista*. Bologna, Il Mulino, 53–64.
- Chiaromonte, A. (2010): *Dal bipolarismo frammentato al bipolarismo limitato? Evoluzione del sistema partitico italiano*. In: D'Alimonte, R. – Chiaromonte, A. (eds.): *Proporzionale se vi pare. Le elezioni politiche del 2008*. Bologna, Il Mulino, 203–230.

²⁴ A Rosatellum többségi jellegéről és disztorziós hatásáról lásd bővebben: Alessandro Chiaromonte, Roberto D'Alimonte (2018): *The new Italian electoral system and its effects on strategic coordination and disproportionality*. *Italian Political Science*, 13(1): 8–18.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

- Chiaromonte, A. (2023): Italy at the polls. Four lessons to learn from the 2022 general election, *Contemporary Italian Politics*, 15(1): 7587. DOI: 10.1080/23248823.2022.2163453
- Chiaromonte, A. – D’Alimonte, R. (2018): The new Italian electoral system and its effects on strategic coordination and disproportionality. *Italian Political Science*, 13(1): 8–18.
- Diamanti, I. (2003): *Mappe dell’Italia politica. Bianco, rosso, verde, azzurro... e tricolore.* Bologna, Il Mulino
- Improta, M. – Emanuele, V. – Angelucci, D. (2022): Fuga dalle urne: affluenza mai così bassa nella storia della Repubblica. 27 Settembre 2022. CISE. <https://cise.luiss.it/cise/2022/09/27/fuga-dalle-urne-affluenza-mai-cosi-bassa-nella-storia-della-repubblica/> (utolsó letöltés: 2023. 09. 17.)
- Itanes (2018): *Vox populi. Il voto ad alta voce del 2018.* Bologna, Il Mulino
- Lupo, N. – Piccirilli, G. (eds.) (2016): *Legge elettorale e riforma costituzionale: procedure parlamentari „sotto stress”.* Bologna, Il Mulino
- Mancuso, M. (2023): I luoghi del consenso per i partiti maggiori. In: Vasallo, S. – Verzichelli, L. (eds.): *Il bipolarismo asimmetrico. L’Italia al voto dopo il decennio populista.* Bologna, Il Mulino, 95–108.
- Mandák F. (2014): A politika prezidencializációja – Magyarország, Olaszország. Doktori disszertáció, Nemzeti Közzolgálati Egyetem https://tudasportal.uni-nke.hu/xmlui/bitstream/handle/20.500.12944/20599/NKE_2014_018_Mandak_Fanni.pdf?sequence=6&isAllowed=y (utolsó letöltés: 2023. 09. 17.)
- Martella, A. – Roncarolo, F. (2023): Giorgia Meloni in the spotlight. Mobilization and competition strategies in the 2022 Italian election campaign on Facebook, *Contemporary Italian Politics*, 15(1): 88–102. DOI: 10.1080/23248823.2022.2150934
- Orsina, G. (2021): *Antipolitica. Populisti, tecnocrati e altri dilettaanti del potere.* LUISS, Roma.
- Pedrazzani, A. (2023): La nuova geografia del voto. In: Vasallo, S. – Verzichelli, L. (eds.): *Il bipolarismo asimmetrico. L’Italia al voto dopo il decennio populista.* Bologna, Il Mulino, 79–94.
- Tanács-Mandák F. – Nuber I. (2017): *Az olasz képviselői demokrácia.* Budapest, Dialóg Campus
- Vasallo, S. – Verzichelli, L. (eds.) (2023): *Il bipolarismo asimmetrico. L’Italia al voto dopo il decennio populista.* Bologna, Il Mulino
- Vegetti, F. – Russo, L. (2023): Sfide nei collegi ed effetto maggioritario. In: Vasallo, S. – Verzichelli, L. (eds.): *Il bipolarismo asimmetrico. L’Italia al voto dopo il decennio populista.* Bologna, Il Mulino, 65–78.

Politikai átrendeződés a pandémia és a háború árnyékában

A 2022. évi lettországi parlamenti választás és következményei

TÓTH LÁSZLÓ¹

ABSZTRAKT

Lettország pártrendszere a kilencvenes évektől fogva – lényegében a függetlenedés és demokratizálódás óta – az instabilabbak közé tartozik európai összehasonlításban. Bár a 2010-es évek közepén volt egy periódus, ami a releváns pártok körének stabilizálódását, és a pártok számának csökkenését mutatta, az évtized végére ismételen nagy lett a fluktuáció a balti köztársaság pártjai között. A 2018-as választást követően, rekord hosszú idő után megalakult Kariņš-kabinet mégis egyedülálló rekordot állított fel az országban: ez volt az első kormány, amely kitöltött egy teljes, négy éves parlamenti ciklust. A kormány két kihívással küzdött meg hivatali ideje alatt, a 2020 tavaszán kezdődő pandémiával, majd a 2022. február 24-én kezdődő, Ukrajna elleni orosz agresszióval. Mindkettő jelentős hatással volt a pártpaletta alakulására. Jelen tanulmány célja, hogy bemutassa a lettországi pártpolitikai paletta változásait az elmúlt két törvényhozási ciklusban, elemezze a 2022 októberi választás eredményeit, kiemelten kezelve az orosz–ukrán háború hatásait a pártstruktúra átalakulására és a választások eredményére.

KULCSSZAVAK: Lettország, választás, háború, pártrendszer, instabilitás, pandémia

ABSTRACT

Political reorganization in the shadow of the pandemic and war – The 2022 Latvian parliamentary election and its consequences

Latvia's party system has been one of the most unstable in European comparison since the 1990s, essentially since independence and democratization. Although there was a period in the middle of the 2010s, which showed the stabilization of the range of relevant parties and a decrease in the number of parties, by the end of the decade the fluctuation between the parties of the Baltic republics was again high. The Kariņš cabinet, formed after a record long time after the 2018 election, nevertheless set a unique record in the country: it was the first government to complete a full four-year parliamentary term. The government faced two challenges during its tenure, the pandemic that began in the spring of 2020, and the Russian aggression against Ukraine that began on February 24, 2022. Both had a significant impact on the development of the party structure. The aim of this paper is to present the changes in the political palette

¹ Széchenyi István Egyetem, Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kar, Alkotmányjogi és Politikatudományi Tanszék; e-mail: tothhlaszlo@gmail.com

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

of Latvian parties in the last two legislative cycles, to analyze the results of the October 2022 election, giving priority to the effects of the Russian-Ukrainian war on the transformation of the party structure and the results of the elections.

KEYWORDS: Latvia, election, war, party system, instability, pandemic

Bevezetés

A 2022. február 24-én indult Ukrajna elleni orosz agresszió alapjaiban rendezte át a Baltikum három országának biztonsági helyzetét, és nyilvánvaló hatással volt az országok belpolitikai viszonyaira is. Ez a megváltozó helyzet értelemszerűen kihatott az azóta eltelt időszakban tartott parlamenti választások eredményére, különös tekintettel a Lettországbán 2022. október 1-jén tartott parlamenti választásra. A Baltikum országai – mint egykor szovjet megszállás alatt álló országok – az EU és a NATO tagjai közül mindig is a keményvonalas, „héja” álláspontot képviselték Oroszországgal szemben, lényegében már a 2008 nyári grúzai háború, illetve a Krím 2014-es elcsatolása óta. Ez történelmi tapasztalataikból következik, hiszen a három közül egyik ország sem tekinti legitimnek az 1940 utáni, szovjet tagköztársaságként töltött időszakot, mindhárman erőszakos megszállásnak tekintik hivatalosan azt (Tóth 2021).

Észtország és Lettország esetében az Oroszországgal kapcsolatos viszonyt befolyásolja egy további tényező: a lakosság jelentős hányadát teszi ki az orosz, vagy orosz ajkú kisebbség, akiknek egy része az 1940-es megszállást követően lett betelepítve a tagköztársaságokba (Auers 2015).

Ez mind a két tagköztársaság, majd független ország társadalmi és politikai viszonyaira alapvető befolyást gyakorolt. Tönis Saarts (2016) ezt nevezte etnikai-koloniális hatalomgyakorlási módszernek, amely a kommunista uralom működési mechanizmusainak következményeit bemutató, eredetileg Herbert Kitschelt (2001) nevével fémjelzett modell továbbfejlesztésének eredménye. Ebben a helyzetben a betelepített idegen népességben az államalkotó nemzetek a megszálló hatalom eszközét látták.² Ezen örökség alapvető fontosságú következményekkel jár a demokratikus pártrendszerre nézve is, különös tekintettel a politikai baloldal hiányára, és az etnikai törésvonal meghatározó szerepére (Saarts 2016).

Lettország, ahogy már említésre került, a leginkább instabil országok közé tartozik Európában, a pandémia előtti időszakot vizsgálva ebben az országban tartottak a legtöbbször törvényhozási választást, és egységnyi idő alatt itt működött a leg-

² Ennek része volt az is, hogy ezen tagköztársaságokban a kommunista vezetés alapvetően orosz (vagy keleti szláv) nemzetiségű emberekből állt, akiket „helytartónak” tekintettek a köztársaságok lakói. Ezzel szemben Litvániában volt egy kifejezetten nemzeti-reformkommunista irányzata is az uralkodó pártnak, akik később alkalmassá váltak a függetlenné vált országban is választott vezetővé válni, szociáldemokrata színekben (Saarts 2016).

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

több kormány is (ami maga után vonja, hogy a legtöbb irreguláris kormányváltás itt volt ezen időszak alatt).³ Az alábbiakban röviden bemutatásra kerülnek azok a tényezők, amelyek a pártrendszer instabilitásához vezettek, illetve röviden szintén ismertetésre kerülnek a pártrendszer alapvető jellemzői a függetlenné válást követő időszakban.⁴

Az intézményes viszonyok befolyása a pártrendszer stabilitására és a kormányzati stabilitásra

Az instabilitás mögött többféle ok húzódott meg. Az egyik, hogy az intézményrendszer megoldásai kedveztek ennek, ideértve a kormány-parlament viszonyrendszert, és a választási rendszert is (Tóth 2021).

Az intézményes viszonyok hatása mellett mindenképpen szükséges megemlíteni azt a tényt, hogy Közép-Európában alapvetően instabilabb pártstruktúrákról beszélhetünk, aminek a pártfejlődés jellegzetességeiből fakadó okai voltak: a pártok történelmi léptékben nagyon rövid idő alatt jöttek létre (van Biezen 2003), megalakulásuk és formálódásuk párhuzamosan zajlott maguknak az alkotmányos intézményrendszereknek a kialakulásával, amely folyamatoknak a pártok maguk is fontos aktorai voltak (Holmes 1998), valamint az átalakulásokat az országok többségében nem „kiérelt” pártok, hanem heterogén gyűjtőmozgalmak dominálták (Lewis 2001).

A lett választási rendszer tisztán arányos, bár ezt az arányosságot az 5%-os jogi küszöb, valamint a mandátumallokáció egykörös volta árnyalja (Nikolenyi 2014, Auers 2015; Tóth 2021). (A területi többmandátumos választókerületekben mandátumot nem eredményező szavazatok egyszerűen elvesznek. Jóllehet, a lett rendszer a kisebb pártokat inkább preferáló Sainte-Laguë formulát alkalmazza (Auers 2015), a közepesnek számító körzetmagnitúdó – 13 és 30 közötti az egy körzetben elnyerhető mandátumok száma – miatt ez a kisebb erőik számára kedvezőtlen szabályozás.)⁵ A pártrendszer aprózódását erősíti, hogy nem létezik a pártszövetségek számára magasabb jogi küszöb, az 5%-os szavazatarány átlépésével akár többtagú koalíciók is szerepelhetnek eredményesen a választáson. Ezzel a lehetőséggel a politikai erők egy része előszeretettel él is. A pártszövetségek, választási koalíciók kötésének egyik lehetséges végeredménye, hogy idővel egységes párt jön létre a korábban szövetkező erőkből (erre több példát is láthattunk). Az egységes párttal alakulás mellett több szerveződés megmarad, mint tartós pártkoalíció. Ez egyrészt frakciószövetséget jelent a törvényhozás szintjén is, másrészt pedig azt, hogy ezek a szereplők általában

³ A szerző saját doktori értekezésének (Tóth 2021) eredményei alapján.

⁴ A szempontok bemutatása követi a szerző doktori értekezésében (Tóth 2021) alkalmazott szempontrendszert.

⁵ Mindazonáltal, olyan eset még nem fordult elő, hogy a jogi küszöböt átlépő párt ne szerzett volna legalább 5 mandátumot, ami a parlamentben a frakcióalakításhoz szükséges.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

egységes arculattal is jelennek meg – annak ellenére, hogy valójában többpárti szövetségek. Az ilyen módon létrejövő szerveződésekben rendszeresen kapnak helyet formálisan regionális, vagy helyi érdekek képviselőit létrejövő erők, amelyek így tudják az országos szintű politikát is befolyásolni. Nem ritka azonban az, hogy az ilyen regionális erők mögött valójában befolyásos üzleti csoportok, oligarchák állnak, akik ezen az úton gyakorolják politikai befolyásukat.

A pártrendszer instabilitásához hozzájárul, hogy a jelöltállításához kaució befizetése szükséges (ez egy-egy választókerületben 1400 euró befizetését jelenti – IPU Archive Latvia), ami azt eredményezi, hogy a pártok létrehozásához és eredményes működtetéséhez fontosabb a megfelelő anyagi háttér jelenléte, mint például egy kiépített pártszervezet és aktivista-hálózat. A lett választási rendszer a részben nyílt metódust alkalmazza, azaz az egyes pártlistákon a szavazók kifejezhetik az egyes jelöltek iránti preferenciáikat is. Utóbbi felerősíti a személyiségek szerepét a pártrendszerben. Ez szintén a pártstruktúra instabilitását erősítő faktor, hiszen ez megadja az esélyt egy-egy pártlistán a pártfegyelmet kevésbé követő, de népszerű személy sikeres választási szereplésére, ami vezethet pártszakadáshoz, és/vagy önálló személyiségközpontú párt(ok) létrejöttéhez. Továbbá, az erős, vagy népszerű személyiségek köré szerveződő erők instabilabbak a beágyazottnak tekinthető társaiknál, sorsuk pedig össze van kötve a vezető sikerességével.

A pártrendszer instabilitására ható tényezők közé tartozik a frakcióalakítás intézményes feltételrendszere is. A frakcióalakítási létszámhatár Lettorszáiban 5 fő (Rules of Procedure of the Saeima § 186), ami pontosan a törvényhozók 5%-a, elméletben tehát a parlamentbe bejutó pártok számára alapvetően adott a képviselőcsoport alakításának lehetősége. 2009-ig lehetőség volt szakadár frakciók létrehozására is, ami hozzájárult a pártrendszer fluktuációjához (Auers 2015). Mivel elegendő volt 5 képviselő részvétele egy új frakcióban, viszonylag nagy tér volt szakadár pártok és frakciók előtt. Azon ciklusokban, amikor ez a „liberálisabb” szabályozás érvényesült, rendre megfigyelhető volt a szakadár frakciók alakulása, ami gyakran együtt járt korábban létező (azaz törvényhozásba bejutó pártok által létrehozott) frakciók felbomlásával is. Az ilyen szakadár frakcióként létrejövő erők sikeressége a soron következő választások során vegyes képet mutat. 2009-ben eltörölték ezt a lehetőséget, pontosan a szétaprózódás megakadályozása érdekében, azonban ez a pártok bomlását megakadályozni nem tudta, csak a frakción kívüli képviselők létszámát növelte meg a ciklusok végére.

A lettországi államszervezeti rendszer alapján vitathatatlanul parlamentáris demokráciáról beszélhetünk, az államfő leginkább szimbolikus szereplőnek tekinthető, akinek egy speciális jogköre tér el az ideáltipikusnak tekintett rendszerektől.⁶ A hatalmi ágak közötti viszony tekintetében erős parlamentről és gyenge kormány-

⁶ Feloszlathatja a parlamentet lényegében saját döntéssel, ehhez azonban megerősítő népszavazás szükséges (Auers 2013, European Commission for Democracy through Law 2007).

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

ról beszélhetünk. Ennek legfőbb indikátorai a destruktív bizalmatlansági indítvány intézménye, illetve az, hogy az új kormánytagok kinevezéséhez a parlamentnek is hozzá kell járulnia (Cabinet Structure Law Latvia, Section 16). A kabineten belül a kormányfő is kifejezetten gyengének tekinthető közjogi és politikai szempontból, egyrészt a miniszteri kinevezések parlamenti jóváhagyása következtében, másrészt pedig amiatt, mert – részben a pártrendszer jellegzetességeinek köszönhetően is – rendre többpárti koalíciók alkotják a kormányt, ahol nincs kiemelkedő vezető párt. Ennek következménye az is, hogy a kormányfő nem ritkán egy kompromisszum eredményeként foglalhatja el hivatalát, mely kompromisszum része lehet az is, hogy nem feltétlenül a legerősebb párt delegálja a miniszterelnököt.

A pártrendszerre ható egyéb tényezők szintén kifejezetten az instabilitást erősítették. Lettorszában különös szerepe volt a pártok-pártviszonyok alakulásában a pártfinanszírozásnak. Általában megfigyelhető tendencia szerte a demokratikus világban az állami támogatás szerepének növekedése a pártok finanszírozásában (Katz – Mair 1995), ez különösen igaz a közvetlen múlt nélküli, kevésbé beágyazott, nyugati, vagy északi társaikhoz képest töredéknyi tagsággal bíró közép-európai országokra. Ebben a helyzetben fontos szerep jutott Lettorszában annak a szabályozásnak, ami az állami támogatást az első két évtizedben – egészen 2012-ig – nem tette lehetővé (Ikstens 2013). Egyrészt ez gyengébbé tette a pártszervezeteket – a biztos bevételi források híján – másrészt kiszolgáltatottá tette őket üzleti köröknek. A lettországi pártok egy jelentős része kifejezetten oligarchák-szponzorálta politikai erővé vált az ezredfordulóra (Nissinen 1999), egyes pártok esetében pedig egészen a mai napig jelen van ez a hatás (lásd alább).

A pártstruktúra legfőbb jellegzetességei Lettorszában a függetlenné válás óta

A lett pártrendszer mindig is sokpárti rendszer volt a Sartori-féle besorolás (Sartori 2005) szerint, mindössze 2010-ben, illetve 2011-ben lépte át kevesebb lista az 5%-os küszöböt, mint amennyit minimálisan szükségesnek szab meg (szám szerint 6) e definíció. Mindazonáltal, 2010-ben az öt listából három is többpárti választási koalíció volt, ezek egy része pedig a következő, előrehozott 2011-es választásra frissen alakult egységes párttá. 2014-ben, amikor a leginkább úgy tűnt, hogy stabilizálódik a lett pártrendszer, 6 lista lépte át a parlamentbe jutáshoz szükséges küszöböt.

A lettországi pártrendszer nem rendelkezett domináns párttal. A pártpaletta lett oldalán egyedüli pártként 2002-ben az Új Korszak nevű – akkor friss – formáció ért el a legmagasabb szavazatarányt, 24%-ot. Ennél magasabb szavazatarányt a 2010-es, már említett egyik választási szövetség ért el (Auers 2015; Tóth 2021).

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

A lett pártrendszer sajátossága volt a kilencvenes évek kezdetétől egészen az elmúlt időszakig, hogy lényegében „párhuzamosan” működött benne két pártrendszer, egymás mellett. Lényegében a lettországi pártrendszer egyetlen – a szó eredeti értelmében vett – törésvonala az etnikai törésvonal a lett és az oroszpartói erők között. A pártrendszer egyik oldalát tehát a többségi nemzet pártjai képezték, a másik oldal pedig az orosz és orosz ajkú kisebbség érdekeit képviselő erőké volt. A két mező között nem volt átjárás, ennek pedig két következménye volt a lettországi kormányalakítási folyamatok és általában a kormányzati stabilitás számára.

Egyrészt, az orosz ajkú kisebbséget képviselő pártok mindenkor ki voltak zárva a kormányalakításból, velük nem volt elképzelhető összefogás a paletta „többségi” oldalának pártjai részéről (Auers 2015). Ez azt is eredményezte, hogy amikor koncentráldott az orosz ajkú szavazóbázis, lényegében egyetlen pártba, az hiába volt képes relatív győzelmeket elérni a választásokon (ez volt a helyzet 2011–2018-ig), nem volt esélye kormányt alakítani.

A másik következménye az etnikai lett és orosz pártok egymással párhuzamos működésének, hogy az előbbieik körében sokszínű koalíciós mintázatok voltak elképzelhetők. Nem volt olyan törésvonal a lett pártrendszerben (annak „lett oldalán”), ami megakadályozta volna a parlamentbe bejutó többségi pártok együttműködését. Ez két további következménnyel járt. Egyrészt, ez a jelenség instabillá tette a mindenkori kormányokat. Mivel minden koalíció egyfajta kényszer-együttműködés volt a pártok között, ez könnyen eredményezte az egyes kabinetek bukását, hiszen az ilyen koalíciókban sok potenciális ellentét okozhatta a kormányfők, és kormányok bukását, továbbá az egyes pártok is érdekeltté váltak egy-egy kormányválságkor a kabinet megbuktatásában, hiszen jó eséllyel reménykedhettek abban, hogy bizonyos idő elteltével így is – úgy is visszakerülnek a kormányzati pozícióba. A másik következmény viszont az lett, hogy a kormányzati folytonosság jelentős mértékű az országban. Ugyan az egyes kabinetek nem voltak feltétlenül hosszú életűek (bukásaik oka mindenesetre változatos volt), az egymást követő kormányokban rendszerint ugyanazok a pártok vettek részt (ez ciklusokon átívelően is igaz volt), így a kormányzati politikában is inkább az állandóság volt jellemző a kormányváltások ellenére is. Ezt az egyfajta állandóságot mutatja az is, hogy Lettországból eddig soha nem került sor teljes körű kormányváltásra, mind választások következményeként, mind ciklusok közben részleges kormányváltások történtek (Tóth 2021).

A korábban kifejezetten gyakran tekinthető kormányváltások mögött többnyire koalíciós viták álltak, amelyek fakadhattak szakpolitikai ellentétekből, személyi természetű konfliktusokból vagy botrányokból (Tóth 2021).

Bár törésvonalnak nem tekinthető, a 2010-es évek elején volt még egy tartósbabnak tekinthető konfliktus a lettországi pártok között, ez pedig az oligarchák befolyásának kérdésköre volt (Auers 2015). Mint korábban említésre került, 2012-ig egyáltalán nem létezett Lettországból a pártok állami támogatásának rendszere,

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

ami az utóbbi évtizedekben meghatározó pillére lett a fejlett világban a pártok működésének (különösen igaz mindez az eleve gyengébb beágyazottsággal rendelkező kelet-közép-európai pártokra). Ez pedig egyrészt maga is hozzájárult a pártok gyengébb szervezeti erejéhez, és a pártrendszer instabilitásához, másrészt pedig felértékelte a milliárdos vállalkozók, oligarchák befolyását a politikai életben. A kilencvenes és a kétezres években köztudott volt az egyes vezető pártok és befolyásos oligarchák közötti kapcsolat. A 2012-ben bevezetett állami támogatás enyhíteni hivatott ezen a befolyáson, ám nem törölte el teljesen azt.

Az oligarchák pártok fölötti befolyása már 2010–11 környékén komoly hatást gyakorolt a pártstruktúrára. Az akkori köztársasági elnök, Valdis Zatlers lépett föl hangsúlyosan a szerinte oligarchák befolyása alatt álló pártok ellen (Auers 2013; Eihmanis 2019) (amelyek egyébként nem támogatták újraválasztását az államfői posztra), amely egyik oldalról rövid távon egy „oligarcha-mentes” kabinet megalakulását eredményezte, azonban már középtávon is meg tudták ezek az erők (és a mögöttük álló üzleti körök) őrizni befolyásukat.

A lettországi pártpaletta meglehetősen sokszínű a fenti okok miatt, azonban történelmi okok miatt hiányzik róla a klasszikus balközép, a szociáldemokrácia. A vezető, meghatározó és helyi viszonyok szerint stabilnak tekinthető pártok leginkább a centristától a jobboldali-nacionalista mezőig fedik le a politikai palettát. A leggyakrabban kormányzati pozíciót elfoglaló erő az úgynevezett Nemzeti Szövetség (Tóth 2021), ami elődszervezeteivel egyetemben egy kifejezett lett nacionalista, oroszellenes éllel is jellemezhető programot képvisel. A párt nemzetközi kapcsolatai és bizonyos szimbólum-használati gyakorlata miatt a *mainstream* nyugati mércével szélsőjobboldalinak is lehetne tekinthető.⁷

A legfontosabb lettországi pártok a 2010-es évek második felétől

ETNIKAI LETT PÁRTOK, A TARTÓS JELENLÉTTTEL BÍRÓ ERŐK

A 2010-es, 2020-as évek pártpalettájáról két erő, vagy annak elődszervezetei tekinthetők a pártpalettán folyamatosan jelen levő erőinek. Az egyik, a már említett Nemzeti Szövetség (NA), mely a Hazáért és Szabadságért – Lett Nemzeti Függetlenségi Mozgalom (TB/LNNK) szerveződésből (amely már eleve két nemzeti indítatású mozgalom egyesüléséből jött létre a kilencvenes évek végén), valamint a Mindent Lettorszáგért! nevű ifjúsági mozgalomból kinövő szintén nacionalista párt egyesülésével alakult 2011-ben (Auers 2015, 2018). A TB/LNNK az egyik legstabilabb erő volt a lett pártpalettán, programjuk egyik központi eleme az állam-

⁷ Lásd a HVG által idézett forrást is (A HVG 360 nemzetközi lapszemléje 2023. július 7-én).

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

polgársági szabályozás szigorának fenntartása-erősítése, és a keményvonalas oroszellenes politika.

A másik legstabilabb szereplő, a Zöld-Földműves Szövetség a fentebb már említett állandó pártszövetség tipikus példája Lettországbán. 2002-ben alakult a Lettországi Zöldek Szövetsége, a Lett Földművesek Szövetsége, valamint kisebb, regionális erőik szövetségeként (Saarts 2011; Ijabs 2009). A Lett Földművesek Szövetsége történelmi párt, a két világháború közötti időszak vezető ereje volt, ehhez a párthoz tartozott az ország alapításában kulcsszerepet játszó (később autoriter rezsimet irányító) Kärllis Ulmanis is. A pártszövetségnek tagja lett a Lettországért és Ventspilsért párt, valamint a Liepāja Párt is. Mindkettő regionális erő, amelyek mögött jelentős befolyással álló oligarchák állnak. Előbbi élén Ventspils 1988 és 2021 között regnáló polgármestere, Aivars Lembergs, az ország egyik legjelentősebb oligarchája állt (Euronews 2021, Baltic News Network [LETA] 2022).

Az Új Egység (JV) nevű szerveződés lényegét tekintve az Egység nevű párt át-szervezésével jött létre. Utóbbi egy a 2010-es választásra létrejött koalícióból alakult párttá a következő évben (The International Republican Institute 2010). Meghatározó ereje az Új Korszak nevű párt, amely új erőként volt képes megnyerni a 2002-es választást, az oligarchák visszaszorításának programjával. Ez a szerveződés tekinthető az elmúlt két évtized meghatározó jobbközép-konzervatív pártjának az országban. Az Új Egység eredetileg választási koalícióként alakult, majd 2018-ban ezen a néven önálló párt lett belőle, a jelenlegi kormányfő vezetésével (Baltic News Network 2018).

AZ OROSZPÁRTI OLDAL

Szintén a 2010-es választásra alakult meg a Harmónia Szociáldemokrata Párt. Ez a szerveződés – bár öndefiníciója szerint a szociáldemokrata pártok családjába sorolja magát, továbbá az Európai Szocialista Párt (PES) tagja – alapvetően az orosz kisebbség érdekeit képviselő erőik gyűjtőpártjaként jött létre (Gudžinskas 2020). Legfontosabb elődszervezete a Nemzeti Harmónia Párt volt, amely már a kilencvenes évek óta meghatározó szerepet töltött be a lett pártpaletta oroszpárti oldalán. A Harmónia Szociáldemokrata Párt (SDPS, eredetileg Harmónia Centrum – SC) létrehozása előtt több párt is rivalizált egymással ebben a szegmensben, és bár maradtak vele párhuzamosan is pártok, ez vált meghatározó – és parlamenti szinten kizárólagos – szereplőjévé ennek az oldalnak. A Nemzeti Harmónia Párt korábban az Emberi Jogokért az Egyesült Lettországbán nevű pártszövetség színeiben indult a választásokon (Cheskin – March 2016), utóbbi szervezet szintén egységes párttá alakult – párhuzamosan azzal, hogy a lényegében belőle kiváló szereplőkből létrejövő SC lett a domináns orosz párt Lettországbán – Lettországi Oroszok Szövetsége (LKS) néven (Cheskin – March 2016). A Harmónia és az LKS között a legfontosabb koncepcionális különbség az volt, hogy a Harmónia mérsékelt pozíciót képviselt (annak ellenére,

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

hogyan is rendelkezett a háború előtt jelentős Kremlhez, illetve az orosz kormány-párthoz, az Egységes Oroszországhoz fűződő kapcsolattal), az LKS viszont a keményvonalas tábor képviselte, nyíltan Kreml-párti politikával (Homel 2022). Utóbbiak a Saeimában (Lett Parlament) 2010 óta nem voltak jelen, viszont az EP választásokon rendre képesek voltak bázisukat mozgósítani, ami 1-1 mandátumot eredményezett számukra minden egyes választáson, 2004 óta.

ÚJ PÁRTOK 2018-BAN

Míg a 2010-es évek első felében úgy tűnt, konszolidálódik a lettországi pártpaletta, a 2018. októberi megmérettetésen három új erő is megjelent a törvényhozásban, ráadásul ez a három erő végzett az etnikai lett pártok közül az első három helyen, megelőzve a jóval beágyazottabb Nemzeti Szövetséget, a Zöld-Földműves Szövetséget, valamint az egykor nagy pártnak számító Új Egység nevű jobbközép konzervatív szerveződést. A három új erő bekerülése a korábbi elittel szembeni elégedetlenséget fejezte ki.

Legjobban az új szereplők közül a KPV LV – Ké az Állam? – nevű elitkritikus szerveződés szerepelt a választáson, ezt Artuss Kaimiņš⁸ színész-műsorvezető hozta létre, legfőbb célkitűzése a korábbi korrupt politikai elittel való szembeállás volt (Nakai 2018).

Mögötte végzett az Új Konzervatív Párt, amely ugyan korábban alakult, addig a választásig komolyabb eredménnyel nem rendelkezett. Egy korábbi miniszter, Jānis Bordāns hozta létre (Nakai 2018), sikerüket az alapozta meg, hogy 2018-ra az Új Egység több botrányba is keveredett, belső problémák sújtották (Nakai 2018), továbbá emblematikus vezetői is távoztak (például európai szintérre). A jobbközép mezőben itt nyíló tér adta meg a lehetőséget a JKP számára az eredményes szerepléshez, mindazonáltal az Egységet nem tudta kiszorítani a palettáról.

A harmadik új szervezet egy centrista-liberális pártkoalíció volt, melynek három alkotóeleme szintén az akkor regnáló elitekkel szemben is kritikus pozíciót vett fel. A Haladásért/Azért! Szövetség (A/P!) egyik alkotóeleme Lettország Fejlődéséért nevű erő jobbközép politikusok hozták létre, akik egy része az Egység nevű pártból vált ki. Alapítója Einars Repše, az Új Korszak egykori alapítója, egykori jegybankelnök és kormányfő volt (The Baltic Course 2013). Az Azért! Mozgalom egy liberális kezdeményezés volt, melyet egy korábbi gazdasági miniszter hozott létre, a Növekedés névre hallgató harmadik tagszervezet pedig leginkább szociálliberális jellegű programot képviselt.

A 2018-as választás után került sor a leghosszabb kormányalakítási folyamatra. Több sikertelen kísérletet követően végül a következő év januárjában jött létre egy

⁸ Kaimiņš a szintén nem túl hosszú parlamenti jelenléttel bíró Lettországi Régiók Szövetsége nevű pártban volt parlamenti képviselő (Latvian Public Broadcasting 2016).

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

öt párti koalíció, amelyből a lett erők közül csak a ZZS maradt ki, és amelyet szokatlan módon a legkisebb részt vevő párt által delegált kormányfő vezetett. A sokadik kísérletre létrejött kormány megalakulása a részt vevők egyike, a KPV LV számára már a dezintegráció kezdetét jelezte. Az új kabinetnek a frakció több tagja nem szavazott bizalmat (Baltic News Network 2019), ezt követően ők ki is léptek a szervezetből, csökkentve ezzel az öt párti kabinet többségét.

Bár az előjelek nem voltak a legkedvezőbbek, Arturs Krišjānis Kariņš első kormánya mindazonáltal komoly rekordot állított föl a lettországi politikatörténetben, ugyanis ez volt az első kabinet, amely kitöltött egy teljes, négy éves törvényhozási ciklust (igaz, közben pártösszetétele és többségi státusza megváltozott). A négyéves ciklus kitöltése nemcsak a szokatlan pártösszetétel miatt volt komoly politikai teljesítmény, hanem a ciklus közben kirobbanó pandémia, illetve az orosz-ukrán háború miatt is. Bár rövid távon egy külső válság segíthet egy kormány helyzetét stabilizálni – és népszerűségét is növelni – a több mint másfél éven át húzódó pandémia hozzájárult a lettországi pártpaletta átstrukturálódásához is, ami a kormány stabilitását gyengítő tényező.

Az első Kariņš-kabinet pártösszetétele 2021 júniusában (2 nappal a helyhatósági választás előtt) változott meg, akkor lépett ki a KPV LV a koalícióból (The Baltic Times 2021). A kormány ezzel formailag elveszítette többségi státuszát a parlamentben (a ciklus legvégén 47 képviselő tartozott formálisan is a kormánypárti frakciókhoz), a gyakorlatban azonban nem jelentett számára érdemi megrázkódtatást, a kormányt bukás nem fenyegette.

Több kelet-közép-európai országban is megfigyelhető jelenség, hogy az újonnan megjelenő pártok kevésbé tekinthetők stabil szereplőknek, mint a több éve, vagy akár évtizede működő erők. Nem volt ez másként a 2018–2022 közötti parlamenti ciklusban sem. A ciklus pont azon erők meggyengülését hozta el, amelyek áttörést értek el '18 októberében.

MEGMÉRTEKÉSEK A CIKLUS KÖZBEN

Mivel a lettországi párstruktúra önmagában is rendkívül instabil, továbbá a 2018 és 2022 közötti ciklus különösen hektikusnak volt tekinthető, ezért szükséges röviden megvizsgálni, milyen befolyást gyakoroltak az eseményekre ebben az időszakban megrendezett másodrendű választások.

A 2019-ES EP-VÁLASZTÁS

2019 májusában tartották mind az akkori 28 EU tagállamban az EP-választásokat. Lettorszában 8 mandátumért vetélkedhettek a pártok, ami elég magas implicit küszöböt jelent, továbbá, ezen a másodrangú választáson más a pártok mozgósítási képessége és stratégiája is. Mindazonáltal, fontos üzenetekkel már járt ez a szavazás

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

a politikai erők számára, hiszen az előző évi Saeima-választásokon a küszöböt mindössze alig átlépő JV egyértelmű győztese lett a megmérettetésnek, míg a három akkor új párt közül mindössze egy tudott mandátumot szerezni, a másik kettő nem érte el az ehhez szükséges szavazatarányt. A KPV LV 1% alatti eredménye (CVK 2019) kifejezett kudarcot jelzett, ami már előre vetítette a párt teljes kudarcát.

HELYHATÓSÁGI VÁLASZTÁSOK RIGÁBAN ÉS AZ ORSZÁG TÖBBI RÉSZÉN

A 2018-2022-es ciklus sajátossága, hogy a pártpolitikai viszonyokra befolyással bírtak a ciklus közben megtartott helyhatósági választások is. Lettorszában a helyi választások négyévente történnek – minden negyedik év júniusának első szombatján –, 2020-ban azonban irreguláris választásra került sor a fővárosban, Rigában, mivel a működéssel kapcsolatos szabálytalanságok miatt a környezetvédelmi és regionális fejlesztési minisztérium javaslatára a parlament feloszlatta a testületet (Bergmane 2020). Ebben a ciklusban ez tehát eltérő mandátumot jelentett a fővárosi helyhatóság számára. Ezen választás legfontosabb következménye a pártrendszer számára a Haladásért!/Azért! Szövetség és a Progresszívek közös listájának a győzelme volt (Bergmane 2020). Ez megerősítette pozíciójában a liberális kormányzati szereplőt, szövetségését, a Progresszíveket pedig lényegében felhelyezte a politikai térképre. Ez az erő itt jutott először jelentős pozíciókhoz, amelyeket a későbbiekben kamatoztatni tudott az országos szinten is. Ez a választás hozta el a Harmónia Szociáldemokrata Párt első komolyabb vereségét is. A város etnikai összetétele (az orosz lakosság felülreprezentált aránya az ország egészéhez képest) következtében 2009 és 2020 között masszív többséget tudhatott maga mögött az orosz párti erő (szövetségeseivel együtt) a választásokon, 2020 nyarán azonban jelentős veszteségeket szenvedve a második helyre szorult. Ez nyilván összefüggésben volt a város irányításával kapcsolatos problémákkal, mindazonáltal előre jelezte a legnagyobb orosz párti erő hanyatlását.

Az ország többi részén a megszokott időpontban, 2021 júniusában került sor a helyhatósági választásokra. Itt, bár bizonyos, a 2018-as választásokon újonnan bejutó erők tudtak pozíciókat szerezni az egyes helyhatóságokban, összességében mégis a beágyazott pártok tudtak jól szerepelni, és pozíciókat szerezni (Auers 2021). Különösen igaz ez a fentebb már említett kifejezetten helyi indíttatású pártokra.

A ciklus közben megtartott választások arra engedtek következtetni, hogy Lettorszában továbbra is a széttagolt, sokpárti rendszerrel szükséges számolni, mivel egymás mellett voltak képesek működni a beágyazott, és az újonnan létrejött, részben előbbiekről kritikájára politikát alapozó újabb erők.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

Kihívások a ciklus közben

A PANDÉMIA

A pandémia minden európai ország számára kihívásként jelentkezett, és elmondható, hogy alapvetően mindenhol az inkumbens kormányt erősítette, az első hullámban legalábbis.

A politikai életet is befolyásoló következmények inkább a 2021-es év folyamán jelentkeztek, amikor már elérhetővé váltak a védőoltások. Szintén Európa-szerte megfigyelhető jelenség, hogy ebben az időszakban megerősödtek az oltásszeptikus, vagy kifejezetten oltásellenes erők. Ez vagy úgy manifesztálódott, hogy már korábban is a palettán levő erők „vállalták föl” az oltásellenesség képviselőjét (mint ahogy ez Magyarországon történt a Mi Hazánk esetében), vagy kifejezetten e mentén jöttek létre politikai szereplők – az ő sikerességük nagyban függött attól, hogy a járvány lecsengését követően képesek voltak-e új témákat találni. Lettországban Ainārs Šlesers tudta ezt a hullámot „meglovagolni”. Šlesers egyike volt a közéletet és politikát a korábbi időszakokban befolyásoló jelentős oligarcháknak (Bergmane 2017), azonban 2011-ben (amikor Zatlers elnök szembeszállt a befolyásukkal) kikerült a parlamentből, korábbi pártja pedig marginalizálódott, majd meg is szűnt. A járványszkepticizmus felvállalása hozta meg ezen oligarcha számára a visszatérést a politikai élet élvonalába 2022-ben (Re: Baltica 2021). Šlesers az általa frissen alapított Lettország az Első (LPV) nevű párt élén tudta a visszatérést végrehajtani.

Szintén az oltásszeptikus mezőben próbálkozott sikert elérni a KuK (Minden Egyes Emberért)⁹ nevezetű formáció, amely végül lemaradt a parlamenti mandátumról. Ezt négy parlamenti képviselő alapította, akik két pártból váltak ki a ciklus során (Harmónia, KPV LV) (Baltic News Network 2021). A párt sikertelenségéhez az is hozzájárulhatott, hogy az alapító személyiségek sem voltak képesek egy szervezetben működni, az egyik alapító (Julija Stepaņenko) például még egyazon cikluson belül két másik szerveződésben is szerencsét próbált. A KuK elődszervezete, a LuK (Jog és Rend) a pandémia közepén, 2021 januárjában jött létre, a kormányzati stabilitásra akkor még kisebb befolyást gyakorolva (Baltic News Network 2021).

A HÁBORÚ

Lettország függetlenné válása óta egyértelműen az Oroszországgal szembeni kemény fellépés híve volt, erre a történelmi tapasztalatok predestináltak. Mivel e kis állam egzisztenciális fenyegetésnek tekinti az orosz birodalom (vissza)építési kísérleteket, a pártpaletta lett oldalán ezért nem keltett különösebben meglepetést, hogy a szereplők egyértelműen és hangsúlyosan az Oroszország elleni szankciók, illetve Ukrajna támogatása mellett kötelezték el magukat.

⁹ Ez a párt nevének szabad fordítása. Másik lehetséges fordítás: Mindenkiért, Minden Egyes Emberért.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

Egészen más típusú befolyást gyakorolt az orosz agresszió a pártpaletta azon felére, amely az orosz ajkúakat képviselte. A korábbi időszakokban itt már – ahogy látszott – megfigyelhető volt egy koncentrációs folyamat, és a 2010-es években egyértelműen a Szociáldemokrata Harmónia volt a paletta e szegmensének domináns ereje. A Harmónia egyértelműen Ukrajna mellé állt a háború kitörése után, ami viszont nem találkozott az orosz lakosság többségének a véleményével, akik semleges álláspontra helyezkedtek – szemben a fiatal generációval, ahol egyértelmű volt Ukrajna támogatottsága (Auers 2022). Mindez – a korábbi fővárosi választás kapcsán már tapasztalt visszaeséssel kölcsönhatásban – drámaian visszavetette a korábban egyeduralgató párt támogatottságát, utat nyitva más szereplők számára. Ezek közül az Oroszországot nyíltan el nem ítéelő, az SDPS-ből kizárt szereplők által frissen alapított Stabilitásért! (S!) párt volt a legsikeresebb, ami azonban nem tudott a Harmóniához hasonló domináns pozíciót elfoglalni. Ezen erő az LPV-hez hasonlóan profitálni tudott az oltásszeptikus, oltásellenes indulatokból is (Auers 2022). A fiatalabb oroszajkú szavazók számára választási lehetőséget kínált az etnikai alapú politizálásból kiutat kínáló, a rigai választáson a térképre felkerülő Progresszívek, amely – a lett palettán innovatív módon – egyaránt szerepelt vezetői között oroszajkú, és lett politikusokat is (Auers 2022). A lett oldalon a háború magától értetődő módon a nacionalista, oroszellenes, és a szovjet múlttal leszámolni kívánó politikát erősítette meg, ami kifejezetten kedvezett a korábban is keményvonalas politikát megfogalmazó szereplőknek (kiemelten a NA-nak).

TOVÁBBI ÁTALAKULÁSOK A PÁRTPALETÁN 2018 UTÁN

A 2018–2022 közötti ciklus talán legfontosabb változása a pártpolitikai palettán a ZZS szövetség felbomlása volt. Egészen pontosan, kilépett a koalícióból a Zöld párt, valamint a Liepāja Párt. A szövetség többi pártja, kiegészülve a Lettországi Szociáldemokrata Munkáspárttal (LSDSP)¹⁰ megtartotta korábbi nevét, vezetője pedig továbbra is az az Aivars Lembergs volt, akit 2021-ben korrupciós ügyek miatt megfosztottak Ventpils polgármesteri tisztségétől (Euronews 2021).

A szövetségből kivált két erő összefogott a korábban egy cikluson át már parlamentben levő Lettországi Régiók Szövetségével és Létrehozták az Egyesült Lista névre hallgató választási koalíciót. Ez a szövetség 2022 nyarán jött létre, közvetlen előzménye pedig a ZZS szakadása volt. Utóbbi oka az volt, hogy a Zöldek (és a Liepāja Párt) nem voltak hajlandók elfogadni, hogy a korrupció miatt elmarasztalt Lembergs

¹⁰ Ez a párt volt a szociáldemokrata irányzat azon képviselője, amely nem az orosz ajkú lakosság képviselete érdekében fejtette ki a tevékenységét, hanem valódi gazdaság- és társadalmpolitikai baloldali politikát kínált. Utóbbi azonban a történelmi sajátosságok miatt nem lehetett sikeres (Saarts 2016) és ez ennek a pártnak a mozgásterét is erőteljesen behatárolta. (Mindösszesen egyetlen ciklusban tudtak önállóan parlamenti képviselethez jutni.)

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

legyen a párt listavezetője (Baltic News Network (LETA) 2022). Ezt a szövetséget szintén egy befolyásos üzletember, Uldis Pīlēns vezette (Kramer 2022).

A parlament összetétele jelentős változásokon ment át a négy év alatt, számottevő részben a fent bemutatott folyamatok következtében. A ciklus végére 22 frakción kívüli képviselő foglalt helyet a parlamentben (Frakcijas – Latvijas Republika 13. Saeima), ez messze a legnagyobb szám az országban a függetlenség visszanyerése óta. (Korábban, 1998-ban volt a legnagyobb ez a szám, 17 fővel, a szigorított frakciószabályozás bevezetése óta 15 volt a legmagasabb száma a frakción kívüli képviselőknek.) Ez a 22 fő mindazonáltal a legnagyobb frakciót képezte volna a törvényhozáson belül, ugyanis a legnépesebb akkor a – ciklus kezdetéhez képest jelentősen megfogyatkozó létszámú – Harmónia frakciója volt, 18 fővel.

További töredékpárt volt még a 2022-ben lejáráó mandátumú Saeimában a Szuverén Hatalom nevű szerveződés, amely szintén oroszpartí gyökerű, a korábban már említett, a ciklus folyamán négy pártot is megjáró Julija Stepaņenko alapította, lényegében személyéhez kötődő pártként (Kramer 2022). A háború hatása, a pandémia, a korábban Rigában tapasztalható botrányok, valamint az ezen párt által is demonstrált személyi jellegű ellentétek a paletta oroszpartí oldalán rég nem látott töredetzséget hoztak, ami nagyban gyengítette erejüket, és befolyásukat a törvényhozás összetételére is.

A 2022-es törvényhozási választás

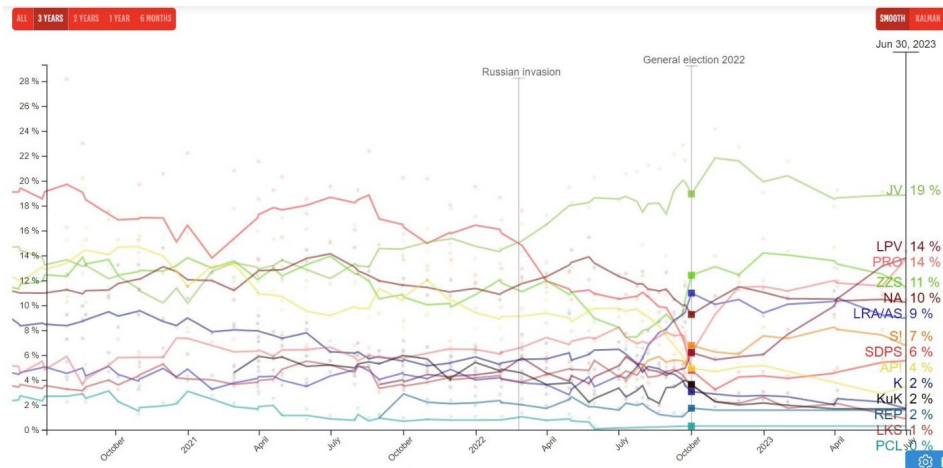
A KAMPÁNY

A konkrét választási kampányban a legnagyobb kihívásokkal a kisebb, ún. „junior” koalíciós partnerek szembesültek (Auers 2022). Míg a háború kapcsán felértékelődött központi kormányzati hatalom vezetőjeként a JV tudott profitálni a rendkívüli helyzetből, a koalíciós partnerek azzal a dilemmával küzdöttek, hogy milyen stratégiát folytassanak. Nyilvánvalóan, egy olyan országban, mint Lettország, ahol Oroszország szerepe, és kiemelten az általa jelentett permanens veszély a politika élet középpontjában van, nem lehetett megkerülni, illetve háttérbe szorítani a választási kampány során sem a háború kérdését. A választás előtti közvélemény-kutatások összesítése alapján készült ábra markánsan demonstrálja, hogy a háború kitörése után mentek végbe a legnagyobb változások a pártok támogattságában a ciklus folyamán: ekkor kezdte meg zuhanórepülését a Harmónia, és ekkortól kezdve emelkedett ki a mezőnyből a kormányfőt (és szintén „héja” külügyminiszterét) delegáló Új Egység. A koalíciós partnerek közül a konzekvensen oroszellenes Nemzeti Szövetség képes volt bázisát megtartani, a két új szereplő, az immáron csak Konzervatívok (K) néven működő egykori JKP, valamint az A/P! azonban képtelennek bizonyult önálló arcél sikeres felmutatására a kampányban (Auers 2022).

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

1. ábra. Közvélemény-kutatási adatok a választásokat megelőzően Lettországban

Forrás: Politico Poll of Polls alapján

A 2022. OKTÓBERI VÁLASZTÁS EREDMÉNYE

1. táblázat. A 2022. októberi választás eredménye

Párt	Szavazat	%	Mand.
IV – Új Egység	173 425	18,97	26
ZKS – Zöldek és Farmerek Szövetsége	113 676	12,44	16
AS – Egyesült Lista	100 631	11,01	15
NA – Nemzeti Szövetség	84 939	9,29	13
S! – A Stabilitásért!	62 168	6,80	11
LPV – Lettország Első	57 033	6,24	9
P – Progresszívek	56 327	6,16	10
AP! – Fejlődésért	45,452	4,97	0
SDPS – Harmónia Szociáldemokrata Párt	43 943	4,81	0
KuK – Mindenkiért	33 578	3,27	0
LKS – Lettországi Oroszok Szövetsége	33 203	3,63	0
SV – Szuverén Hatalom	29 603	3,24	0
K – Konzervatívok	28 270	3,09	0
Részvétel			59,41%

Forrás: saját szerkesztés a választási iroda adatai (CVK 2022) alapján

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

A táblázat adataiból kiviláglik, hogy nagyszámú szavazat veszett el. Ez nem szokatlan jelenség azon pártrendszerek esetében, ahol nagy a pártok fluktuációja, sok párt vagy szövetség indul a választáson valós bejutási esélyekkel. A küszöb környéki pártok szereplését a közvélemény-kutatások sem tudják megfelelő biztonsággal előre jelezni, hiszen eleve a mérések hibahatárával megegyező – vagy annál alacsonyabb – támogatottságú szervezetekről van szó.

Látható mindazonáltal, hogy a 2018-as részleges megújulást követően ismételtén egy részleges megújuláson ment keresztül a lettországi pártstruktúra. Ez három jelenségben is manifesztálódik: Egyrészt, a létező pártok közötti már említett mozgások következtében változott az egyes koalíciók összetétele. Másrészt, ezúttal is tűntek el korábbi releváns erők, és léptek be új pártok a palettára. Harmadrészt, jelentősen változtak a palettán jelen levő erők közötti erőviszonyok.

A lényegében csak formailag új Egyesült Lista mellett három új szereplő (Stabilitásért!; Lettország az Első; Progresszívek) került ezúttal a parlamentbe, azonban ezek egyike sem volt teljesen előzmény nélküli, jelenlétük pedig kapcsolódik a ciklus során felmerült, a fentiekben bemutatott kihívásokhoz.

A választás végül egyértelműen az eddig a legkisebb párt státusából a kormányt vezető Új Egység győzelmét hozta el, igaz csekélyebb mértékben, mint a kutatások alapján (lásd 1. ábra) várható volt. Mindazonáltal, a sok elveszett szavazat és a mandátumallokáció sajátosságai miatt mandátumszámban (lettországi viszonyok között) egyértelműnek tekinthető győzelmet aratott az inkumbens kormányfő pártja.

A Progresszívek sikere amellett, hogy nem volt teljesen előzmény nélküli – hiszen a fővárosi helyhatósági választásokon felkerült a politikai térképre – mindazonáltal ez a sikerük egy hosszabb távú trendre is rámutathat a lett pártpaletta tekintetében (Egy ilyen változékony pártrendszerben ennyire hosszú távú prognózist nem lehet tenni, legalábbis a konkrét párt tekintetében nem).

Bár bizonyos erők részéről – főleg helyi szinten – volt jelen együttműködés az orosz erőkkal Lettorszában, a Progresszívek e szempontból egy egészen új attitűdöt képviselnek. Ez, ahogy látható volt, különösen a fiatalabb generációk számára jelenthet választható alternatívát (Auers 2022).

Tágabban tekintve, az egész közép-európai régióban megfigyelhető jelenség, hogy a pártrendszerekbe újonnan bekerülő erők kevésbé stabilak, mint az évtizedek, vagy akár csak több ciklus óta jelen levők. (Ez igaz egyébként azokra a nyugati, északi, vagy déli országokra is, ahol kisebb-nagyobb változások következtek be a pártstruktúrában, vagy legalábbis új pártok jelentek meg.) Lettorszában ennek markáns példáját láthattuk. Az új pártok sikertelensége mögött többféle ok húzódhat meg, leszámítva a kampánnyal, illetve a háborúval kapcsolatban már említett speciális kihívásokat.

Az újonnan megjelenő erők gyengesége több tényezőtől fakadhat. Az egyik ezek közül az eleve gyengébb pártszervezeti háttér. A perszonalista vagy protestpártok

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

esetében eleve gyengébb ez a faktor. További veszély ezen erők számára, ha rögtön kormányzati pozícióba kerülnek. Mint láthattuk, Lettországból pontosan ez az eset állt fenn. Egy új erő számára, ha kormányzati pozícióba kerül, nagyobb esélye van annak, hogy felszínre kerülnek gyengeségei, továbbá a kormányzati politikában való részvétel, és az azzal együtt járó felelősség felerősíti a belső, párton belüli konfliktusokat.

Az új pártok beágyazottságának hiánya megmutatkozhat a helyhatóságokban is, ahogy ezt részben láthattuk Lettország esetében is. Ezekben a szinteken jobban érvényesülhet az ismertség, illetve tapasztalat (szemben akár az országos, akár az európai szinttel), a helyben való beágyazottság pedig akkor is előnyt biztosít az itt már pozíciókkal bíró pártok számára, ha a választási rendszer egyébként ezt kifejezetten nem is értékeli fel.

KORMÁNYALAKÍTÁS

A négy évvel korábbihoz képest ezúttal könnyebben ment a kormánykoalíció összeállítása. Ezúttal egyértelmű volt, hogy a győztes erő, és a régi-új miniszterelnök irányíthatja a kormányalakítási tárgyalásokat. Az eredmények lehetővé tették egy „áramvonalasabb” koalíció létrehozását az újonnan bekerült (mégis ismert szerveződések által alakított) Egyesült Lista, illetve a legtöbbször kormányzó Nemzeti Szövetség részvételével. Így ezúttal egy – az általános vélekedés alapján a legstabilabb koalíciós formulának számító – minimális győztes koalíció tudott létrejönni, ahol a kormányt immáron a legnagyobb parlamenti párt elnöke vezeti. A 2022-es kormányalakítási folyamat tehát a korábbihoz képest kompaktabb és potenciálisan stabilabb kormányt ígért. A lett rendszer hektikusságát demonstrálja, hogy a választás óta eltelt időszak eseményei máris megkérdőjelezték a kormány stabilitását.¹¹

¹¹ 2023 májusában került sor Lettországból a közvetett köztársasági elnökválasztásra, miután letelt Egils Levits államfő (első) négyéves mandátuma. Az elnökválasztás, és az azt övező pártpolitikai játszmák már fél évvel a második Kariņš kabinet hivatalba lépése (2022. december 14.) után kormányválságot okoztak. Jelen kézirat lezárásáig (2023. július 12.) még nem zárult le ez a válságos időszak, de különböző kimenetek képzelhetők el. A választás során az inkumbens elnök, Levits, kellő támogatottság hiányában visszalépett, végül az Új Egység delegálta külügyminiszter, Edgars Rinkevičs szerezte meg a szükséges abszolút többséget a Saeimában, többek között az ellenzéki ZZS szavazataival. Ez bizalmatlanságot ébresztett a kormányfő és pártja iránt a koalíciós partner NA és AS köreiben, részükre felmerült a koalíció felbontásának vagy a kormány átalakításának igénye is. Mindezek mellett a kormányfő részéről is felmerült az igény a koalíció bővítésére, hogy szélesebb parlamenti támogatottságot tudjon kormánya mögött (Lásd Bērziņa 2023).

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

Összegzés

A VÁLASZTÁS EREDMÉNYEIT MAGYARÁZÓ TÉNYEZŐK

A lett pártrendszer lényegében a függetlenné válás óta instabil, gyakori új szereplők megjelenése a palettán, jellemző továbbá ún. egyciklusos pártok szereplése is, ami mindenkor bizonytalanságot hoz mind a kormányalakításba, mind a kormányok stabilitásába, mind pedig a kormányzatok eredményességébe.

A 2022-es választáson a pártrendszert befolyásoló állandó tényezők közül az oligarchák politikai életben játszott szerepe volt hatással a kimenetelre, de érvényesült a szintén állandó tényezőnek tekinthető nemzeti kérdés is.

A közvetlen befolyásoló tényezők közül magától értetődően első helyre kívánkozik a háború, amely egyrészt az oroszpárti oldal politikai átrendeződésében játszott szerepet, másrészt erősítette az inkumbens kormány vezető erejét.

Szintén jelentős szerepet játszott a pandémia, annak kezelése, illetve az oltás-szkepticizmus térnyerése is a lett palettán – utóbbi összefüggésben az oligarchák befolyásával.

A PÁRTSTRUKTÚRA VÁLTOZÁSÁRA HATÓ TÉNYEZŐK

A XXI. század első felében a fejlett demokráciák szinte mindegyikében tapasztalható jelenség a pártstruktúrák meggyengülése, ami együtt jár korábban jelentős pártok hanyatlásával, illetve új pártok feltűnésével, ami a pártrendszerek általános instabilitását is erősíti. Mindez különösen érvényesült az 1989–90-ben demokratizálódó országokban, ahol már a kezdeti pártstruktúrák sem voltak túlságosan erősek és beágyazottak.

Lettorszáiban a fenti okok mellett az intézményes tényezők (kiemelten a választási rendszer, valamint a parlamenti szabályok) erőteljesen a pártrendszer instabilitása irányában hatottak, ezt pedig a pártfinanszírozás szabályrendszerének konzekvenciái még inkább felerősítették.

Az általános instabilitás mellett bizonyos tényezők permanensen jelen vannak (váltakozó támogatottsággal) a lett politikai palettán, ide tartoznak a hangsúlyozottan nacionalista erők, az egyes helyi beágyazottsággal bíró, és/vagy oligarchák által befolyásolt pártok. Ezek egy-egy szegmensét folyamatosan lefedik a pártpalettának, állandó tényezők.

Szintén állandó jelenség a változás, az ad hoc módon létrejövő, sok esetben valamilyen irányú protest magatartást meglovagoló pártok rendszeres feltűnése. Ezek a fentebb említett erőkhöz képest jóval csekélyebb beágyazottsággal, ennek következtében gyengébb túlélési potenciállal rendelkező erők.

Fenti tényezőknek következtében a lettországi pártrendszerre belátható ideig az instabilitás lesz a jellemző, amelyet kormányzati szinten a többé-kevésbé folytonos

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

kormányzati jelenlét, és az alacsony intenzitású törésvonalak következtében az inkább kooperatív politikai magatartás tud kiegyenlíteni.

Irodalom

14. Saeimas vēlēšanas. CVK (2022) <https://sv2022.cvk.lv/pub/velesanu-rezultati> (utolsó letöltés: 2023. július 10.)
- AHVG360 nemzetközi lapszemléje 2023. július 7-én https://hvg.hu/360/20230707_Nemzetkozi_lapszemle_forint_zuhanas_magyar_gazdasagpolitika_Zelenszkij_Radev_vita_orosz_kemek_Svajcban (utolsó letöltés: 2023. július 9.)
- Aivars Lembergs: One of Latvia's richest men is jailed for bribery and money laundering. Euronews (2021) <https://www.euronews.com/2021/02/23/aivars-lemborgs-one-of-latvia-s-richest-men-is-jailed-for-bribery-and-money-laundering> (utolsó letöltés: 2023. július 10.)
- Aldis Gobzems plans to found his own political party; multiple opposition deputies to join it. Baltic News Network (2021) <https://bnn-news.com/aldis-gobzems-plans-to-found-his-own-political-party-multiple-opposition-deputies-to-join-it-220692> (utolsó letöltés: 2023. július 10.)
- Auers, D. (2013): Seven Democrats and a Dictator: Formal and Informal Powers of Latvia's Presidents. In: Hloušek, V. (ed.): Presidents above Parties? Presidents in Central and Eastern Europe, Their Formal Competencies and Informal Power. Brno, Masaryk University, Faculty of Social Sciences, International Institute of Political Science, 191–204. <https://doi.org/10.5817/pc2014-3-252>
- Auers, D. (2015): Comparative Politics and Government of the Baltic States – Estonia, Latvia and Lithuania in the 21th Century. London, Palgrave Macmillan <https://doi.org/10.1057/9781137369970>
- Auers, D. (2018): Populism and Political Party Institutionalisation in the Three Baltic States of Estonia, Latvia and Lithuania. Fudan Journal of the Humanities and Social Sciences, 2018 11: 341–355 <https://doi.org/10.1007/s40647-018-0231-1>
- Auers, D. (2021): Continuity in Change? Latvia's Local Governments after Regional Reform and Local Government Elections. Friedrich Ebert Stiftung <https://static.ism.lv/documents/1am.pdf> (utolsó letöltés: 2023. július 10.)
- Auers, D. (2022): Continuity and change after Latvia's 2022 parliamentary election. LSE Blog <https://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2022/10/25/continuity-and-change-after-latvias-2022-parliamentary-election/> (utolsó letöltés: 2023. július 10.)
- Bennich-Björkman, L. – Johansson, K. M. (2012): Explaining moderation in nationalism: Divergent trajectories of national conservative parties in Estonia

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

- and Latvia. *Comparative European Politics*, 2012 10: 585–607. <https://doi.org/10.1057/cep.2011.28>
- Bergmane, U. (2017): The Three Little Oligarchs: Latvia's Corruption Scandal. Foreign Policy Research Institute <https://www.fpri.org/article/2017/11/three-little-oligarchs-latvias-corruption-scandal/> (utolsó letöltés: 2023. július 10.)
- Bergmane, U. (2020): Riga: A New Beginning. Foreign Policy Research Institute. <https://www.fpri.org/article/2020/09/riga-a-new-beginning/> (utolsó letöltés: 2023. július 10.)
- Bērziņa, I. (2023): Latvian PM is the architect of his own government's collapse. *Baltic News Network*. <https://bnn-news.com/opinion-latvian-pm-is-the-architect-of-his-own-governments-collapse-246798> (utolsó letöltés: 2023. július 11.)
- Cabinet Structure Law Latvia (<https://likumi.lv/ta/en/en/id/175919>) (utolsó letöltés: 2023. július 9.)
- Cheskin, A. – March, L. (2016): Latvia's 'Russian left': trapped between ethnic, socialist, and social-democratic identities. In: March, L. – Keith, D. (eds.): *Europe's Radical Left: From Marginality to the Mainstream?* London, Rowman & Littlefield, 231-252.
- Eihmanis, E. (2019): Latvia – An Ever-Wider Gap: The Ethnic Divide in Latvian Party. In: Hutter, S. – Kriesi, H (eds): *European Party Politics in Times of Crisis*. Cambridge University Press, 236-258. <https://doi.org/10.1017/9781108652780.011>
- European Commission for Democracy through Law (2007): Report on Choosing the Date of an Election. Adopted by the Council for Democratic Elections at its 22nd meeting (Venice, 18 October 2007)
- European Parliament Elections 2019. CVK (2019) <https://epv2019.cvk.lv/pub/en/election-results> (utolsó letöltés: 2023. július 10.)
- For Latvia's Development becomes political party with Repse as chairman. *The Baltic Course* (2013) <http://www.baltic-course.com/eng/legislation/?doc=85175> (utolsó letöltés: 2023. július 10.)
- Gudžinskas, L. (2020): Trajectories of Social Democracy in the Baltic Countries: Choices and Constraints. *Politics in Central Europe*, 16(1): 211–230. <https://doi.org/10.2478/pce-2020-0010>
- Holmes, L. (1998): Towards a stabilization of party systems in the post-communist countries? *European Review*, 6: 233–248. <https://doi.org/10.1017/s1062798700003252>
- Homel, L. (2022): Russia's war pushes Latvia's voters to the center. *New Atlanticist* <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/new-atlanticist/russias-war-pushes-latvias-voters-to-the-center/> (utolsó letöltés: 2023. július 10.)

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

- Ijabs, I. (2009): Latvia. KAS Democracy Report 2009, 135–149.
- Ikstens, J. (2013): Party Regulation in Latvia: A Relative Success. The Legal Regulation of Political Parties Working Paper, 37 July 2013 <http://www.partylaw.leidenuniv.nl/uploads/wp3713.pdf> (utolsó letöltés: 2023. július 9.)
- Katz, R. – Mair, P. (1995): Changing Models of Party Organization and Party Democracy – The Emergence of Cartel Party. *Party Politics*, 1995/1, 5-28. <https://doi.org/10.1177/1354068895001001001>
- Kitschelt, H. (2001): Divergent Paths in Postcommunist Democracies. In: Diamond, L. – Gunther, R. (eds.): *Political Parties and Democracy*. Baltimore and London, John Hopkins University Press, 299-323
- KPV LV leaves government coalition. *The Baltic Times* (2021) https://www.baltictimes.com/kpv_lv_leaves_government_coalition/ (utolsó letöltés: 2023. július 10.)
- Kramer, S. (2022): Latvian Elections: Visions of a Fractured Saeima. Foreign Policy Research Institute <https://www.fpri.org/article/2022/09/latvian-elections-visions-of-a-fractured-saeima/> (utolsó letöltés: 2023. július 12.)
- Latvia Pre-Election Watch: October 2010 Parliamentary Elections. The International Republican Institute <https://www.iri.org/wp-content/uploads/legacy/iri.org/Latvia%20Pre-Election%20Watch,%20October%202010%20Parliamentary%20Elections.pdf> (utolsó letöltés: 2023. július 11.)
- Latvia: Saeima – IPU Archive http://archive.ipu.org/parline-e/reports/2177_B.htm (utolsó letöltés: 2023. július 9.)
- Latvian coalition parties sign Kariņš's government declaration. *Baltic News Network* (2019) <https://bnn-news.com/latvian-coalition-parties-sign-karins-s-government-declaration-196377> (letöltve: 2023. július 9.)
- Latvian Green Party leaves Union of Greens and Parties. *Baltic News Network (LETA)* (2022) <https://bnn-news.com/latvian-green-party-leaves-union-of-greens-and-parties-235426> (utolsó letöltés: 2023. július 10.)
- Latvijas Republika 13. Saeima – Frakcijas https://titania.saeima.lv/Personal/Deputati/Saeima13_DepWeb_Public.nsf/structureview?readform&type=2&lang=LV (utolsó letöltés: 2023. július 10.)
- Lewis, P. G. (2001): *Political Parties in Post-Communist Eastern Europe*. London and New York, Routledge <https://doi.org/10.4324/9780203183380>
- Nakai, R. (2018): Latvia's Same Old Story: the rise of new parties and a never-ending inchoate party system. *Who Governs Database*, The University of Nottingham <https://whogoverns.eu/latvias-same-old-story-the-rise-of-new-parties-and-a-never-ending-inchoate-party-system/> (utolsó letöltés: 2023. július 10.)

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

- New party gets new name. Eng.LSM.lv (Latvian Public Broadcasting) (2016) <https://eng.lsm.lv/article/politics/politics/new-party-gets-new-name.a188051/> (utolsó letöltés: 2023. július 10.)
- Nikolenyi, Cs. (2014): Institutional Design and Party Government in Post-communist Europe. Oxford, Oxford University Press <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199675302.001.0001>
- Nissinen, M. (1999): Latvia's Transition to a Market Economy – Political Determinants of Economic Reform Policy. London, New York, Palgrave Macmillan https://doi.org/10.1057/9780230372559_12
- Politico Poll of Polls - Latvia <https://www.politico.eu/europe-poll-of-polls/latvia/> (utolsó letöltés: 2023. július 10.)
- Rules of Procedure of the Saeima (Latvia) <https://www.saeima.lv/en/about-saeima/work-of-the-saeima/rules-of-procedure/> (utolsó letöltés: 2023. július 9.)
- Saarts, T. (2011): Comparative Party System Analysis in Central and Eastern Europe: the Case of the Baltic States. *Studies of Transition States and Societies*, 3(3): 83–105. <https://doi.org/10.58036/stss.v3i3.86>
- Saarts, T. (2016): The Ethnic-Colonial Communist Legacy and the Formation of the Estonian and Latvian Party Systems. *Trames*, 20(70/65), 2: 115–143. <https://doi.org/10.3176/tr.2016.2.02>
- Sartori, G. (2005): Parties and Party Systems – A Framework for Analysis; ECPR Press
- Tóth L. (2021): Kormányzati stabilitás Kelet-Közép Európában – doktori értekezés. ELTE Politikatudományi Doktori Iskola <https://doi.org/10.15476/elte.2021.130>
- Unity may become New Unity; Kariņš may become prime minister candidate. *Baltic News Network* (2018) <https://bnn-news.com/unity-may-become-new-unity-karins-may-become-prime-minister-candidate-183628> (utolsó letöltés: 2023. július 11.)
- van Biezen, I. (2003): Political Parties in New Democracies – Party Organization in Southern and East-Central Europe. Palgrave Macmillan <https://doi.org/10.1057/9781403937858>
- What are the most likely Latvian coalition models? Eng.LSM.lv (Latvian Public Broadcasting) (2022) <https://eng.lsm.lv/article/politics/politics/what-are-the-most-likely-latvian-coalition-models.a476335/> (utolsó letöltés: 2023. július 10.)
- Who are the main disinformation spreaders in Latvia and how do they support themselves? Re: *Baltica* (2021) <https://en.rebaltica.lv/2021/12/who-are-the-main-disinformation-spreaders-in-latvia-and-how-do-they-support-themselves/> (utolsó letöltés: 2023. július 10.)

Az orosz stratégiai biztonsági kultúra különös világa

BERÉNYI ZOLTÁN¹

ABSZTRAKT

E tanulmány célja, hogy feltárja a biztonság fogalmának orosz értelmezését, és megkérdőjelezze ezt az értelmezést. A dolgozat első része NATO és Oroszország kapcsolatáról nyújt történelmi áttekintést. Bár a NATO és Oroszország közötti kapcsolat soha nem volt baráti, de nem is volt mindig ellenséges. Hogyan vált azzá? Hogyan jutottak az orosz biztonságpolitikai döntéshozók arra a következtetésre, hogy a NATO egyértelmű fenyegetést jelent Oroszországra? Mi áll Oroszország NATO-val szembeni hajthatatlan álláspontja mögött? Van egyáltalán szilárd alapja ennek a hozzáállásnak? Mit mond ez el nekünk a biztonság fogalmának orosz értelmezéséről? A biztonság különböző fogalmainak áttekintése és a stratégiai biztonsági kultúra fogalmának vizsgálata után a tanulmány második része ezekre a kérdésekre próbál választ adni. Végkövetkeztetésként megállapítja, hogy az orosz stratégiai biztonsági kultúra imperialista vonásokkal rendelkezik, és rámutat arra, hogy ennek hosszabb távon miért elsősorban Oroszországot fogja kárát látni.

KULCSSZAVAK: Oroszország, NATO, biztonság, stratégiai, biztonsági kultúra, imperialista biztonság kultúra

ABSTRACT

The weird world of Russian strategic security culture

The objective of this paper is to explore the Russian interpretation of the concept of security and to question this interpretation. The first part of the essay provides a historical overview of the relationship between NATO and Russia. Although the relationship between NATO and Russia has never been friendly, it has not always been hostile. How did it become so? How did Russian security policy makers come to the conclusion that NATO posed a clear threat to Russia? What is behind Russia's intransigent stance towards NATO? Is there even a solid basis for this attitude? What does this tell us about the Russian understanding of security? After an overview of the different concepts of security and an examination of the notion of strategic security culture, the second part of the paper attempts to answer these questions. It concludes that Russia's strategic security culture has imperialist features and points out why, in the longer term, Russia will be the main victim of this.

KEYWORDS: Russia, NATO, security, strategic, security culture, imperialist security culture

¹ Debreceni Egyetem, Politikatudományi Tanszék; e-mail: berenyi.zoltan@arts.unideb.hu

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

Bevezetés

Az elmúlt két évtizedben az orosz állami elit számos tagja, valamint Vlagyimir Putyin, az Orosz Föderáció elnöke egyre gyakrabban hangoztatta, hogy Oroszországnak jogos biztonsági igényei vannak, de sajnos az USA, a NATO és a „nyugati országok” ezt sohasem voltak hajlandók figyelembe venni, sőt mi több, az orosz vezetést a világpolitika e szereplői „szándékosan megfélemlítették és becsapták” (Dettmer 2022). Ez az állítás első alkalommal az ezredfordulót követő első évtizedben hangzott el, amikor először az orosz katonai vezetés (Kelly 2007), majd pedig az akkor miniszterelnöki tisztséget betöltő Vlagyimir Putyin (Arshad – Jan 2008) a kelet-európai térségben felállítandó „rakéta-pajzs” és az ehhez támaszpontok létesítése ellen tiltakozott. Annak ellenére, hogy az amerikai kormányzat és a NATO mindig is azt hangoztatta, hogy ezek a támaszpontok kizárólag az Észak-Korea, vagy Irán által európai államok ellen indított ballisztikus rakéták elleni védekezésre szolgáló elhárító rakéták elhelyezésére szolgálnak, az orosz politikai vezetés minden lehetséges alkalommal makacsul ismételte, hogy a támaszpontokat nukleáris robbanófejjel felszerelt Tomahawk rakéták indítására is használhatják, s ezek Oroszországot közvetlenül fenyegetik. Mivel pedig „túl közel vannak Oroszországhoz”, – hangoztatták – ezért ezeknek az indítóállásoknak a létezése elfogadhatatlan számukra. Tehát az az érv, hogy NATO-támaszpontok jelenléte Oroszország határai közelében elfogadhatatlan Oroszország számára, már jóval azelőtt felmerült, hogy Ukrajnával kapcsolatban ezt felvetették volna.

A NATO-t annak idején, 1949. április 4-én azért alapították, hogy létezzen egy olyan szervezet, mely képes a Szovjetunió által a Nyugatra jelentett fenyegetés ellen biztonsági garanciát nyújtani. Ez a fenyegetés azonban szertefoszlott akkor, amikor a Szovjetunió 1991-ben összeomlott és megszűnt létezni. Ezt követően Oroszország szuverén államként integrálódott a nemzetközi rendszerbe és a világgazdaságba. Bár a NATO és Oroszország közötti kapcsolat soha nem volt kifejezetten barátinak nevezhető, de nem is volt mindig ellenséges. Hogyan vált azzá? Hogyan jutottak az orosz biztonságpolitika alakítói arra a következtetésre, hogy a NATO egyértelmű fenyegetést jelent Oroszországra nézve? Miféle okok húzódnak meg Oroszország NATO-val szembeni hajthatatlan álláspontja mögött? Van egyáltalán szilárd alapja ennek az elutasító magatartásnak? Mit árul ez el számunkra a biztonság fogalmának orosz értelmezéséről?

Ebben a tanulmányban ezekre a kérdésekre próbálok meg választ adni. Konkrétabban arra törekszem, hogy feltárjam, hogyan értelmezi a biztonság fogalmát az orosz vezetés, és rávilágítsak arra, hogy milyen következményekkel jár ez az értelmezés. A fent felsorolt kérdések megválaszolására tett kísérlet mindenekelőtt megköveteli, hogy azokat a megfelelő történelmi kontextusban, azaz a Szovjetunió 1991-ben történt összeomlását követő időszakra vonatkozóan tegyük fel. A következőkben ezért először azt vizsgálom meg, hogyan alakult a NATO és Oroszország kapcsolata a hidegháború befejeződése óta eltelt időszakban.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

A NATO és Oroszország

Az Észak-atlanti Szerződés Szervezete, ismertebb nevén a NATO 1949. április 4-én alakult. Rendeltetése az volt, hogy megvédje tagállamai biztonságát és szabadságát. Hat évvel a megalakulása után a Szovjetunió javaslatára megalakult a Varsói Szerződés katonai tömbje. A NATO-t az Amerikai Egyesült Államok, az Egyesült Királyság, a Benelux-államok (Belgium, Hollandia és Luxemburg), Kanada, Dánia, Franciaország, Izland, Olaszország, Norvégia, Portugália, Dánia, Franciaország és Kanada alapította. A NATO 1952-ben vette fel a tagjai közé Görögországot és Törökországot, 1955-ben pedig Spanyolországot. A kelet-európai rendszerváltások után a NATO 1999-ben a Cseh Köztársaságot, Magyarországot és Lengyelországot is felvette a tagállamai közé. Majd 2004-ben Bulgária, Észtország, Lettország, Litvánia, Románia, Szlovákia és Szlovénia következett. Később, 2009-ben Albániát és Horvátországot is felvették, majd 2017-ben Montenegró, 2020-ban pedig Észak-Macedónia is belépett a szervezetbe. Mindezzel a NATO a világ legnagyobb katonai szövetségévé vált.

A NATO-t eredetileg védelmi szövetségként hozták létre, azért, hogy politikai és katonai segítséget nyújtson tagjainak a Szovjetunió és a Varsói Szerződés országai által a hidegháború idején elkövetett agresszió esetén. Bár a Varsói Szerződés 1991-ben felbomlott, a NATO nem szűnt meg, hanem folytatta működését. Ez az új biztonsági helyzet aggodalmat keltett a megszűnt Szovjetunió utódállamaiban. Az 1990-es évek elején Oroszország politikai vezetése többször is hangot adott annak a véleményének, hogy ellenzi, hogy a NATO továbbra is működő szervezet maradjon. 1991-ben azonban ezek az aggodalmak nem kerültek azonnal felszínre, és a NATO és Oroszország közötti biztonsági együttműködés ekkor nem is tűnt annyira valóságtól elrugaszkodott ötletnek. Sőt, Borisz Jelcin 1991 decemberében levelet küldött a NATO Kooperációs Tanácsának, melyben nemcsak azt állította, hogy teljes mértékben támogatja a „*Vancouvertól Vlagyivosztokig terjedő új biztonsági rendszer létrehozására*” irányuló erőfeszítéseket, hanem azt is kijelentette, hogy Oroszország „*hosszú távú politikai célként*” azt reméli, hogy csatlakozhat a NATO-hoz.²

Az orosz vezetésnek ez a meglepően pozitív hozzáállása azonban gyorsan megváltozott, és átadta helyét egy sokkal gyanakvóbb megközelítésnek. 1994. december 5-én Jelcin levelet küldött Clinton elnöknek, amelyben azzal vádolta a „*dominanciára törő*” USA-t, hogy a NATO-bővítéssel „*megpróbálja újra megosztani a kontinenst*”.³ Így már a Szovjetunió felbomlását követő harmadik évben felbukkant az az érv, hogy a NATO mindig is arra törekedett, hogy Oroszországot marginalizálja, és hátrányos

² Tuohy, W. – Kempster, N., “Russia Hopes to Join NATO”, Los Angeles Times, Dec. 21, 1991, <https://www.latimes.com/archives/la-xpm-1991-12-21-mn-604-story.html>

³ A NATO-bővítéssel kapcsolatosan nyilvánosságra hozott titkosított dokumentumok, <https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/118449>; “NATO Expansion – The Budapest Blow Up 1994”, <https://nsarchive.gwu.edu/briefing-book/russia-programs/2021-11-24/nato-expansion-budapest-blow-1994>

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

helyzetbe hozza a nemzetközi szintén. A kérdés természetesen felmerül: vajon léteznek-e olyan bizonyítékok, amelyek ezt az orosz állítást alátámasztják?

Ha végigtekintünk a Szovjetunió összeomlását követő eseményeken, azt láthatjuk, hogy ezzel az állítással szöges ellentétben, a Szovjetunió összeomlása után a NATO, akárcsak az Európai Unió, megpróbált nyitni Oroszország felé. Ennek egyik oka az volt, hogy a NATO a maga részéről megpróbálta elejét venni annak, hogy az orosz vezetés úgy érezze, hogy országa diplomáciai súlya a poszt-szovjet korszakban megcsappant. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy a NATO megpróbált együttműködni Oroszországgal azokon a területeken, ahol közösek voltak az érdekeik. 1994-ben a NATO és Oroszország képviselői aláírták a Bill Clinton amerikai elnök által bejelentett „Partnerség a békéért” megállapodást. A program célkitűzései között szerepelt a tagállamok közötti politikai és katonai együttműködés elmélyítése. Az aláírók megerősítették, hogy a NATO-t fenn kell tartani az észak-atlanti béke megőrzése érdekében. Oroszország kijelentette, hogy kész a jövőben is együttműködni a NATO-val. Az együttműködés céljai között szerepelt a katonai fejlesztések közös tervezése is. További célok között szerepelt az orosz haderő olyan jellegű hosszú távú fejlesztése, amelynek következtében az „képes jobban együttműködni az Észak-atlanti Szerződés Szervezetének haderőivel” (Partnership for Peace: Framework Document 1994: 3e). A Partnerség a Békéért (PFP) aláírói kijelentették, hogy minden NATO-tagállam egy külön dokumentumban jelezheti, hogy milyen lépéseket kíván tenni a PFP politikai célkitűzéseinek elérése érdekében, és milyen katonai és egyéb hozzájárulásokkal kívánja támogatni a PFP-t. A partner-országok számára nem volt egyértelmű, hogy ez a NATO-tagság alternatívájának tekinthető-e. Mindazonáltal lehet úgy érvelni, hogy a PFP tanulási lehetőséget kínált olyan országok számára, amelyek a jövőben NATO-tagként kívántak válni (Siposné 2014).

Mint említettem, Borisz Jelcin orosz elnök 1991-ben még azt sem zárta ki, hogy Oroszország később az eredetileg nyugati biztonsági szövetség tagjává válhat. A NATO elvileg nem zárkózott el olyan államok felvételétől sem, amelyek egykor ellenségesek voltak vele szemben. Ezt az is mutatja, hogy az egykori Varsói Szerződés számos állama később a NATO tagjává vált, és a Szovjetunió 1991-es felbomlását követő első években valóban nem lehetett még kizárni, hogy Oroszország is NATO-tagállam lesz. Az 1990-es évek elején ebbe az irányba tett lépések azonban egyik fél számára sem voltak igazán elfogadhatóak. Egyrészt a NATO nem tudta elképzelni, hogy a rendszerváltás után ilyen hamar felvegye tagállamai közé a korábbi legnagyobb ellenségét. Másrészt Oroszországnak jelentős lépéseket kellett volna tennie annak érdekében, hogy a NATO-tagsága egyáltalán szóba kerülhessen. Így mindkét fél részéről túlságosan optimista lett volna azt feltételezni, hogy ilyen rövid idő elteltével a rendszerváltás után ilyen módon együtt tudnak működni.

Ebben az összefüggésben a volt Varsói Szerződés országainak felvétele inkább ellehetetlenítette, mint megkönnyítette a NATO és Oroszország közötti együttműködést, és ebben az orosz vezetés bővítésekre adott reakciói döntő szerepet játszottak.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

Mivel az orosz vezetés sejtette, hogy Oroszország jövőbeli NATO-tagságának még a távlati esélye is elveszett (ami napjaink történéseinek fényében már teljes bizonyossággal kijelenthető), ezért egyre inkább úgy érezte, hogy a NATO-bővítések fokozatosan elszigetelik Oroszországot a közös európai biztonsági rendszertől és a közös együttműködéstől (Davydov 1998/2000, 1–8). A NATO együttműködési törekvéseinek fényében azonban az az orosz állítás, miszerint a NATO eredeti célja nem volt más, mint Oroszország teljes elszigetelése, még a legenyhébb kifejezéssel élve is erősen megkérdőjelezhetőnek és a valóságtól elrugaszkodottnak nevezhető.

Bár Oroszország NATO-tagságának reménye a kilencvenes évek közepére gyorsan szertefoszlott, a NATO Oroszországgal való együttműködését a felek 1997-ben formálisan is rögzítették. A két fél közötti „Alapító Okirat” szerződésben leszögezték, hogy mivel az euro-atlanti térség biztonsága nem teremthető meg Oroszország érdekeinek figyelembevételével, a NATO és Oroszország közösen létrehozza a „NATO-Oroszország Állandó Közös Tanácsot”. Ennek az intézménynek a létrehozásával a felek a kölcsönös bizalom erősítésére törekedtek, közös célokat tűztek ki és konzultációs eljárásokat állítottak fel. Ennek megfelelően a Tanácsban ezt követően konzultációkra került sor (1997/II. alapító okirat). Az okmány negyedik fejezete azt is megerősítette, hogy a NATO a jövőben nem fog nukleáris fegyvereket telepíteni az új tagállamok területére. A szerződésben a felek célul tűzték ki, hogy a demokrácia és a közös biztonság elvein alapuló tartós és átfogó béke megteremtése és fenntartása érdekében együttműködnek egymással az euro-atlanti térségben (Alapító Okirat 1997). A felek céljai között szerepelt a múltbeli problémáik és az ellenséges légkör leküzdése, valamint egy szilárd és tartós partnerség alapjainak megteremtése. A NATO és Oroszország vállalta, hogy közös lépéseket tesz az EBESZ, mint kiemelt biztonsági szervezet megerősítésére. A felek megállapodtak abban is, hogy egyenrangú partnerséget hoznak létre. Az ez alkalommal lefektetett elvek közül a következőket szeretném kiemelni:

„Az ebben a dokumentumban kitűzött célok elérése érdekében a NATO és Oroszország a következő elvek melletti közös elkötelezettségre alapozza kapcsolatát: ... tartózkodnak az egymással vagy bármely más állammal, annak szuverenitásával, területi integritásával, vagy politikai függetlenségével szembeni erőszakkal való fenyegetéstől, vagy annak alkalmazásától, bármilyen módon, amely ellentétes az Egyesült Nemzetek Alapokmányával és a Helsinki Záróokmányban foglalt, a résztvevő államok közötti kapcsolatokat szabályozó alapelvekről szóló nyilatkozattal.” (Alapító okirat 1997, I. alapelv).

Ennek alapján tehát a felek kötelezettséget vállaltak arra, hogy tartózkodnak az erővel való fenyegetéstől, vagy annak alkalmazásától egymás, vagy más országok ellen.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

Kétség sem fér hozzá, hogy az orosz vezetés ezt az elvet a későbbiek során megsértette. Sőt, a Grúzia, majd az Ukrajna elleni katonai akcióval az orosz vezetés nemcsak a NATO-val kötött megállapodást, hanem az ENSZ Alapokmányának 2. cikkelyében lefektetett, tiszteletben tartandó alapelvet is megsértette. Az ENSZ Alapokmányában rögzített elv kimondja, hogy a tagállamoknak tartózkodniuk kell a következőktől: „bármely állam területi integritása, vagy politikai függetlensége, vagy bármely más személy vagy szervezet ellen irányuló, az Egyesült Nemzetek céljaival összeegyeztethetetlen módon történő erőszakkal való fenyegetéstől, vagy erőszak alkalmazásától” (Az ENSZ Alapokmányának 2. cikkelye (4) bekezdés).

Főképpen Vlagyimir Putyin első elnöki hivatali ideje óta az orosz vezetés egyre többször hangoztatja, hogy a NATO 1990-ben ígéretet tett arra, hogy nem terjeszkedik tovább kelet felé és nem telepít katonai erőket az orosz határ közelébe. Az orosz vezetés által gyakran hangoztatott narratíva szerint az itt korábban említett tárgyalások során elhangzottak alapján megállapítható, hogy az Egyesült Államok megszegte az azokban nekik tett ígéretét, és becsapta Oroszországot. Amikor Oroszország Ukrajna területi integritását megsértette, az orosz vezetés szintén azt az érvelést ismételte, hogy Oroszország csupán a NATO alattomos terjeszkedése ellen védekezik. Annak érdekében, hogy megvizsgálhassuk ennek az állításnak a megalapozottságát, a következőkben röviden azt fogom ellenőrizni, hogy létezik-e bármilyen bizonyíték annak az orosz állításnak az alátámasztására, hogy Oroszország nem csupán ígéretet kapott arra vonatkozóan, hogy „a NATO nem fog kelet felé terjeszkedni”, de ténylegesen létezett is egy ilyen megállapodás a NATO és Oroszország között.

Az említett találkozókön az USA, Nagy-Britannia, Franciaország és a Szovjetunió megállapodott abban, hogy a NATO-csapatok nem fognak a volt NDK területén állomásozni. Ezt a megállapodást teljes mértékben tiszteletben tartották. 1990-ben James Baker amerikai külügyminiszter Mihail Gorbacsovval a Németország egyesítéséből adódó helyzetről és a NATO ezzel kapcsolatos szerepéről folytatott megbeszélést. A NATO Németország egyesítésén túlmutató bővítésének gondolata 1989-ben nem volt napirenden, különösen azért nem, mert a Varsói Szerződés még mindig létezett. Mihail Gorbacsov mindezt egy 2014-ben adott interjúban meg is erősítette.

„A „NATO-bővítés” kérdése egyáltalán nem került megvitatásra, és azokban az években ez nem is került szóba. Ezt teljes felelősséggel állítom. Egyetlen kelet-európai ország sem vetette fel a kérdést, még azután sem, hogy a Varsói Szerződés 1991-ben megszűnt. A nyugati vezetők sem vetették fel.”⁴

Tehát fontos hangsúlyozni, hogy ez a megállapodás – ahogyan azt később maga Mihail Gorbacsov is jelezte –, egyáltalán nem a NATO keleti irányú terjeszkedésére

⁴ https://www.rbth.com/international/2014/10/16/mikhail_gorbachev_i_am_against_all_walls_40673.html

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

vonatkozott, hanem kifejezetten arra, hogy NATO-csapatok *nem fognak az egykori NDK területén állomásozni*. Mindez tehát egyértelműen bizonyítja, hogy a NATO soha nem tett hivatalos ígéretet arra, hogy nem terjeszkedik kelet felé.

A NATO keleti bővítéséről szóló egyeztetések Bill Clinton és Borisz Jelcin között zajlottak. Clinton elnöksége alatt készült el a legtöbb NATO-bővítési tervezet és módosítások elfogadására is sor került. Clinton úgy vélte, hogy a NATO-t ki lehetne bővíteni a közép- és kelet-európai országokkal, és ez nagy mértékben hozzájárulhatna a térség békéjének és biztonságának megerősítéséhez. Ugyanakkor azonban el akarta kerülni az Oroszországgal való kapcsolatok megromlását – bár annak esélye, hogy ez kifejezetten a bővítés miatt következzen be, akkoriban meglehetősen csekély volt. A NATO bővítési folyamata ugyanis nemcsak az orosz vezetés, hanem egyes amerikai vezetők számára is aggodalomra adott okot (Haass 1997). Ez utóbbiak voltak a legelutasítóbbak a bővítés gondolatával szemben, mert tartottak Oroszország reakciójától. Oroszország demokratikus átalakulása éppen csak elkezdődött, és ezzel egy időben zajlott a nukleáris fegyverek kivonása Ukrajnából. Aggódtak amiatt is, hogy bármilyen bővítés a biztonsági garanciát kiterjesztené az új tagállamokra, és ez pedig jelentős katonai erőforrásokat kötne le. Az említett aggályok miatt az Egyesült Államok 1994-ben nemcsak nem támogatta a NATO bővítésére vonatkozó javaslatokat, de néhány ország esetében még azok számára a társult státusz megadásának gondolatát is elutasította. Támogatta viszont az egykori Varsói Szerződés tagállamaival a békepartnerség megkötésére vonatkozó elképzeléseket. Jóllehet az Egyesült Államok soha nem zárta ki teljesen a NATO bővítésének lehetőségét, Borisz Jelcin mindazonáltal természetesen nagyon elégedett volt az amerikai vezetés hozzáállásával és szintén támogatásáról biztosította azt (Savranskaya – Blanton 2018). Összegzőképpen elmondható, hogy az amerikai és az orosz elnök közötti kommunikációban voltak olyan időszakok, amikor úgy tűnt, hogy az Egyesült Államokat nem is igazán érdekli a NATO keleti bővítése. A Fehér Ház titkos jegyzőkönyvei azonban azt is mutatják, hogy 1997-ben Bill Clinton következetesen elutasította Borisz Jelcin ún. „úriemberek közötti megállapodásra” („gentleman’s agreement”) vonatkozó javaslatát, amely azt tartalmazta, hogy egyetlen volt szovjet tagköztársaság sem csatlakozhasson soha a NATO-hoz. Clinton világosan értésére adta Jelcinnek a következőket: „Nem vállalhatok kötelezettségeket a NATO nevében, és nem leszek abban a helyzetben, hogy megvétőzzam a NATO bővítését bármely ország esetében, nem is beszélve arról, hogy megengedjem Önnek, vagy bárki másnak, hogy ezt megtegye... A NATO ugyanis konszenzusos alapon működik”.⁵ Lényeges arra is felhívni a figyelmet, hogy a NATO és Oroszország közötti megállapodásokat mindkét fél anélkül írta alá, hogy a megállapodáshoz bármilyen biztosítékot, vagy egyéb jogilag kötelező erejű dokumentumot csatoltak volna. Úgy tűnik, a felek kölcsönösen bíztak abban, hogy mivel a

⁵ <https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/57569>

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

megállapodás betartása mindkét fél érdekeit szolgálja, ezért elegendő mindkettőjük józan ítélőképességére és racionális belátására hagyatkozni.

Azonban Clintonnak az orosz vezetés józan ítélőképességére és racionális belátására alapozott elvárásai nem teljesültek. Borisz Jelcin már az 1990-es évek második felében kifejezte nemtetszését a bővítési folyamattal kapcsolatban. Az őt követő elnökök, Vlagyimir Putyin és Dmitrij Medvegyev azonban még ennél is tovább léptek. A 2008. április 2–4. között Bukarestben tartott NATO-csúcstalálkozón Grúzia és Ukrajna hangot adott annak a reményének, hogy hamarosan bekapcsolódhat a NATO tagsági cselekvési tervébe. A NATO-tagjai ekkor üdvözölték a két ország csatlakozására irányuló törekvéseit és egyetértettek abban, hogy *„ezek az országok a jövőben a NATO tagállamaivá válnak majd”*.

Az orosz politikai vezetés ezt követően nemcsak nyíltan kifejezte Oroszország rosszsallását a NATO keleti bővítésével kapcsolatban, hanem elhatározta, hogy azt katonailag is megakadályozza. Augusztus 1. és 12. között Oroszország háborút indított Grúzia ellen, elfoglalta Dél-Oszétiát és Abháziát, majd augusztus 26-án elismerte Abházia és Dél-Oszétia Grúziától való függetlenségét. Nem sokkal a háború befejezését követően Medvegyev orosz elnök egy, öt pontban összefoglalt orosz külpolitikai stratégiát ismertetett. A *„Medvegyev-doktrína”* leszögezte: *„állampolgáraink életének és méltóságának védelme, bárhol is legyenek, megkérdőjelezhetetlen fontossággal bír országunk számára”*. Ez alapján az orosz állampolgárok külföldi országokban való jelenléte elméleti indokot szolgáltathat egy invázióhoz. Medvegyev kijelentése az olyan területekről, melyekhez Oroszországnak *„privilegizált érdekei”* fűződnek, azt jelezte, hogy a Szovjetunió utódállamaiban a helybéli oroszbarát kormányzatok hatalmának aláásását Oroszország saját magára nézve fenyegetésnek tekintené. 2011 novemberében Medvegyev elnök a vlagyikavkazi katonai támaszponton orosz tiszteknek tartott beszédében világossá tette, hogy ha Oroszország nem támadja meg Grúziát, akkor a NATO felvette volna tagjai közé a két korábbi szovjet tagköztársaságot.⁶A háború jelentősen csökkentette Grúzia esélyeit arra, hogy belátható időn belül a NATO-tagjává váljon. Az orosz politikai vezetés tehát elérte fő célját a katonai beavatkozással. Ez a lépés azonban az Oroszország és a NATO-tagállamok közötti kapcsolatok megromlását is eredményezte.

Láthatjuk tehát, hogy alig két évtizeddel Jelcin meghökkentő felvetése után, miszerint Oroszország hosszú távú célja, hogy a nyugati védelmi szövetség tagjává váljon, az orosz vezetés eljutott oda, hogy az ezredforduló utáni első évtized második felétől már a NATO-t tekintette fő ellenségének. Történt mindez annak ellenére, hogy miután annak lehetősége, hogy Oroszország ténylegesen NATO-taggá válhat, lényegében szertefoszlott, 1997-ben Oroszország és a NATO kapcsolatát formalizálták, s a feleknek a közösen tiszteletben tartandó alapelvek rögzítése tekintetében sikerült megállapodniuk egymással. Mint láttuk, ezeket az elveket a későbbiek során kizáró-

⁶ <https://www.reuters.com/article/us-georgia-ossetia-medvedev-trip-idUSLI58791520080818>

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

lag és teljesen nyilvánvalóan Oroszország sértette meg. Miközben az orosz vezetés olyan ígéretre hivatkozott, amelyeket soha nem kapott, és olyan megállapodásokra, amelyeket soha meg nem kötött, éppen Oroszország volt az, amely először 2008-ban, majd ezt követően 2022-ben megsértette a közösen elfogadott együttműködési alapelveket.

Nevezetesen: figyelmen kívül hagyta a szuverén államok azon jogát, hogy csatlakozhatnak egy szigorúan védelmi céllal létrehozott katonai szövetséghez. Figyelmen kívül hagyta szuverén államok jogos biztonsági igényeit. Oroszország egyértelműen kijelentette, hogy érdekei más államok érdekeinél magasabbrendűek, és jöllehet az 1997-es megállapodásban a viszonyosság és kölcsönösség elvének tiszteletben tartására kötelezte magát, a megállapodás egyértelmű megszegésével megtagadta ennek az elvnek a gyakorlatban történő alkalmazását a más államokkal való viszonyában.

Az orosz állami vezetés és politikai elit amellet, hogy folyamatosan azt állítja, hogy a NATO az Oroszországnak tett ígéretek ellenére kelet felé terjeszkedik, többször is azt hangsúlyozza, hogy az orosz határ közelében lévő katonai támaszpontok jelenléte elfogadhatatlan és tűrhetetlen. Első pillantásra ez jogos aggodalomnak tűnhet. Végül is a katonai bázisok valóban olyan létesítmények, ahol csapatokat és katonai felszerelést lehet összevonni, és amelyek megkönnyíthetik az agresszív hadmozdulatok kivitelezését, és stratégiai előnyt biztosíthatnak egy támadáshoz. Ez tagadhatatlan. Ha tehát feltételezzük, hogy a katonai támaszpontokat támadó hadmozdulatok előkészítésére, sőt elindítására is fel lehet használni, akkor teljesen jogosnak tűnik az az érv, hogy a katonai támaszpontok jelenléte bármely országban komoly fenyegetést jelent a szomszédos országokra nézve.

Az orosz kormány, az orosz politikai elit és természetesen Vlagyimir Putyin nagyon gyakran előadta ezt a narratívát, és úgy tűnik, hogy sokan vevőnek mutatkoztak ezekre, és sikerült is elfogadtatni velük ezt az álláspontot. Azok között, akik az orosz narratívát visszhangozzák, miszerint „*ezek valóban Oroszország jogos biztonsági aggályai és ezeket mindenképpen tiszteletben kell tartani*”, nemcsak újságírók, hanem politikusok, sőt még a tudományos élet szereplői is megtalálhatók. Talán John Mearsheimer az egyik legelismertebb amerikai politikai elemző, aki már 2014-ben meggyőzően próbált érvelni amellet, hogy valójában a nyugati demokratikus államokat kell hibáztatni az Ukrajnával kapcsolatos biztonsági válság kialakulásáért és Oroszországnak ezeket a biztonsági aggályait bármilyen áron tiszteletben kellene tartani (Mearsheimer 2015). Az Oroszország biztonsági narratívájának legitimitását elfogadó és ebből következően az Oroszország és a nyugati államok közötti kapcsolatok megromlásáért a felelősséget az utóbbi félre hárító nézeteit Mearsheimer 2015 óta több alkalommal, számos helyen is kifejtette.⁷

⁷ “John Mearsheimer on the causes and consequences of the Ukraine war” <https://www.eui.eu/news-hub?id=john-mearsheimers-lecture-on-the-causes-and-consequences-of-the-ukraine-war>

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

Azonban nemcsak a NATO-tagállamok vezető politikusai, hanem a nemzetközi közösség más országainak politikusai is többször megkérdőjelezték az orosz narratíva hitelességét. A NATO főtitkára, valamint az Egyesült Államok elnöke is többször hangsúlyozta, hogy nem áll szándékukban támadást intézni Oroszország ellen, és a NATO-nak sincs ilyen jellegű törekvése. Az egyik ilyen alkalommal, 2023. február 14-én Jens Stoltenberg NATO-főtitkár a NATO védelmi minisztereinek brüsszeli ülését megelőzően egyértelműen leszögezte, hogy:

„Sem a NATO, sem a NATO-szövetségesek nem vesznek részt a konfliktusban. Mi, mint NATO-szövetségesek és a NATO, támogatást nyújtunk Ukrajnának. Ukrajna önmagát védi, és meg kell értenünk, hogy ez mit jelent. Ez egy agresszióval indított háború. A Putyin orosz elnök által vezetett Oroszország megtámadott egy szuverén, független, demokratikus és szabad európai nemzetet, Ukrajnát. És természetesen Ukrajnának joga van megvédenie magát. Az önvédelem joga szerepel az ENSZ Alapokmányában, és ez a nemzetközi jog részét képezi. És természetesen jogunk van ahhoz, hogy segítsük Ukrajnát az önvédelemhez való jogának érvényesítésében. Tehát a NATO és a NATO-szövetségesek nem részesei a konfliktusnak, de támogatjuk Ukrajnát az önvédelem jogának érvényesítésében.”⁸

Az Amerikai Egyesült Államok elnöke, Joe Biden 2023-ban Varsóban elmondott beszédében ugyancsak azt hangsúlyozta, hogy sem az USA, sem annak szövetségesei államok nem kívánják Oroszország pusztulását:

„Ma este tehát ismét Oroszország népéhez szólok. Az Egyesült Államok és az európai nemzetek nem akarják Oroszországot ellenőrzésük alá vonni, vagy elpusztítani. A Nyugat nem Oroszország megtámadására esküdtött össze, mint ahogyan azt Putyin ma állította. És az orosz állampolgárok milliói, akik csak békében akarnak élni a szomszédaikkal, nem ellenségeink. Ez a háború soha nem volt elkerülhetetlen; ez egy tragédia. Putyin elnök döntött e háború mellett. Minden nap, amikor a háború tovább folytatódik, az ő döntésének eredményeként alakul így. Egyetlen szavával véget vethetne a háborúnak. A helyzet roppant egyszerűen leírható. Ha Oroszország abbahagyná az Ukrajna elleni támadásokat, véget vethetne a háborúnak. Ha azonban Ukrajna abbahagyná a védekezést Oroszországgal szemben, az Ukrajna végét jelentené.”⁹

⁸ https://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_211698.htm

⁹ <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/speeches-remarks/2023/02/21/remarks-by-president-biden-ahead-of-the-one-year-anniversary-of-russias-brutal-and-unprovoked-invasion-of-ukraine/>

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

Az orosz politikai élet szereplői, az orosz kormány tagjai és különösen az orosz elnök azonban makacsul elutasítják ezeket az érveket és többször is egyértelművé tették, hogy meggyőződésük szerint a „*kollektív Nyugat*” célja az orosz nemzet elpusztítása, az orosz állam széttözása, területének feldarabolása. Azt is többször leszögezték, hogy a NATO egy „*agresszív szervezet*”.¹⁰

A következőkben amellet fogok érvelni, hogy a 2022 februárja óta történt események rávilágítottak arra, hogy annak az orosz érvelésnek, miszerint jogos biztonsági érdekeit a szomszédos NATO-országok és az Ukrajna és a NATO közötti stratégiai és védelmi kapcsolatok veszélyeztetik, valójában semmiféle valóságalapja nincs, és hogy ez a narratíva nem több, mint ürügy Oroszország számára, hogy azzal igazolja agresszív, imperialista politikáját. Oroszország ilyen jellegű politikájának első jelei akkor válnak nyilvánvalóvá, ha Oroszország más országokkal, különösen a szomszédos országokkal való kapcsolatait megvizsgáljuk. Miközben az orosz vezetés minden lehetséges alkalommal hangsúlyozta, hogy Oroszországnak jogos biztonsági érdekei vannak, és emiatt nem fogadják el azt, hogy NATO-egységek állomásoznak a szövetség keleti tagállamaiban, teljesen figyelmen kívül hagyta azt, hogy ennek kölcsönösségre kellene épülnie. Az orosz vezetés figyelmen kívül hagyja Grúzia, a balti államok, Finnország, Svédország, Ukrajna stb. jogos biztonsági érdekeit. Ha nem így tettek volna, akkor például legalább felajánlották volna, hogy elköltöztetik az orosz katonai támaszpontokat a kalinyingrádi enklávéból. Amikor többször is több, mint százezer orosz katonát vezényeltek ki hadgyakorlatokra – állítólag „*a kiképzés és a harcészültség fenntartása érdekében*” –, az orosz vezetés mindig azt hangoztatta, hogy jogukban áll annyi katonai egységet és oda vezényelni Oroszországon belül, amennyit és ahová csak akarnak. Ez lehet, hogy így is van, azonban amikor a NATO ugyanezt a NATO-tagállamok területén tette (és lényegesen kevesebb alakulat és felszerelés átcsoportosításával, mint azt Oroszország tette), az orosz állami vezetők mindig heves tiltakozásukat fejezték ki a „*NATO-erők agresszív hadmozdulatai*” miatt (Tétrault-Farber – Balmforth 2021).

Tehát, finoman szólva, a kölcsönösség és egyenlőség elvének és más országok jogos biztonsági érdekeinek elfogadása soha nem tartozott az orosz biztonság- és külpolitika alakítóinak erősségei közé. Lényegében, amikor regionális vagy globális biztonsági kérdésekről van szó, úgy tűnik, hogy a valóság az, hogy a viszonyosság és a kölcsönösség elvének tiszteletben tartását a gyakorlatban az orosz vezetés egyszerűen nem hajlandó elfogadni. Annak érdekében, hogy világosabban lássuk, hogyan lehet a biztonság kérdéskörét megközelíteni, a következőkben röviden áttekintem a biztonság fogalmának legáltalánosabb értelmezéseit és a biztonsági problémák általánosan elterjedt kategorizálásait.

¹⁰ <https://tass.com/russia/1431569>

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

A biztonság fogalmának meghatározása

A biztonság az embereket és értékeiket fenyegető veszélyek elhárításának folyamata utaló fogalom. Barry Buzan szerint a biztonság fogalma a fenyegetettségtől való mentességre utal, valamint az államok azon képességére, hogy az általuk ellenségesnek érzékelt, állandóan változó erőkkel szemben is meg tudják őrizni másoktól való függetlenségüket, identitásukat és integrált egészként való működési képességüket, melynek végső célja pedig nem más, mint az állam fennmaradása (Buzan 1991). Hasonlóképpen, Williams (2008) szerint a biztonság leggyakrabban a nagyra becsült értékeket fenyegető veszélyek – különösen egy adott referencia-tárgy fennmaradását veszélyeztető veszélyek – enyhítésével függ össze. Megállapítható tehát, hogy attól függetlenül, hogy a biztonság fogalmát klasszikus, államközpontú, hagyományos, vagy nem hagyományos módon értelmezzük – a biztonság fogalma az értékek (értve ez alatt az élő és nem élő erőforrásokat is) védelméről szól, azaz az értékek elvesztésének, vagy károsodásának megakadályozásáról.

A hidegháború idején követett biztonságpolitika a biztonság hagyományos értelmezéséből fakadó logikát követte. Ez az értelmezés a biztonságot a veszélytől, külső támadástól vagy behatolástól való védelemként határozta meg. A hagyományos értelmezés logikája szerint felállított biztonsági paradigma követői a nemzetközi kapcsolatok elmélete tudományág ún. realista irányzatának biztonság fogalmára vonatkozó nézeteit fogadják el, amelyben a biztonság referencia-objektuma nem más, mint az állam. Ez az irányzat a biztonság állapotát a konfliktusok kirobbanásának katonai eszközökkel, az elrettentéssel, az aktív védelemmel, a nem támadó jellegű tevékenységekkel való megelőzésével megteremthető, békés állapottal tekinti azonosnak. Walt véleménye szerint ezért a biztonságpolitika ilyen jellegű felfogását követők úgy látják, hogy elsődlegesen a katonai erővel való fenyegetés, a katonai erő alkalmazásának és ellenőrzésének kérdéseire kell kiemelt figyelmet fordítani (Walt 1991).

A biztonság hagyományos értelmezése tehát erősen kötődik a fegyveres erőkhöz. Barry Buzan ezért a biztonság kérdésének tradicionális felfogását elavultnak és megújításra szorulónak tartja. A biztonság nem hagyományos értelmezése a biztonság fogalmának kiszélesítésére és elmélyítésére törekszik. E felfogás szerint bár az állam fenntartásának szükségességét nem lehet eléggé hangsúlyozni, más tényezők, például a környezeti, politikai, gazdasági és társadalmi problémák úgyszintén veszélyeztetik az egyén életét és tulajdonát. A biztonság ilyen jellegű értelmezésének hívei azzal érvelnek, hogy a biztonság túlnyomórészt katonai jellegű megközelítésmódja alábecsüli annak fontosságát, hogy az állam fennmaradását legnagyobb mértékben többnyire nem is a katonai, hanem a környezeti, egészségügyi, politikai, társadalmi és gazdasági tényezők veszélyeztetik. Érvelésük szerint emiatt a biztonság megteremtése ebben az értelemben az ember emancipálódásáról szól. Más szóval, azt állítják, hogy az embereket meg kell szabadítani azoktól a problémáktól, nehézségektől

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

és korlátoktól, amelyek megakadályozhatják őket abban, hogy szabadon azt tegyék, amit ők maguk, saját belátásukat követve választanak. Napjaink világában a politikai, ökológiai, gazdasági, demográfiai, tehát a nem katonai jellegű problémák általában komoly mértékben veszélyeztetik az emberek biztonságát.

A 21. század első évtizedének kezdete óta azonban nemcsak az Orosz Föderáció hivatalos biztonsági doktrínája,¹¹ hanem az orosz állam fellépései is egyre egyértelműbbé teszik, hogy Oroszország elsősorban a biztonság katonai értelmezésére hagyatkozik. Ezen értelmezés szerint első látásra látszólag jogosnak tűnhet azt állítani, hogy a határok közelében lévő katonai támaszpontok fenntartása teljes mértékben elfogadhatatlan, mert ezek komolyan fenyegetik a szomszédos állam biztonságát.

A következőkben meg kell vizsgálnunk, hogy ez az állítás alátámasztható-e igazolható érvekkel. Tudjuk, hogy az orosz válasz erre a kérdésre határozott igen. Ha azonban megvizsgáljuk az e kijelentés igazolására használt érveket, felfedezhetjük, hogy a kijelentés hívei egy tényezőt tartanak kulcsfontosságúnak: minél közelebb van egy katonai támaszpont Oroszországhoz, annál nagyobb mértékben fenyegeti ez a támaszpont az orosz állam biztonságát. Más szóval, az állítás hívei a földrajzi távolságnak perdöntő fontosságot tulajdonítanak: minél közelebb van a katonai támaszpont, annál nagyobb veszély jelent. Az orosz elit biztonság kérdéséhez való hozzáállásának elemzésében ehhez a ponthoz érkező, úgy vélem, hogy van egy kérdés, amelyet szintén meg kell említenünk. Úgy tűnik, hogy az orosz érvek a határaink közelében lévő katonai támaszpontok veszélyességéről, és az érvelésük, miszerint ezek teljesen tűrhetetlenek, elfogadhatatlanok, és hogy Oroszországnak – szavaikkal élve – „*jogában áll katonai-technikai intézkedéseket foganatosítania azok ellen*”, alapvetően elhibázott.

Először is, az orosz állami elit tagjai valahogyan vagy nem vették észre, hogy Oroszország több ezer kilométeres határa mentén történetesen számos ország hadseregének támaszpontjai sorakoznak, vagy úgy tűnik, ez nem érdekli őket. Hogy csak néhányat említssek ezek közül az országok közül: Grúzia, Törökország, Azerbajdzsán, és mindenekelőtt, Kína. Kétségtelen, hogy ezek közül az országok közül Kína az, amelynek katonai ereje komoly fenyegetést jelenthet Oroszországra. Az orosz politikai vezetés tagjai azonban, úgy tűnik, egyáltalán nem törődnek ezzel. Nem követelik, hogy Kína számolja fel a kínai katonai bázisokat az orosz határ menti térségekben, nem követelik, hogy ne állomásozzanak ott kínai csapatok, stb. Ha tehát elfogadjuk azt, hogy Oroszországnak „*jogos biztonsági aggályai*” vannak a határai mentén lévő katonai támaszpontok közelsége miatt, akkor az orosz vezetés enyhén szólva is illogikusan érvel akkor, ha csak az európai határai közelében levő támaszpontok miatt

¹¹ Bikash, B. (2000). Russian National Security Thinking. A Monthly Journal of the IDSA, October 2000 (Vol. XXIV No. 7) <https://doi.org/10.1080/09700160008455287> <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/09700160008455287>

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

aggodalmaskodik. Más szóval, az orosz elit finoman szólva is következtelen a határai közelében lévő katonai támaszpontok veszélyességét illetően.

Létezik egy olyan narratíva is, amelyet gyakran hangoztatnak orosz politikusok, például Dimitrij Medvegyev, és amelyet visszhangoznak olyan közéleti személyiségek, mint a tudományos kutatók körébe tartozó Noam Chomsky,¹² John Mearsheimer¹³, továbbá a New York Times újságírója, Thomas L. Friedman,¹⁴ valamint az olyan politikusok, mint Clare Dalace,¹⁵ európai parlamenti képviselő, Mick Wallace,¹⁶ európai parlamenti képviselő,¹⁷ – és a nevek listája korántsem teljes. Vlagyimir Putyin személyesen is többször ismertette ezt a narratívát, melynek központi állítása az, hogy Ukrajna NATO-csatlakozása esetén lehetőség nyílhat egy Harkov melletti NATO-bázis létesítésére, ami – hangsúlyozta többször az orosz elnök – elfogadhatatlan, mert így a NATO fegyvereket Moszkvától mindössze mintegy 350 kilométerre lehetne telepíteni, s emiatt Oroszország jogosnak tekinti azt, hogy ennek megakadályozása érdekében, különleges katonai műveletet indítva „demilitarizálja” a vele szomszédos államot.¹⁸ Az azonban láthatóan fel sem merült az orosz biztonságpolitika döntéshozóiban, hogy a kölcsönösség elvét elfogadva ezzel kapcsolatban elfogadják azt is, hogy ebben az esetben más államoknak is jogukban áll hasonló katonai műveleteket indítani a biztonságukat fenyegető, a határ orosz oldalán található orosz támaszpontok megsemmisítése érdekében. Más szóval, az orosz állam más államok jogos biztonsági érdekeit az orosz állam biztonsági érdekeinél alábbvalónak tartja, azaz megszegi az ENSZ Alapokmányában rögzített, a más államokkal való kapcsolattartásban tiszteletben tartandó egyik alapelvet.

Az azonban kizárólag a kölcsönösség és az egyenlő jogok elvének figyelmen kívül hagyása miatt támadható a katonai támaszpontok határ menti térségekben való létezését elfogadhatatlannak minősítő orosz álláspont? Ahhoz, hogy erre a kérdésre választ adhassunk, a következőkben vizsgáljuk meg az orosz narratíva központi elemét képező állítást némileg általánosabb vonatkozásban. Vajon valóban elfogadhatatlanul nagy mértékben fenyegetik a határ menti térségekben levő katonai támaszpontok a szomszédos államok biztonságát?

¹² Noam Chomsky: Putin, Ukraine, China, and Nuclear War | Lex Fridman Podcast #316. <https://www.youtube.com/watch?v=7uHGlfecBbE>

¹³ „Miért a Nyugat hibája Ukrajna? John Mearsheimer előadása a Chicagói Egyetemen 2015-ben”. <https://www.youtube.com/watch?v=JrMiSQAGOS4>;

¹⁴ Friedman, T. L. (2022). „Ez Putyin háborúja. De Amerika és a NATO nem ártatlan bámbészakodók.” Feb. 21, 2022, <https://www.nytimes.com/2022/02/21/opinion/putin-ukraine-nato.html>

¹⁵ Clare Daly Eudebates, Az orosz agresszió Ukrajnában, <https://www.youtube.com/watch?v=ggmCVqr7fVM>

¹⁶ Mick Wallace az ukrainai politikai helyzetről, <https://www.youtube.com/watch?v=QNvQeQyhVT-M&t=21s>

¹⁷ Az ukrán-orosz háború csak súlyosbodik az újabb fegyverekkel, Mick Wallace, az EU parlamenti képviselője, <https://www.youtube.com/watch?v=z4a72lVeVtk>

¹⁸ Putin, Vladimir. „Beszéd és az azt követő vita a müncheni biztonságpolitikai konferencián.” Kreml. 2007. [<http://en.kremlin.ru/events/president/transcripts/24034>].

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

Világszerte számos katonai támaszpont található az államhatárok közelében. Mégis, a hidegháború vége óta emiatt egyetlen állam sem támadta meg szomszédját, és nem próbálta azzal indokolni tetteit, hogy egy ilyen közel található katonai támaszpont pusztá léte is elfogadhatatlan és túrhetetlen. Számos példa van arra, hogy katonai támaszpontok találhatóak az egyes országok határai mentén, vagy azok közvetlen közelében. Számos ilyen támaszpont található például az európai és észak-amerikai NATO-tagállamokban. Léteznek azonban ilyen támaszpontok a nem NATO-tagállamok határ menti térségeiben is, például Írországbán, Svájcban, az amerikai kontinensen pedig például Mexikóban, vagy például Brazíliában. Kanadának, illetve Mexikónak az USA-val közös határ mentén vannak katonai támaszpontjai, azonban úgy tűnik, az amerikai nemzetbiztonsági döntéshozók ezt mégsem tekintik fenyegetésnek (Gonzalez és Haggard 1998). Mi több, nyilvánvaló, hogy az egymást követő amerikai kormányzatoknak egyáltalán nem állt szándékában Mexikó és Kanada lerohanása, hogy „*katonai-technikai intézkedéseket foganatosítanak a probléma megoldása érdekében...*”¹⁹ Tehát, vagy az amerikai politikai vezetés nem tekinti ezeket a támaszpontokat az amerikai nemzetbiztonságot fenyegető veszélynek, vagy még nem vette észre ezeknek a katonai támaszpontoknak a létezését. Mondanom sem kell, hogy valószínűleg nem az a helyzet, hogy a kanadai és mexikói katonai támaszpontok láthatatlanok és észrevehetetlenek, hanem az, hogy az amerikai kormányzat, vagy az amerikai politikusok egyszerűen nem tekintik azokat az USA biztonságára veszélyt jelentő tényezőkné.

Valójában, ha más kontinenseken is vizsgálódunk, valami nagyon hasonlót fedezhetünk fel. Az ausztrálok nem úgy tekintenek az amerikai támaszpontokra, az amerikai haditengerészet hajóira, mint amelyek veszélyt jelentenének Ausztrália biztonságára, és hogy néhány más ázsiai országot említsek, sem Japán, sem Dél-Korea, sem Tajvan nem lát ebben semmilyen fenyegetést (Haas 1986). Mindez ezeken az országokon kívül Közép-, Észak-, Dél- és Nyugat-Európa országaira is teljes mértékben érvényes. A dán, svéd, finn, lengyel, cseh, svájci, vagy osztrák kormányzatok egyetlen komoly tiltakozását sem tudtam fellelni, melyben a szomszédos államok katonai bázisainak a határ menti térségekben való működését sérelmezték volna.

Persze lehet azzal érvelni, hogy ez annak tudható be, hogy ezek az államok NATO-tagállamok, de bár ez a legtöbbjükre igaz, Svájcra, Ausztriára, Svédországra és Finnországra azonban bizonyosan nem. Ezek az államok másképpen reagálnak a határaikhoz közeli katonai támaszpontok létezésére, mint azt Oroszország teszi.²⁰ Más szóval, másképpen értékeli a fizikai távolsági tényező jelentőségét a katonai támaszpontok esetében, mint az orosz állam. Az eltérő reakció oka tehát az állam

¹⁹ Az Orosz Föderáció elnöke, Vlagyimir Putyin használta ezt a kifejezést, amikor 2022 februárjában bejelentette az Ukrajna elleni „különleges katonai művelet” megindítását.

²⁰ Oroszországnak a kalinyingrádi régióban is van egy nagy haditengerészeti támaszpontja. Ennek ellenére a térség egyetlen állama, sem Németország, sem Lengyelország, sem Svédország, sem Finnország, sem Dánia nem követelte annak megszüntetését Oroszországtól.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

biztonságára potenciálisan veszélyt jelentő jelenség határtól mért távolságához eltérő mértékű fenyegetettség társításában rejlik. Az orosz állami elit másképpen érzékeli és másképpen reagál az orosz állam határaitól bizonyos távolságra található jelenségekre, mint ahogyan azt más államok vezetése teszi.

A stratégiai biztonsági kultúra elmélete szerint az államok saját stratégiai biztonsági kultúrájuknak megfelelően érzékelik és reagálnak a biztonságukat érintő hatásokra. Más szóval, a stratégiai biztonsági kultúra jellemzői határozzák meg az állam biztonságát fenyegető potenciális veszélyek észlelését és azok értékelését.

A stratégiai biztonsági kultúra és a biztonsági közösség fogalmai és az orosz stratégiai kultúra jellemzői

Baun (2005) a stratégiai biztonsági kultúrát a biztonságpolitika formálását lényegében folyamatosan meghatározó, meglehetősen tartós tényezőként határozza meg, olyan tényezőként, „*amely nem ölt azonnal teljesen kifejelett formát, hanem a kormányzat tevékenysége során, a külső biztonsági kihívásokra adott válaszként és a belpolitikai folyamatok eredményeként formálódik ki*” (Baun 2005: 36). Farrell a stratégiai biztonsági kultúrát (2005) az állam által elfogadott doktrínák, attitűdök, szokások, normák és minták összességéként értelmezi. Nézete szerint az államok stratégiai döntései szorosan kapcsolódnak az erő alkalmazásával kapcsolatos elképzelésekhez, normákhoz és meggyőződésekhez, vagyis ahhoz, hogy milyen célok érhetőek el az erő alkalmazásával.

Először Jack Snyder volt az, aki úttörő módon, a szovjet nukleáris stratégia tanulmányozásakor, a kulturális tényezőket is figyelembe vette a biztonsági kérdések vizsgálatában. Azzal érvelt, hogy „*a szocializációs folyamat eredményeképpen a nukleáris stratégiával kapcsolatban többé-kevésbé tartós általános hiedelmek, attitűdök és viselkedési minták alakulnak ki, amelyek következtében a nukleáris stratégia inkább a »kultúra«, mint a pusztán szakpolitika szintjére sorolható*” (Snyder 1977: 5). Jack Snyderhez hasonlóan Colin Gray és Kenneth Booth is felismerte a stratégia kulturális vonásai és a nukleáris stratégia közötti kapcsolatot. A stratégiai biztonsági kultúrát úgy határozták meg, mint az erőről való gondolkodás és az azzal kapcsolatos cselekvés olyan módját, amely a nemzeti történelmi tapasztalatokból, a nemzeti felelősségérzetből és a polgári kultúrából és életmódból fakad. Gray (1981) szerint ez szolgáltatja a stratégiáról szóló viták közegét; és ugyanakkor autonóm módon a stratégiai politika mintázatait is meghatározza (Lantis 2009).

Alistair Johnston a stratégiai biztonsági kultúrát szimbólumok (azaz érvelési struktúrák, nyelvek, metaforák, analógiák stb.) integrált rendszereként határozza meg. Úgy érvel, hogy a stratégiai biztonsági kultúra a katonai erő államok közötti politikai ügyekben betöltött szerepéről és hatékonyságáról szóló elképzelések artikulálásával, valamint azáltal, hogy ezeknek az elképzeléseknek a valóságosság au-

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

ráját biztosítja, a stratégiai preferenciákat egyedülállóan hihetőnek és hatékonyak tűnneti fel, s ezáltal a kiemelt fontosságú stratégiai célok széles körű és hosszú távú megalapozását szolgálja (Johnston 1995). A stratégiai kultúra és értékeinek hordozói az emberek, a politikai vezetők, a politikai pártok, a kormányzati intézmények és a katonai vonatkozású intézmények és szervezetek. Meyer (2005) szerint különösen katonai szempontból négy fő meghatározó tényező (terület) formálja a stratégiai kultúrát: az erő alkalmazásának céljai, az erő alkalmazásának módszerei, az erő alkalmazására való felhatalmazottság nemzeti és nemzetközi szinten, valamint a biztonságpolitikai együttműködés előnyben részesített módozata. Berger (1998) szerint a stratégiai biztonsági kultúra akkor változik meg, amikor drámai események vagy traumatikus élmények gyökeresen aláássák az alapvető meggyőződésekbe és értékekbe vetett hitet. A fent említett jellemzőkkel összhangban a stratégiai biztonsági kultúra Kartchner által alkotott meghatározást fogadom el, mely szerint az nem más, mint „*a közös tapasztalatokból és elfogadott (szóbeli és írott) narratívákból eredő közös hiedelmek, feltételezések és viselkedésformák összessége, amelyek a kollektív identitást és a kollektív viselkedést, a más csoportokkal való kapcsolatokat alakítják, és amelyek meghatározzák a megfelelő célokat és a biztonsági célok eléréséhez szükséges eszközöket*” (Kartchner 2006).

Mindebből az következik, hogy ha a stratégiai biztonsági kultúra normái és értékei határozzák meg az egyes jelenségek értékelését, akkor a közös normákat tiszteletben tartó államok hatékonyabban lesznek képesek a viszonyosság elvén alapuló biztonságuk megteremtésére és fenntartására. Tulajdonképpen Karl Deutsch (Deutsch et al. 1957) már az 1950-es években felfedezte ezt, amikor megalkotta a „*biztonsági közösség*” fogalmát. A „*biztonsági közösség*” kifejezés alatt Deutsch azt értette, hogy az országok közös biztonságának valódi és végső alapja a közös értékekben és normákban rejlik. Azt állította, hogy az azonos értékeket tiszteletben tartó, azonos normákat követő és értékeket (melyek közül az egyik legfontosabb a szabadság) tiszteletben tartó országok nem jelentenek veszélyt egymás biztonságára és a köztük lévő béke biztosításához még csak írásos biztonsági szerződést sem kell kötniük egymással, sőt, még csak közös intézményes kereteket sem kell létrehozniuk biztonságuk megóvása érdekében (Deutsch 1961).

Az orosz állami elit tagjainak nyilatkozatait elemezve, illetve az orosz állam viselkedését látva nyilvánvaló, hogy az állambiztonság kérdésében Oroszország nem tartja tiszteletben ugyanazokat az értékeket, mint Európa más államai vagy a NATO-tagállamok. Mint Eitelhuber megállapítja, az orosz stratégiai kultúra egyaránt jellemezhető „*az orosz szuverenitást és területi integritást fenyegető általános fenyegetettség szinte rögeszmés percepciójával, valamint az erre adott válaszként megjelenő nagyhatalmi törekvésekkel*” (Eitelhuber 2009: 27). Fritz Ermarth (2009) ennek forrását a történelemben látja és azt állítja, hogy: „*A hagyományos orosz stratégiai kultúra – a cári Oroszország a múlt évezred közepén történt állammá válásától kezdve a Szovjetunió fennállásának nagy részén át egészen az 1980-as évek végéig – a törté-*

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

nelem egyik legharciasabb és legmilitarizáltabb stratégiai kultúrájának nevezhető (Ermarth 2009: 85). Pipes (1997: 74) szerint „Oroszország világhatalmi státusz iránti igénye hagyományosan a katonai erőre támaszkodott, és arra a kísértésre, hogy újra és újra ezt az eszközt hívja segítségül”. Fritz Ermath azt is állítja, hogy a felsőbbrendűségi komplexus a földrajzi helyzetből, a történelemből (különösen a Nagy Honvédő Háború megnyeréséből és Oroszország „világmegmentő” szerepéből) és a messianizmusból táplálkozik, míg a kisebbségi komplexus az elvesztett nagyhatalmi pozíció és az elidegenedés következménye. Ermarth (2009: 88) ezért azt állítja, hogy „az orosz külpolitikai kultúra a retorikában és a cselekvésben gyakran ellentmondásos attitűdök zavarba ejtő kombinációját jeleníti meg: egyfelől a paranoiával határos védekező magatartást, másfelől a harciassággal határos önérvényesítést”. Arbatov (1994) és Geoffrey Hosking (2012) szerint az orosz szuperhatalmi státusz három alapvető elemre épült, s ezek napjaink orosz stratégiai kultúráját is meghatározzák:

- az államilag irányított, a katonai hatalom biztosítása (a háborúk megnyerése érdekében) fő céljának alárendelt gazdaságra;
- hierarchikus, messianisztikus ideológián alapuló autoriter, vagy totalitárius politikai rendszerre;
- a területi terjeszkedésen alapuló birodalomépítésre.

Oroszország stratégiai biztonsági kultúrájának jellemzőit egy másik terminológiával, a birodalom és a periféria fogalmával is le lehetne írni. Mint ahogyan Miskimmon és szerzőtársai (Miskimmon et al. 2013, 1) érvelnek, e két fogalom használatának bevezetését a hidegháború utáni időszakban új elemzési keretrendszer iránti igény serkentette. A jelenlegi nemzetközi rendszert az 1945-ös jaltai konferencián „betonozták be” az ENSZ Biztonsági Tanácsának (BT) állandó tagjainak a világ öt „döntéshozója” státuszra való emelésével (Plokhy 2010). Ezt az ENSZ-hez kötődő kommunikációs gyakorlatot azonban még a hidegháború idején sem fogadta el teljes mértékben a nemzetek nemzetközi közössége, és nem is érvényesült maradéktalanul (Bisley 2012), arról nem is beszélve, hogy ezt a rendszert alapjaiban rázta meg a Szovjetunióknak a világpolitika térképéről 1991-ben történt eltűnése.

A napjaink birodalmi entitásaival foglalkozó, egyre növekvő számú szakirodalom szerint (például Motyl 1997, 1999, 2001; Zielonka 2011, 2012, 2013; Parker 2008, 2010; Gravier 2009; Behr – Stivachtis 2015; Vernygora et al. 2016; Parchami 2019; Kasper – Vernygora 2020) a birodalmi paradigma eszközül szolgál ahhoz, hogy a birodalmi mag és a periféria közötti geostratégiai jelentős interakció néhány sajátos jellemzőjét kiemeljük. Parker a kettő közötti kapcsolatot részletezve rámutat, hogy „a birodalmak uralmának kiterjesztése nem kizárólag az adott birodalom belső természetére alapozódott, hanem a birodalmaknak a tágabb: az ökológiai, társadalmi vagy politikai környezethez; a nemzetközi rendszerhez vagy a globális környezethez viszonyított viszonyán is nyugszik” (2010: 111).

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

Zielonka (2012) a modern nemzetközi rendszerről írott alapvető művében Oroszországot kortárs birodalomként határozza meg. A birodalmat úgy definiálja, mint „*egy hatalmas területi egységet, amely globális katonai, gazdasági és diplomáciai befolyással rendelkezik*”, mely „*olyan tevékenységet kell folytasson, amely jelentős mértékű, belső korlátozások betartását kényszeríti rá a [...] birodalom periferiájára*” (Zielonka 2012: 509). Oroszországgal kapcsolatban Zielonka (2012: 511) úgy látja, hogy az ország „*elsődleges érdekei*” a „*szovjet összeomlásból való kilábalásra*” koncentrálódnak, „*hatalmának kulcsfontosságú forrásait*” az „*energia és a katonai erő*” jelenti, birodalmi „*civilizációs küldetésének*” lényege pedig a „*stabilitás és a biztonság megteremtése*” keretek közé van beágyazva.

Összegzés

Az orosz állam nemzetközi biztonsági térben 1991 óta megmutatkozó tevékenysége világosan mutatja, hogy az orosz stratégiai biztonsági kultúra birodalmi jellemzőkkel bír, s Oroszország ennek megfelelően viszonyul más államokhoz és ennek megfelelően bánik szomszédaival. Imperialista biztonsági kultúra azonban nem képezheti a valódi biztonság alapját. Stabil és megbízható biztonsági közösségek nem épülhetnek az értékek, s különösen a szabadság olyan módon való értelmezésére, mellyel tipikusan a birodalmi vonásokat mutató államok esetében találkozhatunk. Birodalmi vonásokat mutató állam ugyanis megtagadja az egyének, társadalmi csoportok és más államok választási szabadságát az alábbiak tekintetében: önazonosságuk, saját értékeik és a követni kívánt normák, a világ értelmezéséhez használni kívánt fogalmi rendszerük és narratívájuk, valamint annak a megválasztása tekintetében, hogy hogyan és kivel kívánnak kapcsolatba lépni a világon. És mivel úgy vélem, hogy az emberi méltóság tiszteletben tartásához elengedhetetlen, hogy legalább a külső kényszerektől való mentesség feltételei, azaz a negatív szabadságfelfogás feltételei teljesüljenek, azt állítom, hogy az egyén, vagy az egyének egy csoportjától az alternatívák közötti választás szabadságának megtagadása nem más, mint az adott egyén, vagy egyének csoportja emberi módon való létezéséhez szükséges feltételek megnyirbálása. Ez utóbbi pedig véleményem szerint nem más, mint a normális emberi létmódtól eltérő létezmódnak a korlátozás alá vont személyre, vagy azok csoportjára való rákényszerítése, azaz a korlátozás alá vont alany lealacsonyítása, embertelen kezelése. Oroszország nemzetközi biztonsági térben 1991-et követően tanúsított magatartása egyértelműen mutatja, hogy az orosz imperialista stratégiai biztonsági kultúra a fent vázolt kérdésekben megtagadja az egyénektől, társadalmi csoportoktól és más államoktól a választás szabadságát. Így hát csak azt állapíthatjuk meg, hogy az orosz hatalmi elit tagjai már az alapok tekintetében is tévesen értelmezik a biztonság fogalmát és az azzal kapcsolatos alapvető kérdéseket. Úgy tűnik, az imperialista stratégiai kultúra béklyóiba gabalyodva meg vannak győződve arról, hogy Oroszország

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

biztonságát elsősorban az Oroszországon kívüli erők fenyegetik, s következésképpen ezeket ennek megfelelően kell kezelni. Nyilvánvaló, hogy ez az elit képtelen megérteni azt, hogy Oroszország biztonságát elsősorban Oroszországon belülről fenyegeti veszély. Ez az elit nem érti, hogy Oroszország biztonságát a leginkább az orosz társadalomban uralkodó értékrend és normarendszer veszélyezteti.

Utolsó megállapításom az, hogy az imperialista stratégiai biztonsági kultúra vég-ső soron kárt okoz Oroszországnak, mert hosszú távon elszigeteli azt a világtól. Sajnos, Oroszország Ukrajna ellen indított imperialista, hódító háborúja azt is világossá tette, hogy a biztonsági garanciák csak akkor működhetnek, ha azok az országok által közösen vallott közös értékekre épülnek. Az Ukrajna biztonságát garantáló Budapesti Memorandumot Oroszország éppen ezért nem tartotta be. Ez egyike annak a számtalan dolognak, amit az Ukrajna elleni orosz invázió megmutatott a világnak. Világosan megmutatkozott, hogy egy olyan országgal kötött biztonsági szerződésnek, amely nem tekinti tiszteletben tartandónak a szerződő partnerei által vallott értékeket és normákat, egyáltalán nincs semmiféle visszatartó ereje.

Irodalom

- Arbatov, A. (1994). „Russia’s Foreign Policy Alternatives”. *International Security*, 18 (2), Baltimore, Maryland: Johns Hopkins University Press.
- Arshad, M. – Jan L. (2008). „Russia upset at missile shield deal”. <https://www.reuters.com/article/uk-shield-usa-idUKL0841922420080708>. (letöltés ideje: 2023. 05. 28.)
- Baun, M. (2005). „How Necessary is a Common Strategic Culture?” *Oxford Journal on Good Governance*, 2 (1): 33–37.
- Behr, H. – Stivachtis, Y. (eds.). (2015). *Revisiting the European Union as Empire*. London: Routledge, 2015.
- Berger, T. U. (1998). *Cultures of Antimilitarism: National Security in Germany and Japan*. Baltimore, Maryland: Johns Hopkins University Press.
- Bikash, B. (2000). „Russian National Security Thinking”. *A Monthly Journal of the IDSA*, October 2000 (Vol. XXIV No. 7) <https://doi.org/10.1080/09700160008455287> (letöltés ideje: 2023. 04. 21.)
- Bisley, N. (2012). *Great Powers in the Changing International Order*. Lynne Rienner Publishers, 2012.
- Buzan, B. (1991). „New Pattern of Global Security in Twenty-First Century” in: *International Affairs* [Royal Institute of International Affairs] pp. 431–451.
- Clare Daly, EU debates „Russian aggression in Ukraine”. <https://www.youtube.com/watch?v=ggmCVqr7fVM> (letöltés ideje: 2023. 05. 23.)

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

- Davydov, Y. (1998). „Should Russia join NATO?” (Final Report) NATO Research Fellow, 1998/2000 <https://www.nato.int/acad/fellow/98-00/davydov.pdf> (letöltés ideje: 2023. 05. 24.)
- Declassified Documents Concerning NATO Expansion., <https://clinton.presidential-libraries.us/items/show/118449> (letöltés ideje: 2023. 02. 26.)
- Dettmer, J. (2022). „Russia’s Putin Says Western Leaders Broke Promises, But Did They?” <https://www.voanews.com/a/russia-putin-western-leaders-nato-expansion/6392427.html> (letöltés ideje: 2023. 04. 10.)
- Eitelhuber, N. (2009). „The Russian Bear: Russian Strategic Culture and What It Implies”, January 2009. Connections. Vol. 9, No. 1 (Winter 2009), pp. 1–28
- Ermarth, F. (2009). „Russian Strategic Culture in Flux: Back to the Future?” In: J. Johnson, J. A. Larsen, & K. M. Kartchner (eds.), Strategic Culture and Weapons of Mass Destruction: Culturally Based Insights into Comparative National Security Policymaking (pp. 85–96). New York: Palgrave Macmillan.
- Farrell, T. (2005). “World Culture and Military Power”. Security Studies, 14 (3), 448–488.
- Friedman, T. L. (2022). „This Is Putin’s War. But America and NATO Aren’t Innocent Bystanders”. Feb. 21, 2022, <https://www.nytimes.com/2022/02/21/opinion/putin-ukraine-nato.html> (letöltés ideje: 2022. 12. 10.)
- Gravier, M. (2009). „The Next European Empire?” European Societies, 11(5) 2009: 627–647.
- Gray, C.S. (1981). „National Style in Strategy: The American Example.” International Security, 6(2) (Fall, 1981), pp. 21–47
- Haas, M. (1986). „Comparing Regional Cooperation in Asia and the Pacific”, In: Jeannette P. Mass and Robert A. C. Stewart. (eds.) Toward a World of Peace, Suva, Fiji: University of the South Pacific Press. pp. 149–168
- Haass, R. N. (1997). „Enlarging NATO: A Questionable Idea Whose Time Has Come”, <https://www.brookings.edu/research/enlarging-nato-a-questionable-idea-whose-time-has-come/> (letöltés ideje: 2023. 03. 01.)
- Hosking, G. (2012). Russia and the Russians: From Earliest Times to the Present. London: Penguin
- <https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/57569> (letöltés ideje: 2023. 03. 16.)
- <https://tass.com/russia/1431569> (letöltés ideje: 2023. 02. 16.)
- https://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_211698.htm (letöltés ideje: 2023. 05. 02.)

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

- https://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_211698.htm (letöltés ideje: 2023. 05. 02.)
- <https://www.nytimes.com/2022/02/21/opinion/putin-ukraine-nato.html> (letöltés ideje: 2023. 01. 08.)
- https://www.rbth.com/international/2014/10/16/mikhail_gorbachev_i_am_against_all_walls_40673.html (letöltés ideje: 2023. 03. 03.)
- <https://www.reuters.com/article/us-georgia-ossetia-medvedev-trip-idUSLI58791520080818>(letöltés ideje: 2023. 02. 02.)
- <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/speeches-remarks/2023/02/21/remarks-by-president-biden-ahead-of-the-one-year-anniversary-of-russias-brutal-and-unprovoked-invasion-of-ukraine/> (letöltés ideje: 2023. 03. 20.)
- “John Mearsheimer on the causes and consequences of the Ukraine war” <https://www.eui.eu/news-hub?id=john-mearsheimers-lecture-on-the-causes-and-consequences-of-the-ukraine-war> (letöltés ideje: 2023. 06. 14.)
- Kelly, Y. (2007). „US anti-missile shield stirs up protest”. <https://www.newscientist.com/article/dn11014-us-anti-missile-shield-stirs-up-protest/> (letöltés ideje: 2023. 05. 26.)
- Kartchner, K.M. (2006). Weapons of Mass Destruction and the Crucible of Strategic Culture. Defense Threat Reduction Agency.
- Kasper, A. –Vernygora, V. A. (2020). „Towards a ‘Cyber Maastricht’: Two Steps Forward, One Step Back.” In: The future of the European Union: Demisting the Debate. M. Harwood, S. Moncada, R. Pace. (eds.), Msida: Institute for European Studies, 2020: 186–210.
- Lantis, J. S. (2009). „Strategic Culture: From Clausewitz to Constructivism”. In: J. Johnson, J. A. Larsen, and K. Kartchner (eds.), Strategic Culture and Weapons of Mass Destruction: Culturally Based Insights into Comparative National Security Policymaking (pp. 33–52). New York: Palgrave Macmillan.
- Mick Wallace on the political situation in Ukraine. <https://www.youtube.com/watch?v=QNvQeQyhVTM&t=21s> (letöltés ideje: 2023. 05. 01.)
- Miskimmon, A., O’Loughlin, B. and Roselle, L. (2013). Strategic Narratives, Communication Power and the New World Order. New York: Routledge.
- Motyl, A. J. (1997). „Thinking about Empire.” In: After Empire: Multiethnic Societies And Nation-Building. Eds. K. Barkey and M. von Hagen. Oxford: Westview Press, 1997. 19–29.
- Motyl, A. J. (1999). Revolutions, Nations, Empires: Conceptual Limits and Theoretical Possibilities. New York: Columbia University Press, 1999.

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

- Motyl, A. J. (2001). *Imperial Ends: The Decay, Collapse, and Revival of Empires*. New York: Columbia University Press, 2001.
- „NATO Expansion – The Budapest Blow Up 1994”, <https://nsarchive.gwu.edu/briefing-book/russia-programs/2021-11-24/nato-expansion-budapest-blow-1994> (letöltés ideje: 2023. 05. 20.)
- NATO-Russia Founding Act (1997): https://www.nato.int/nrcwebsite/media/59451/1997_nato_russia_founding_act.pdf (letöltés ideje: 2022. 11. 23.)
- Noam Chomsky: „Putin, Ukraine, China, and Nuclear War” | Lex Fridman Podcast #316 <https://www.youtube.com/watch?v=7uHGlfeCBbE> (letöltés ideje: 2023. 04. 08.)
- Parchami, A. (2019). „Imperial Projections & Crisis: The Liberal International Order as a ‘Pseudo-Empire.’” *The Journal of Imperial and Commonwealth History*, 47(5) 2019: 1043–1069.
- Parker, N. (ed.). (2008). *The Geopolitics of Europe’s Identity: Centers, Boundaries, and Margins*. New York: Palgrave, 2008.
- Parker, N. (2010). „Empire as a Geopolitical Figure.” *Geopolitics*, 15(1) 2010: 109–132.
- Pipes, R. (1997). „Is Russia Still an Enemy?” *Foreign Affairs*, 76(5): 65–78.
- Plokhy, S. (2010). *Yalta: The Price of Peace*. New York: Viking Penguin, 2010.
- Putin, Vladimir. „Putin: Russians, Ukrainians are ‘one people.’” Associated Press. 2019. [<https://apnews.com/article/3fe3ff2299994fae97825381765b831c>]. (letöltés ideje: 2023. 05. 26.)
- Putin, Vladimir. „Russia and the changing world.” The Embassy of the Russian Federation to the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland. 2012. [<https://rusemb.org.uk/press/612>]. (letöltés ideje: 2023. 05. 27.)
- Putin, Vladimir. „Speech and the Following Discussion at the Munich Conference on Security Policy.” Kremlin. 2007. [<http://en.kremlin.ru/events/president/transcripts/24034>]. (letöltés ideje: 2023. 05. 20.)
- Putin, Vladimir. Cited in: „Russia’s Border Doesn’t End Anywhere, Vladimir Putin Says.” BBC. 24 November 2016. [<https://www.bbc.com/news/world-europe-38093468>]. (letöltés ideje: 2023. 05. 28.)
- Meyer, Ch. O. (2005). „Convergence Towards a European Strategic Culture? A Constructivist Framework for Explaining Changing Norms”, *European Journal of International Relations*; London Köt. 11, Kiad. 4, (Dec 2005): 523–549
- „Russia army out of crisis and battle-ready: Medvedev”, <https://www.reuters.com/article/us-georgia-ossetia-medvedev-trip-idUSLI58791520080818> (letöltés ideje: 2023. 06. 01.)

TEMATIKUS TANULMÁNYOK – Politika és politikatudomány a háború árnyékában

- Savranskaya, S. – Blanton, T. (2018). „NATO Expansion: What Yeltsin Heard”, <https://nsarchive.gwu.edu/briefing-book/russia-programs/2018-03-16/nato-expansion-what-yeltsin-heard> (letöltés ideje: 2023. 06. 02.)
- Siposné, K. (2014): „Partnerség a Békéért”, http://real.mtak.hu/13646/1/13646_real.pdf (letöltés ideje: 2022. 12. 03.)
- Snyder, J. (1977). „The Soviet Strategic Culture: Implications for Limited Nuclear Operations”. Santa Monica: RAND Corporation.
- Stoltenberg, J. (2023). 14 Feb. 2023, https://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_211698.htm (letöltés ideje: 2023. 03. 26.)
- Tétrault-Farber, G. – Balmforth, T. (2021) „Russia demands NATO roll back from East Europe and stay out of Ukraine”, <https://www.reuters.com/world/russia-unveils-security-guarantees-says-western-response-not-encouraging-2021-12-17/> (letöltés ideje: 2023. 06. 12.)
- Tuohy, W. – Kempster, N. (1991). „Russia Hopes to Join NATO”, Los Angeles Times Dec. 21, 1991, <https://www.latimes.com/archives/la-xpm-1991-12-21-mn-604-story.html> (letöltés ideje: 2023. 01. 07.)
- „Ukraine-Russia War Only Gets Worse With More Weapons”, Mick Wallace, Member of EU Parliament, <https://www.youtube.com/watch?v=z4a72lVeVtk> (letöltés ideje: 2023. 04. 13.)
- United Nations Charter (full text), <https://www.un.org/en/about-us/un-charter/full-text> (letöltés ideje: 2023. 04. 11.)
- Vernygora, V. A., Troitiño, D. and Västra, S. (2016). „The Eastern Partnership Programme: Is Pragmatic Regional Functionalism Working for a Contemporary Political Empire?” In: Political and Legal Perspectives of the EU Eastern Partnership Policy. T. Kerikmäe and A. Chochia (eds.). Springer International Publishing, 2016: 7–22.
- Walt, S. M. (1991) „The Renaissance of Security Studies”. *International Studies Quarterly*, 35(2) (Jun., 1991), pp. 211–239
- Williams, P. D. (2008). *Security Studies: An Introduction*. London: Routledge, Taylor and Francis Group
- Zielonka, J. (2011). „America and Europe: Two Contrasting or Parallel Empires?” *Journal of Political Power*, 4(3) 2011: 337–354.
- Zielonka, J. (2012). „Empires and the Modern International System.” *Geopolitics*, vol. 17(3) 2012: 502–525.
- Zielonka, J. (2013). „The International System in Europe: Westphalian Anarchy or Medieval Chaos?” *Journal of European Integration*, 35(1) 2013: 1–18.

KÖZELKÉP

Az apák otthoni iskolai bevonódásának típusai egy interjú kutatás tükrében¹

CSÁK ZSOLT²

ABSZTRAKT

Tanulmányunkban az apák otthoni és iskolai bevonódását vizsgáljuk gyermekük fejlődése és eredményessége érdekében. A nemzetközi szakirodalom szerint az apák kevésbé vonódnak be, mint az anyák, illetve a bevonódásuk formája is eltér. Azonban az is kimutatható, hogy otthoni és iskolai részvételük hasonlóan pozitív hatással van a gyermekük iskolai eredményességére. A szülői bevonódás formáit Epstein és Sanders által alkotott tipológia mentén vizsgáljuk. Empirikus munkánkban 14 félig strukturált interjút készítettünk kisgyermekes apákkal és célunk az volt, hogy az interjúk típusanalízisével a bevonódási formák mentén apa-típusokat határoljunk körül. Eredményeink szerint az apák első csoportja a csak otthon bevonódók, akik nem vesznek részt a gyermekükkel kapcsolatos iskolai eseményeken, de otthon saját elmondásuk szerint aktívan részt vállalnak gyermekük nevelésében és az otthoni iskolával kapcsolatos tevékenységekben. Az apák második csoportja viszont nemcsak otthon, de az iskolai életbe is bevonódik. A harmadik típust az elvált apák alkotják, akik egy kivétellel az iskolában és otthon is bevonódnak, mely összhangban van az egyedülálló gyerekes apákra vonatkozó szakirodalmi megállapításokkal. Dolgozatunkban arra is megpróbáltunk választ adni, miként lehetne növelni az apák iskolai részvételét. Az alanyok válaszaik szerint az anyák támogatása, a nagyobb önbizalom és az iskolák által szervezett apákhoz jobban illő programok (sportrendezvények, közös főzés) segíthetik elsősorban elő a nagyobb aktivitást.

KULCSSZAVAK: apaszerepek, iskolai és otthoni szülői bevonódás, kvalitatív vizsgálat, típusanalízis

ABSTRACT

Types of fathers' home-based and school-based involvement based on an interview study

In this study, we examine fathers' home-based and school-based involvement to assist the development and achievement of their children. The international literature suggests that fathers are less involved than mothers, and the form of their involvement is also different. However,

¹ A tanulmány alapját képező kutatás az MTA-DE-Családok és Tanárok Kooperációja Kutatócsoport keretében készült, amit a Magyar Tudományos Akadémia Közoktatás-fejlesztési Kutatási Programja támogat. A Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-23-1 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

² Debrecen Egyetem, MTA-DE-Parent-Teacher Cooperation Research Group;
e-mail: csakzsolt66@gmail.com

KÖZELKÉP

their home-based and school-based involvement has been shown to have similar positive effects on children's educational outcomes. We examine the forms of parental involvement based on the typology created by Epstein and Sanders. In our empirical work, we conducted 14 semi-structured interviews with fathers with young children and aimed to delineate father types based on the forms of involvement by conducting a classification of the interviews. Our results show that the first group of fathers are only involved at home; they do not participate in school-related events with their child but report being actively involved in their child's education and school-related activities at home. Fathers in the second group, on the other hand, are involved not only at home but also in school life. The third type is made up of divorced fathers who, with one exception, are involved at school and at home, which is consistent with the findings in the literature on single fathers with children. In this study, we also attempt to answer the question of how to increase fathers' school-based involvement. According to the interviewees' answers, their activity could be encouraged through support from their wife, greater self-confidence, and events organised by schools which are more suited to fathers (sports events, cooking together).

KEYWORDS: *father roles, home-based and school-based parental involvement, qualitative study, type analysis*

Bevezetés

A szülők, gyermekeik és a pedagógusok közti kapcsolat minősége meghatározó tényező, így annak feltárása napjainkban is fontos kutandó terület. A gyermek életében az iskolában töltött idő jelentős, így az ott dolgozó pedagógusok és a szülők munkájának összehangoltsága létfontosságú a gyermek jóléte, eredményei, fejlődése szempontjából. A szülők iskolai bevonódása mellett az otthoni bevonódásuk gyermekük életébe közvetve, de szintén növeli az iskolai eredményességet (Hill – Tyson 2009). Nemzetközi kutatások kimutatták a kimondottan az apák részvételéhez köthető nagyobb iskolai eredményességet is, melynek következtében az apák minél nagyobb bevonása a gyerekekhez köthető tevékenységekbe egyfajta igényné is formálódhat, akár az oktatáspolitikusok, akár a közvélemény körében (Nord et al. 1998; McBride et al. 2005; Hill – Tyson 2015).

A nemzetközi szakirodalomban az apák bevonódását vizsgáló kutatások száma növekvő tendenciát mutat, de viszonylag ritkán vizsgálják a kérdést kvalitatív módszerrel. Tanulmányunkban egy kelet-magyarországi félig strukturált interjú kutatás eredményeit mutatjuk be, melyben 14 kisgyerekes apa vett részt. A vizsgálat célja, az apák bevonódása mentén egyes apatípusok körülhatárolása és jellemzése az interjúk típusanalízise segítségével. A bevonódás formáinak meghatározása során az Epstein és Sanders (2002) tipológiát vettük alapul.

Kutatásunk hiánypótló annyiban is, hogy a hazai apákat célzó vizsgálatokban elsősorban az apaszerepeket állítják középpontba (például Spéder 2011; Takács 2017; Makay – Spéder 2018; Fényes – Pusztai 2020; Sztáray Kézdy – Drjenovszky 2021), és kimondottan az iskolai bevonódást nem teszik vizsgálatuk tárgyává.

KÖZELKÉP

Nemi szerepek és apaszerepek

A nemi szerepek hagyományos megközelítése Parsonshoz és a funkcionalistákhoz köthető. Ennek alapján a férfiak a családi megélhetést biztosító, anyagiokról gondoskodó, „kenyérkeresőként”, míg a nők az érzelmi biztonságot nyújtó és a háztartási munkák felelőseként jelennek meg (Hadas 2011). Azonban a nők tömeges munkába állásával, jelen korokra inkább a „kétkeresős családmodell” az általános, aminek következtében a hagyományos felfogás szerinti, eddig nők által végzett otthoni/családi feladatok újraelosztásának igénye fogalmazódik meg (Murinkó 2014; Pongrácz 2005). A kiegyensúlyozottabb háztartási munkamegosztással azonban a magyar lakosság nem egyöntetűen ért egyet (Pongráczné – S. Molnár 2011), melynek hátterében a még mindig jelenlévő tradicionális szerepfelfogással azonosulók és a két pólus (tradicionális – modern) közé beékelődő, nagy létszámú „hezítalók” csoportja áll (Gregor 2014; Pongráczné – S. Molnár 2011). Az ezredforduló óta a magyar lakosság nemi szerepattitűdje a modernebb irányba mozdult el, bár nem minden kérdéskörben azonos mértékben (Gregor 2014; Murinkó 2014; Pongrácz – S. Molnár 2011).

A nemi szerepek és szerepattitűdők változása magában hordozza az apa és férfi-szerepek formálódását is (Fényes – Gál 2020; Spéder 2011). Az egalitárius felfogáson nyugvó munkamegosztást – melyben a nők is válhatnak a család anyagi fenntartójává, illetve az apák is betölthetik a háztartásért és gyermeki teendőkért felelős szerepet –, nevezhetjük posztmodern nemi szerepfelfogásnak. Ennek ellenére napjainkban Magyarországon még mindig jellemzően a nőkre hárulnak az otthoni, háztartásbeli feladatok, melyre a szakirodalomban a nők „második műszakja” megnevezéssel utalnak (Hochschild 1989). A férfiak háztartásbeli és gyermeknevelési tevékenységekben való nagyobb részvétele a nemek közötti egyenlőbb munkamegosztáson felül – részint annak hozamaként is – más előremutató változásokkal is kecsegtet. A nők gondozói szerepkörrel való azonosítása egyértelműen mutatkozik hazánkban (Murinkó 2014; Szalma – Rékai 2019), azonban nemzetközi kutatások alapján az apák is ugyanolyan jól tudnak teljesíteni a gyermekhez köthető teendőkben, valamint számos pozitív hatását mutattak ki a harmonikus apa-gyermek kapcsolat eredményeképpen (Cabrera et al. 2014; Diniz et al. 2021; Flouri – Buchanan 2004; Kosterman et al. 2004; Sztáray Kézdy – Drjenovszky 2021)

A többség által képviselt hagyományos nemi szerepekkel szembenő családstruktúrák, kis létszámban bár, de jelen vannak hazánkban. Mind a család finansziális kereteit biztosító nőkre (Neményi – Takács 2018), mind a gyermekgondozási szerepben megjelenő férfiakra találhatunk példát (Sztáray Kézdy – Drjenovszky 2021).

A fiatalok körében is a nemi szerepattitűdők a modernebb felfogás felé mozdultak el. A felsőoktatási hallgatók körében Fényes és Pusztai (2020) a nemi szerepattitűdők mentén három klasztert határolt körül, melyek közül az egyik csoportra tradicionális szerepfelfogások, míg a másik kettőre viszont modern szerepfelfogások a jellemzők. A két modern klaszter abban különbözött, hogy míg az egyikben a női

KÖZELKÉP

munka és karrier volt a legfontosabb, a másik modern csoportban a dolgozó nők mellett a családba bevonódó apakép is megjelent (Fényes – Pusztai 2020).

Az apai szerepek az előbbieken taglalt tradicionális - modern pólusokon keresztül is szemlélhetők és leírhatók, azonban további megközelítésekkel is találkozhatunk a szakirodalomban. Lorentzen (2014) például az otthon színterén történő szerepvállalás szempontjából különböztetett meg két típust: a „családban-apa” elnevezéssel azokat az apákat illette, akik mind az otthoni teendőkben, mind a gyermekkel való tevékenységekben aktívak, míg a „családért-apa” nevet a kizárólag elsődleges kenyérkereső szerepben helytálló apákra használta. Spéder (2011) kutatása szerint az apák „kenyérkereső” szerepének elfogadása mai napig erősen jelen van a magyar társadalomban, miszerint az apa legfőbb feladata a családi biztonság és az anyagiak megteremtése. Azonban a tradicionális felfogás mellett, a háztartási munkákban, a gyermeknevelésben és a családi életben résztvevő apa képe is kezd szélesebb körben elfogadottá válni, és egyben igényé formálódni. Magyarországon a férfiakkal szemben is tehát kettős elvárások jelennek meg (akárcsak a nők esetén), azaz az apa tartsa fontosnak, és vegyen részt aktívan a családi életben, vegye ki részét a gyermek nevelésében, de mindezek mellett feleljen meg a „kenyérkereső” szerepének is, biztosítva a család anyagi hátterét (Spéder 2011). A magyar férfiak a pénzügyi keretek biztosítását elsődleges feladatkörüknek érzik (Pongrácz – S. Molnár 2011), és ez magában hordozhatja azt, hogy csak ezen feladatkörük teljes körű teljesítése után válnak nyitottá a gyermekgondozói tevékenységek felé. Takács (2017) kutatása szerint is, az önmagukat „aktívan törődő apák”-ként definiálók, mind stabil anyagi helyzettel rendelkeztek. Nemzetközi és hazai adatok is azt mutatják, hogy, magasabb képzettséggel és kedvezőbb társadalmi háttérrel rendelkező emberek körében tapasztalható gyakrabban a modern szereppel való azonosulás (Spéder 2011; Diniz et al. 2021; Gregor 2014, Nord et al. 1998). Azonban a stabil anyagi helyzet önmagában nem elégséges az apák nagyobb otthoni és gyermeknevelési tevékenységekbe való részvételéhez, sokkal inkább egy széleskörű szemléletváltásra lenne szükség (Sztáray Kézdy – Drjenovszky 2021).

A folyamat megindításának egy lehetséges színtere maga a munkahely, annak légkörének és kultúrájának reformja (Burgess – Davies 2020), mellyel egyidejűleg az apasági szabadság – az anyákéval karöltve – eddigi kereteinek átszervezésére is sor kerülhetne (Grau-Grau 2020; Szalma – Takács 2022). Mindezen változásokhoz azonban állami intézkedésekre lenne szükség, és ennek hiányában a folyamat jóval lassabb.

A szülői bevonódás és annak hatásai

A szülő és iskola kapcsolata nem merül ki csupán a két fél közötti kommunikációban. Az angol szakirodalomban a „parental involvement” kifejezést találjuk, mely nem-

KÖZELKÉP

csak a szülő-iskola közötti kapcsolattartást, hanem a szülő az iskolához fűződő attitűdjét is jelenti, melybe beletartoznak mindazon viszonyulások, amelyek az iskolával kapcsolatosak és hozzájárulnak a gyermek iskolai eredményességéhez (Bacsikai 2020).

Epstein és Sanders (2002) nyomán a szülők iskolai bevonódásának két formáját tudjuk megkülönböztetni: (1) *iskolai alapú bevonódást*: azon tevékenységek, amelyeknek az iskola szolgál színteréül (*ilyenek például az iskolai napok és rendezvények, de a szülői értekezletek és fogadóórák is ide sorolandóak*), valamint (2) *az otthoni bevonódást*: ami minden olyan a szülőtől a gyermek felé érkező hatás, amely hozzájárul a gyermek iskolai eredményességéhez, azonban nem az iskola intézményén belül történik (*például a tananyag otthoni átbeszélése, múzeumba való látogatás vagy a tanulás értékességének hangsúlyozása a gyermek felé*).

A szülői bevonódás hatásait sokan kutatták különböző vonatkozásokban, többek közt, hogy hogyan játszik szerepet az iskolai lemorzsolódás csökkentésében, a reziliencia kialakulásának elősegítésében, valamint a jobb iskolai teljesítményben (Ceglédi 2020; Guo et al. 2018; Hill – Tyson 2009; Kaplan Toren 2013; Wang – Sheikh-Khalil 2014). Ezen kívül tanulmányok kimutatták a szülői bevonódás és a szülők társadalmi helyzete közötti kapcsolatot is, mely szerint a magasabban iskolázottak esetében nagyobb mértékű iskolai színterén történő bevonódás tapasztalható (Bacsikai 2020). Ennek oka lehet Imre (2015) szerint, hogy a magasabb iskolai végzettséggel rendelkező szülők inkább gondolják a tanárokat partnernek a gyermek iskoláztatásában és ők azok, akik nagyobb eséllyel részt vesznek az iskola kapcsolattartási fórumain (például szülői értekezlet). Ezen kívül megmutatkozik az is, hogy az oktatás felsőbb szintjein csökken az iskolai alapú bevonódás (Lannert – Szekszárdi 2015). Erre egy lehetséges magyarázat lehet a serdülők megnövekedett önállósodási törekvése (Hill – Tyson 2009; Kim – Hill 2015; Lee 2019; Nord et al. 1998). A szülők otthoni, az iskolához köthető tevékenységeikben azonban már nem mutatkozik egyértelmű eltérés, sem a szülők végzettsége, sem keresetük nagysága szerint (Pusztai – Fényes 2022). Az otthoni bevonódás szocioökonómiai státusztól való függetlenségét erősíti további, a pandémia idején megvalósított kutatás is (Engler et al. 2021). Az otthoni bevonódás kapcsán meg kell említenünk, hogy bár a fokozottabb szülői aktivitás számos előnyökkel jár, könnyen kontraproduktív is válhat. Az intenzív szülőség elnevezés Hays (1996) nevéhez fűződik, aki az anyák esetében használta elsőként a fogalmat, és azt a fokozott gyermeknevelésbe való bevonódási igényt értette alatta, mely az utóbbi évtizedekben főképp a középosztálybeliek körében vált elterjedté. Azonban ezen igény a köztudatba épülve a szülő túlzó nevelési részvételét eredményezheti. A jelenséghez szorosan kapcsolódik a helikopter- vagy borostyán szülő elnevezés, ezzel utalva a szülői felügyeletének és monitorozásának túlzó jellegére, mely aztán a gyermek csökkent kompetencia érzését, gyengült megküzdési hajlandóságát vagy elégtelen autonómia érzését okozhatja (Yerkes et al. 2021). További kutatások alapján az intenzív szülőség közvetetten hozzájárulhat a

KÖZELKÉP

depresszió (Schiffirin et al. 2014), valamint a külső kontrollhely kialakulásához, mely utóbbi jelentése, hogy az életeseményeinket a külső környezetünk hatásainak tulajdonítjuk, mely aztán csökkenti például az egyén proaktivitását (Kwon et al. 2016).

Fontos kiemelni, hogy az iskola és a család közötti kommunikáció elsősorban nők között jön létre és számos kutatás kimutatja, hogy az anyák jóval nagyobb szerepet vállalnak az iskolai életben (Bacskai 2020; Fényes – Gál 2020; Imre 2015; Lanert – Szekszárdi 2015). Ennek ellenére az apák is éppolyan jól tudják elősegíteni a gyermekeik iskolai eredményességét ezen dimenziókon keresztül (Kim – Hill 2015; McBride et al. 2005)

Apák otthoni és iskolai bevonódása

Az apák és gyermekeik közötti kapcsolat vizsgálata során figyelembe kell vennünk annak többdimenziós mivoltát. Az apák otthoni bevonódását Pleck (2010) öt dimenzióra bontotta: (1) *pozitív közvetlen tevékenységek* (a gyermekkel való közvetlen interakciók, például játéktevékenységek) (2) *melegség és érzékenység* (az apa-gyermek közötti kapcsolat minőségi komponense, többek között magába foglalja az apa nyitottságát és elérhetőségét, valamint az apa által a gyermeke felé közvetített érzelmi támogatást) (3) *kontroll* (azon tevékenységek, cselekedetek, hatások amelyek az apától származnak és a gyermeke számára határokat, kereteket, irányokat szab) (4) *szociális és tárgyi indirekt törődés* (ide tartoznak a különböző javak biztosítása és a gyermek-társadalom közötti kapcsolatok szervezési folyamatai, például időpont foglalása az orvoshoz) (5) *monitorozás* (az apa, gyermeke jólétéről való bizonyosság szerzése, tartalmazza az apa felelősségteljeségét és azt, hogy tisztában van a gyermekéhez köthető történésekről, melynek révén szükség esetén aktívan tud közbeavatkozni a folyamatokba). Az apák szerepvállalására ható tényezők négy típusa pedig Pleck (2012) szerint: (1) *motiváció* (az apa belső motivációt takarja, mely fakadhat akár a korábbi apai mintájából is) (2) *képességeikbe és önmagukba vetett hit* (az apa magabiztossága, például cselekvésekkel, tevékenységekkel kapcsolatosan) (3) *környezet támogatása* (elsősorban a közvetlen környezet, mint az anya támogatása vagy annak hiánya, de tágabb értelemben a társadalmi hatások is ide tartoznak) (4) *intézményes akadályok* (melyek visszavethetik vagy támogathatják az apai részvételt, magába foglalja a munkavégzés idejét és időkeretét, de akár egy-egy családpolitikai intézkedést is). A modell bár jó alapot nyújthat az apai szerepvállalás vizsgálatára, azonban a felsorolt öt dimenzió nem fedi le az összes bevonódási formát, mint például az olyan kisgyerekekkel kapcsolatos tevékenységeket, mint a csecsemőgondozási feladatok. A jelen tanulmány alapját jelentő interjúvázlatban próbáltuk a fenti dimenziókat és hatásokat elkülöníteni, de ennek részletes vizsgálata az interjúk témaanalízisében játszott szerepet, és a jelen típusanalízisnek inkább a fenti Epstein és Sanders-féle bevonódási dimenziók jelentették az alapját. A továbbiakban konk-

KÖZELKÉP

rétan az apák iskolával kapcsolatos bevonódásával és az erre ható tényezőkkel foglalkozunk.

A jelenlegi apai generáció gyermekkorában úgy szocializálódott, hogy a tradicionális nemi szerepmegosztás volt a széles körben elterjedt és elfogadott. A modern apaszerepek elsősorban a fiatalok, a tanultabbak és a jobb anyagi helyzettel rendelkezők körében terjednek (Spéder 2011; Fényes – Pusztai 2020; Takács 2017). A közvetlen környezet – azon belül is kiemelkedően az anya – hatással lehet arra, hogy egy férfi modern szerepfelfogással azonosuljon, és ez meghatározó tényező az apák iskolai bevonódásában (Diniz et al. 2021; Nord et al. 1998). Emellett Nord és munkatársai (1998) vizsgálatukban kimutatták, hogy abban az esetben, amikor a férfiak egyedüli szülőként nevelik gyermeküket, képesek levetközi tradicionális szerepüket és nagyobb arányban részt vállalnak a gyermek iskolájával történő kapcsolattartásban. Azt is kimutatták, hogy a 1–12. osztályos tanulók körében az apa iskolai bevonódása növelte a gyermek iskolai eredményeit, illetve csökkentette annak esélyét, hogy a gyermek megbukjon vagy kirúgják. Továbbá abban az esetben, ha mindkét szülő bevonódik jobb eredmény érhető el, mintha csak az anya. Pleck (2012) említést tesz azonban arról, hogy az anyai „kapuőrző” (*gatekeeping*) szerep kapcsolatba hozható a csökkent apai részvétellel. Az anya az iskolával való kapcsolattartást saját felségterületének tekintheti, mely gátolhatja, hogy a férfiak is betölthessék családi szerepeiket. Lee (2019) ezt a jelenséget a koreai apák iskolai bevonódásának fényében is kimutatta. Az apai részvételéhez nagyban hozzájárul az anya támogató szerepe, mondhatni „engedélye” ahhoz, hogy az egyébként saját „területeként” megjelenő iskolai, háztartási, gyermeknevelési tevékenységekben szerepet vállalhasson az apa. Lee (2019) továbbá mérte az apák munkavégzési rugalmasságát és pozitív kapcsolatot talált az iskolai bevonódásukkal. Unal és Unal (2010) kutatási eredményei szerint az apák jóval motiváltabbak az iskolai fogadóórákon való részvételben, ha azok időpontja hétfvégre vagy délután 5 órai időpontban kerülnek megrendezésre.

Módszertan

Legfontosabb kutatási kérdésünk, hogy a megkérdezett apák milyen formában vonódnak be gyermekük fejlődésébe, illetve milyen különbségek vannak ezekben a bevonódási formákban az apák között. Emellett eredményeink alapján szeretnénk javaslatot tenni arra is, hogy hogyan lehetne növelni az apák iskolai eseményeken való részvételét. A kutatásban 14 gyermekes apával készítettünk félig strukturált interjút, melyeknek hossza átlagosan 47 perc volt. Az interjúk személyes formában valósultak meg, melyről hangfelvétel, majd legépelt formátum készült. Az interjúk megkezdése előtt az alanyokat tájékoztattuk a kutatás céljáról, az anonimitásuk megőrzése érdekében tett intézkedéseinkről, a hangfelvétel készítéséről és annak bizalmas kezelési és felhasználási módjáról, valamint az interjú bármikori megsza-

KÖZELKÉP

kításának jogáról. Az alanyok mindegyike beleegyezését adta az interjú lefolytatására. Az interjúk mindegyike zavartalanul, jó hangulatban, megszakítás nélkül folytak le. Az elemzés során álneveket használtunk, melyek nem mutatnak egyezést az alanyok valós neveivel.

A mintavétel hólabda módszerrel történt, melynek kiindulópontja a kutató közvetlen környezetében fellelhető iskoláskorú gyermekkel rendelkező apák voltak. Ez utóbbi volt a mintába kerülés egyetlen kritériuma. A mintában szereplő apák közül 4 elvált, ezt az eredmények elemzése során figyelembe vettük. Az alanyok között szerepeltek középiskolás korú gyermekkel rendelkezők (6 fő) és általános iskolás korú gyermekek (8 fő) is. Iskolázottság tekintetében a felsőfokú végzettséggel rendelkezők felülreprezentáltak voltak (8 fő), azonban további terveink között szerepel az alacsony iskolázottak létszámát növelni. Az interjúalanyok részletesebb jellemzőit a 1. táblázat foglalja össze.

1. táblázat. Az interjúalanyok jellemzői

Név	Életkor	Iskolai végzettség	Jelenlegi foglalkozás	Családi állapota	Gyermekeinek életkora és (neme)	Gyermekek iskolája
(1) Géza	39	diploma	iskolai rendszergazda	házas	7 (L)	általános iskola
(2) Tamás	30	érettségi	gépkocsi-vezető	házas	8 (L)	általános iskola
(3) László	41	diploma	tanár	házas	12 (L) / 10 (F) / 7 (F)	általános iskola
(4) Imre	43	8 általános	sertéstelepi dolgozó	élettársi kapcsolatban	12 (F)	általános iskola
(5) Csaba	53	szakmunkás	asztalos (cégnél)	elvált	24 (L) / 22 (L) / 9 (L)	általános iskola
(6) Károly	46	főiskola	rendőr	elvált	21 (L) / 16 (L)	középiskola
(7) Péter	44	főiskola	HR munkatárs	házas	9 (F) / 2 (F)	általános iskola

KÖZELKÉP

Név	Életkor	Iskolai végzettség	Jelenlegi munkahely	Családi állapota	Gyermekeinek életkora és neme	Gyermek iskolai szintje
(8) István	57	szakmunkás	gépkocsi-vezető	elvált	19 (L) / 17 (F)	középsiskola
(9) Szilárd	46	főiskola	agrárterületen vezetői pozíció	házas	15 (F) / 17 (F)	középsiskola
(10) Balázs	49	szakmunkás	karbantartó	elvált	18 (L)	középsiskola
(11) Zsolt	54	diploma	műszaki vezető	házas	26 (L) / 18 (F)	középsiskola
(12) Gábor	46	diploma	mezőgazdasági vállalkozó	házas	13 (L) / 10 (L) / 8 (L)	általános iskola
(13) Kornél	48	diploma	építésvezető	házas	14 (F) / 4(L)	középsiskola
(14) Áron	44	szakmunkás	gépkocsi-vezető	házas	9 (L)	általános iskola

Forrás: saját szerkesztés

Az interjúvázlat főbb blokkjai: 1) Az alany gyermekkora, saját apai mintája, 2) Az alany jelenlegi családjának működése és benne elfoglalt szerepe, 3) Az apa iskolával való kapcsolata. Az apákat többek között az alábbi kritériumok mentén vizsgáltuk: 1) Milyen a gyermekükkel végzett aktivitásokat említettek, és ezek az iskolához köthetők vagy nem. 2) A gyermekükkel végzett tevékenységeknek mi a motivációja. 3) Milyen tevékenységeket végeznek otthon a mindennapokban (például házimunka). 4) Milyen családban nőttek fel, milyen nemi szerepmintát tapasztaltak, milyen kapcsolatuk volt a saját apájukkal. 5) Milyen eseményeken vesznek részt az gyermekük iskolájában. 6) Mi motiválja őket az iskolai részvételben és mi az, ami miatt nem vesznek részt. 7) Milyen tapasztalataik vannak az iskoláról és a tanárokról, milyen elvárásaik vannak velük kapcsolatban. 8) Milyen elképzelésük van a gyermeknevelésről. Ezen tartalmi elemek mentén csoportosítottuk alanyainkat, és a kirajzolódó fő csoportképző tényező az Epstein és Sanders-féle bevonódás formák (otthoni vagy/és iskolai) voltak. Emellett az elvált apák a bevonódásuk jellege és a család-szerkezetük miatt is egy külön csoportba kerültek. Ezt követően jellemeztük a kapott apatípusokat, és a vizsgálatunk végén a csoportok különbözőségét adó kulcs-

KÖZELKÉP

tényezők alapján lehetséges megoldásokat kerestünk az apai bevonódás növelésére. A javaslataink megfogalmazása során az elvált apákhoz köthető eredményeink közül csak azokat hasznosítottuk, melyek függetlenek voltak a sajátos helyzetüktől (például az iskoláról, tanárokról való elképzelésük és tapasztalatuk).

A típusanalízis eredményei

Az interjúalanyok között három típus rajzolódott ki, melyek jellemzőit a következőkben mutatjuk be. A csoportosítás deduktív logikán alapult, ahol Epstein és Sanders (2002) nyomán megkülönböztettük az iskolai alapú és otthoni bevonódást.

A csak otthon bevonódó apák (5 fő)

Ebbe a típusba tartoznak azon apák, akik az iskolában megrendezett eseményeken – legyen szó szülői értekezletről, fogadóóráról vagy egyéb iskolai rendezvényről – nem vesznek részt. A típusban öt apuka tartozik, közülük kettő általános iskolás gyermekkel, míg három középiskolás gyermekkel rendelkezik. Hárman közülük felsőfokú végzettséggel rendelkeznek, egy érettségizett és egy 8 általánost végzett. A csoportot alkotó alanyok álnevei a következők: Tamás, Imre, Szilárd, Zsolt, Kornél.

Iskolai alapú bevonódásuk legfőbb gátja, hogy nem látnak az iskolán keresztül potenciálisan kihasználható erőforrásokat. Az iskolára egyfajta személyek nélküli intézményként tekintenek, és úgy vélik, a tanárokkal való kapcsolattartásban nem rejlik semmilyen „haszon”. Nem gondolják, hogy hatást tudnának gyakorolni az iskolában zajló folyamatokra. Az iskolai eseményeket egy egyoldalú kommunikációs csatornának tekintik: az iskolából kizárólag információ érkezik és nem komplex emberi kapcsolatok hálója.

„Hát úgy mondom, hogy elég, ha az egyik aktív, a másik háttérből. (...) Volt, ahol egy tanár, egy igazgató túllépte a határt, akkor azzal én is beszélgettem, de amíg nem, addig a kölcsönös információ.” (Kornél, 48 éves)

Ez a fajta felfogás mind az öt apuka esetében jelen volt, de legnyomatékosabban az alacsonyabban iskolázott apánál mutatkozott meg. A diplomások esetén azonban további visszatartó erők is feltűntek. Egyiküknél az anyai „kapuőr” (*gatekeeping*) szerep, valamint munkarendjéből adódó korlátok is jelen voltak, míg a másik diplomás apuka a saját képességeit nem találta megfelelőnek arra, hogy a pedagógusokkal és az iskolával kapcsolatot tartson.

„Azt nem! (...) Sőt, volt többször, hogy ő (a felesége) csúszott egy 10 perct és én mondtam, hogy esetleg menjek én? Nem-nem-nem. Tehát én ezt úgy veszem észre, hogy ő is nagyon szereti.” (Zsolt, 54 éves)

KÖZELKÉP

A megjelenő fő visszatartó erő – miszerint az iskola egy egyirányú kommunikációs csatorna – mellett az apai mintájuk is karakteres volt. A felsőfokú végzettséggel rendelkezők apák apja a munka világában sikeres apa volt, aki a család összetartójaként mutatkozik meg, mely szereppel ők maguk is azonosulnak. Ebbe a szerepbe az iskolával való kapcsolattartás nem tartozik bele, továbbá apjuk nevelésén keresztül nem is láttak olyan praktikákat, példákat, nem tudtak elsajátítani olyan készségeket, képességeket, amelyek birtokában úgy érezhetik, hogy sikeresen tudnának helyt állni az iskola színterén. További visszatartó faktorként mutatkozott iskolai bevonódásukban a munkahelyük, az ott betöltött fontos szerepük, valamint munkavégzési idejük rugalmatlansága.

Otthoni bevonódásukhoz azonban (egy fő kivételével) apjuk igenis szolgált követhető mintákkal, így ezen a színterén jóval bátrabban mozognak. A 8 általános végzettségű alany volt az egyetlen, aki semmilyen pozitívumot nem tudott kötni apjához, tevékenységét egyáltalán nem találta példaértékűnek és egy elhanyagoló, alkoholista személyként írta le. Ennek az alanynak az otthoni, gyermekhez köthető tevékenységei meglehetősen szűkösek voltak és ez javarészt pont az apai mintájának hiányához köthető. Bár ő maga nagyon szerette gyermekét, nem igazán tudta hogyan viszonyuljon hozzá, miben tudná segíteni, képességeivel kapcsolatosan bizonytalan és elégedetlen volt, valamint önképe is negatív, ami tovább nehezítette az otthoni részvételét.

„Mindig azt mondja, hogy egy kicsit többet kéne részt venni valamibe, de hát... Úgy annyira, mibe? Tanulmányaiba nem tudok segíteni, mert olyan hülye vagyok... Másba meg nem nagyon kéri a segítségemet.” (Imre, 43 éves)

Az otthoni bevonódásában óriási támogató faktor volt az anya, aki rendszerint támogatta őt mind ötletekkel, mind lelki támasz nyújtásával. Ezen egy kivételes esetet leszámítva a másik négy alanynak az otthoni bevonódása kielégítőnek mondható. Részben apai mintájuk, részben a munkahelyi kereteik miatt, leginkább a különböző anyagi javak biztosításában, a menedzselési tevékenységükben (a gyermekükről saját megfigyelésük és mások visszajelzése alapján gyűjtött információk analízise révén különböző tevékenységeket, munkákat, extrakurrikuláris tevékenységeket ajánlanak számukra, melyek illeszkednek a gyermek személyiségéhez és érdeklődéséhez, illetve ösztönzik őket az ezekben való részvételre is) látták kiteljesedésüket, de ez nem jelenti azt, hogy más dimenziót elhanyagolnának. Lényegi volt számukra, hogy gyermekeik saját döntésből határozzák meg céljaikat, viszont ehhez ők szolgáltatták a tapasztalataikat, menedzselési tevékenységüket. Lehetőséget adtak gyermeküknek úszás órákat venni, kapcsolati hálójukat kihasználva segítettek nyári munkát találni, olyan értékeket és normákat próbálnak átruházni, amelyeknek birtokában belső motivációból fogják elutasítani a deviáns magatartási formákat. Kisebb korú gyermek esetében a mozgásos játékokkal, nagyobb korú gyermek esetében közös

KÖZELKÉP

sport és barkácstevékenységekkel töltötték együtt az időt. Hangsúlyos volt számukra, hogy gyermekeik szociális kapcsolatait tágítsák és ehhez támogatást nyújtsanak. Az otthon végzendő, de iskolához köthető tevékenységekben is segédkeznek: házi feladatban, iskolai pappírgyűjtő versenyben, családfa készítésben stb. Az háztartási munkákat tekintve az udvar rendbetartásával járó tevékenységeket nevezték meg elsősorban: fűnyírás, kert gondozás, fák gallyazása. Ezekon kívül a tipikusan „maszkulin”, eseti házkörüli munkák jelentek még meg, mint az elromlott háztartási eszközök rendbehozatala, a lefolyó dugulásának elhárítása, égő kicserélése vagy más javító jellegű munkák.

Az iskolában is bevonódó apák (5 fő)

Ezt a típust képező öt apuka közül négy felsőfokú, míg egy szakmunkás végzettséggel rendelkezik. Gyermekeik mind általános iskolások. A csoportot alkotó alanyok álnevei a következők: Géza, László, Gábor, Péter, Áron.

Iskolai alapú bevonódásukat tekintve ők azok, akik minden jellegű rendezvényen részt vesznek. Az iskolai eseményeken való részvételt hasznosnak tartják és úgy érzik apai szerepükbe abszolút beletartozik ezen dimenzió is. Többségük látja az ebből származó, a gyermek számára hasznos erőforrásokat és részben ez az egyik fő oka is a bevonódásuknak. Képességeikbe és önmagukba vetett hitük kiemelkedő a többi alanyéhoz képest, magabiztosak azzal kapcsolatban, hogy képesek ezen színtéren is helyt állni és ez is bevonódásuk hajtóerejeként jelenik meg. Ez a fajta magabiztosságuk két okból eredhet, bár nem minden esetben van jelen mindkettő. 1) A gyermekkorukban kapott nevelésük kellően kritikus és nyitott gondolkodásra tanította őket, amit részben apjukhoz kötnék. Ez a felfogás hozzájárult ahhoz, hogy átlássák: a maguk akaratán, következetességén, elkötelezettségén múlik sok esetben az, hogy az életük és egyúttal gyermekeik élete, hogy alakul majd. 2) A másik ok, hogy az anyáktól támogatást kapnak, meglátásaikat megosztva egymással élik életüket és komolyan figyelnek a másik mondanivalójára és mérlegelik azt. A modern nemi szerepek érvényesülnek családi életükben, ami egy, a mai világ tempójához jobban igazodó és kiegyensúlyozottabb légkört eredményez, így az apák is jóval elégedettebbek önmagukkal. Az anyák támogatása az iskolai rendezvényeken való részvételre is kiterjed és rendszerint közösen vagy felváltva mennek el ezekre az eseményekre.

„Hol én megyek, hol feleségem éppen ki ér haza hamarabb.” (Áron, 44 éves)

Sok esetben kritikusak és nem ijednek meg az esetleges vitáktól: legyen szó tanárról vagy szülőtársról. Szeretik kontroll alatt tartani gyermekük iskolai ügyeit és hajlandók részt venni az eseményeken abban az esetben is, ha az anya nem tud elmenni. Egy alany viszont kizárólag egyedül jár el ezekre az eseményekre, mivel elmondása szerint az anya nem annyira jó a kommunikációban, mint ő, valamint vállalkozása munkarendje miatt neki több szabadideje van.

KÖZELKÉP

Otthoni bevonódásuk esetén is kimutatható a modern nemi szerepfelfogásuk: a típusba tartozók túlnyomó többsége nem tartózkodik a szeretet kinyilvánításának egyetlen formájától sem, legyen szó elismerő szóról, érzelmesebb ölelésről, vagy arca adott pusziról. Ők hiszik, hogy mindezeknek megvan a helye, ideje és jelentősége. Szintén fontosnak tartják a gyermekkel való közös aktivitásokat, melyben dominánsak a nagymozgásos játékok (biciklizés, „futkározás”, tollasozás stb.), de megjelentek a kognitív fejlődést elősegítő (ország-város, különböző társasjátékok) és a finommotorika fejlődéséhez (Lego, építőköcskázás) hozzájáruló elfoglaltságok is.

„Nem tudom megítélni, de azt tudom, hogy azt, hogy a szabályok betartásával lehet előrébb jutni és a jó munkának megvan az eredménye és a kudarcból tanulni kell, ezeket mindenféleképpen hozza az ilyen társasjáték.” (Gábor, 46 éves)

Legtöbbjük (egy kivétellel) éppen a gyermekkel végzett közös tevékenységekben látja leginkább a hozzájárulást gyermekük életéhez és jólétéhez. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a különböző menedzselési tevékenységekben nem vennék ki részüket. Az otthoni intenzív bevonódás alól egy apuka képez kivételt, akit apja meglehetősen rezignáltan nevelt és elsősorban a teljesítményhez kötötte a gyermeke elfogadását. Elmondása szerint emiatt ő maga sem tud jól bevonódni a gyermekekkel közös tevékenységekbe és nem képes feloldódni olyan szinten, ahogyan azt elvárná magától. Esetében hangsúlyosabbak a menedzselési tevékenységek és a beszélgetések gyermekeivel, amiken keresztül szeretné átadni szemléletét és ezzel tanítani őket. Azonban nála is modern nemi szerepek jelennek meg: ő készíti a reggelit, egyedül végzi a bevásárlást, mos. Az előbbi eseten kívül mindegyik alany (az ötből négy) szeretné átadni apja által közvetített értékeket és komoly példaként jelenik meg előttük. Az apjuk neveléséhez kötik nyitott gondolkodásukat és rugalmasságukat, amit szeretnének átadni saját gyermekeiknek is, mindezek megvalósításához a gyermekük anyja is nyitottan áll. Összességében a háztartási teendőket tekintve – hasonlóan a csak otthon bevonódó apákhoz – saját feladatkörük meghatározása során ők is elsőként az udvar rendbetartását említették, azonban esetükben egy-egy tradicionálisan női feladat is megjelent, mint a mosogatás, porszívózás, élelmiszer vásárlás. Ez utóbbi háztartási munkákat jellemzően az anyákkal együtt végezték, például miközben az anya elmosta az edényeket, addig az apa száraz ronggyal megtörölte és rárakta az edényszárítóra őket.

Többségében az iskolában is bevonódó elvált apák (4 fő)

Interjúalanyaim között négy olyan apa is szerepel, akik már nem élnek együtt gyermekük anyjával. Ebből kifolyólag ezen apákat külön típusba lettek sorolva. Többségük (3 fő) a gyermekükkel együtt él és neveli őket, és csupán egy fő volt olyan, aki a

KÖZELKÉP

hétvégeente történő láthatás alkalmával találkozik csak gyermekével. Az utóbbi apának általános iskolába, míg az előbbi háromnak középiskolába jár a gyermeke. A négy apa közül fele-fele arányban vannak olyanok, akik új élettárral együtt élnek tovább az életüket és olyanok, akik új élettárs nélkül folytatják mindennapjaikat. Iskolázottságukat tekintve egy apa főiskolát végzett és három szakmunkás végzettségű. A csoportot alkotó alanyok álnevei a következők: Csaba, Károly, István, Balázs.

Iskolai alapú bevonódást tekintve kizárólag az általános iskolás korú gyermek apja nem vesz részt az iskolában megrendezett eseményeken, és ő az, aki csak a hétvégi láthatáskor találkozik gyermekével. Ezzel szemben a középiskolás korú gyermekes apukák (3 fő) mind a szülői értekezletekre, mind a fogadóórákra, mind az időszakonként megrendezett egyéb iskolai eseményekre (például: farsang, sportnapok, főzőnapok) eljárnak. A bevonódásuk legfőbb indoka mindannyiuknál az információgyűjtés. Véleményük szerint ahhoz, hogy kellően átláthassák gyermekük fejlődését, esetleges nehézségeit, mindenképpen tartaniuk kell a kapcsolatot a tanárokkal (pl. ezen rendezvények látogatásával, hisz a tudnivalókat a gyermek anyján keresztül nem kaphatják meg.)

„Hát, végül is a szülői, fogadóóra. Itt a kicsinek volt ilyen iskolai napok, előadások. Oda is...” (Balázs, 49 éves)

Lényeges, hogy ezeknél az apáknál a gyermekük anyjával negatív vagy legjobb esetben is semleges a kapcsolat. Kiemelendő továbbá, hogy mindannyian a munkavégzésükkel kapcsolatban rugalmasságról számoltak be, melynek köszönhetően elvileg megvalósítható az iskolai rendezvényeken való részvételük. Az az apuka, aki nem vesz részt az iskolai eseményeken, a gyermek anyukájával folyamatosan információ cserében áll, így ő rajta keresztül értesül az iskolai dolgokról. Az iskolától való távolmaradással kapcsolatban további két fő visszatartó erő fogalmazható meg esetében: 1) Az apai minta esetében a tradicionális szerepattitűd figyelhető meg, melyben az iskola „területe” az anyai szerep része. 2) Az anyai kapuőr (*gatekeeping*) szerepre utaló jelek is megjelentek mondanivalója során.

„De hát igazán én nekem nincs beleszólásom, hogy most az iskolában... Nem, meg nem is tartom a kapcsolatot a többi szülővel sem.” (Csaba, 53 éves)

Otthoni bevonódásukban leginkább a meleg, nyugodt légkör megteremtése volt hangsúlyos, amivel párhuzamban megjelentek a gyermek társaságában végzett közös aktivitások. Legfőbb céljuk, hogy a gyermekeik mindennapjaikat egy nyugodt és jó hangulatú légkörbe tudják tölteni, és minél jobban redukálhassák a felgyorsult világból és túlzott elvárásokból eredő stressz negatív hatásait. Otthoni bevonódásuk legfőbb oka maga a gyermekük felé érzett szeretetük, valamint a válás ténye és az ebből eredő anyai szerep hiánya. Ezen apáknak az anyáktól való elszakadásuk miatt

KÖZELKÉP

meg kellett tanulni az anyai szerepben való helytállást, illetve a válás következtében mind ők, mind gyermekük nehéz időszakon mentek keresztül, ami miatt szintén próbálnak jó kapcsolatot ápolni gyermekükkel.

„Hát mindig próbálok hozzá ilyen finoman közeledni. Érted? Adok nekik egy olyan jó nagy puszit. Viiiiszakéreem!! (-nevet-) Hát valami ilyesmi! (-mosolyog-)” (István, 57 éves)

A gyermekkel közösen megélt megpróbáltatás az, amely egyfajta összekovácsoló erőként hatott rájuk és nyitott utat afelé, hogy érzelmi síkon is közeledjenek gyermekeik felé: mélyebb, jelentőségtejtelsebb beszélgetéseket folytassanak, gyermekük emocionális problémáira nagyobb figyelmet fordítsanak. Ez a jelenség, még azon alanynál is érzékelhető volt, aki jelenleg viszonylag jó, vagy semleges kapcsolatot tart a gyermek anyjával és emiatt nem vesz részt az iskolában megrendezett eseményeken.

Összegzés

A kutatás célja feltárni az apák otthoni gyermeknevelési tevékenységeit és az iskolai eseményeken való részvételüket. Az eredményekből típusanalízis készült, melynek során a 14 alany közül az elvált apák külön típust alkottak. A két másik csoport a csak otthon és az otthon és az iskolában is bevonódó apák voltak. A típusokat Epstein és Sanders (2002) nyomán az iskolai bevonódás két dimenzióján keresztül alakítottuk ki, és a deduktív módszer miatt lehetőség nyílik a szakirodalommal való összevetésre is.

Egyik legfontosabb eredményünk, hogy összes alanyunk kiemelte, hogy fontos számára a gyermeke jobb jövője és nagyobb boldogsága, és ez otthoni bevonódásuk tekintetében is megmutatkozott, hiszen a három apatípus közt nem szerepeltek olyanok, akik otthon, valamilyen formában, de nem vonódtak volna be. Az iskolai bevonódás azonban a megkérdezett apáknak csak egy részét jellemezte.

A három típus jellemzése során megmutatkozott a szakirodalomban is megjelenő tendencia, miszerint a kedvezőbb társadalmi háttérűek nagyobb aspirációt mutatnak az iskolával való kapcsolattartásra (Bacsikai 2020; Imre 2015). Azon apák, akik az iskolában a formális kapcsolattartási eseményeken (szülői értekezlet és fogadóóra) is megjelentek, többségében magasabb iskolai végzettségűek voltak. A csak otthon bevonódó apák esetében, az iskolai eseményeken való részvételt egyrésről a tradicionális nemi szereppel való azonosulásuk, másrésről az iskoláról való rideg, személytelen elképzelésük gátolta. Apai mintájuk nagy hatást gyakorolt rájuk, amely miatt az otthoni gyermeknevelési tevékenységekben előszeretettel vettek részt, viszont az iskola intézményétől elhatárolódtak. Az anyák támogatása az otthoni gyer-

KÖZELKÉP

meknevelési tevékenységekkel kapcsolatosan minden esetben megmutatkozott, de ugyanez nem volt elmondható az iskolai eseményekre. Az apák iskolai szintjén való távolmaradása legtöbb esetben az anya és az apa konzisztens meglátásainak, döntéseink az eredménye, azonban néhány esetben érzékelhető volt a szakirodalomban szereplő anyai „kapuőr” szerep is. Ilyen esetekben, bár az apa szándéka szerint meg akart jelenni az iskolai eseményeken, de az anya ezt identitása részeként értelmezi, ezzel önkéntelenül is távol tartva az apát. Ezzel szemben azon apák, akik részt vesznek az iskolai rendezvényeken, túlnyomóan az anyák társaságában teszik. Esetükben az egalitáriusabb szerepmegosztás dominált, mely szintén hozzájárult ahhoz, hogy bátrabban jelenjenek meg az iskolai eseményeken. Az optimálisabb munkahelyi keretek nem vezettek egyértelműen a nagyobb iskolai alapú bevonódáshoz. Ezen tényező sokkal inkább csak lehetőséget szolgáltat, de nem vezet egyenesen az iskolai eseményeken való részvételhez, bár Lee (2019) kutatásában a munkahely rugalmassága kulcstényezőként szerepelt az apák iskolai alapú bevonódásához. Esetünkben a munkahelyi keretek kizárólag „külső” akadályként szerepelnek, melynek kiküszöbölése után még mindig szükséges a belső motiváció az apáknak az iskolai alapú bevonódáshoz. Az elvált apák többsége mind otthon, mind az iskolában bevonódott, csupán egy volt, aki az iskolában nem, feltehetőleg az anyával továbbra is fennmaradt jó kapcsolat következtében. Esetében feltételezhető, hogy a válást megelőzően tradicionális szerepmegosztása volt tapasztalható a családban, így a házasság felbomlását követő fennmaradó jó kapcsolat miatt, az iskolával való kommunikáció továbbra is az anyán keresztül valósulhatott meg. Az egyedülálló apák helyzete speciális a szakirodalom szerint is és nagyobb bevonódást eredményez, mintha teljes családban él a gyermek (Nord et al. 1998).

Azon apák esetében, ahol elsősorban a „belső motivációk” hiányoznak az iskolai eseményeken való részvételhez, otthoni bevonódásuk alapján megmutatkozott, hogy gyermekeikkel előszeretettel töltenek időt nagymozgásos játéktevékenységek formájában. Ennek alapján az iskola által szervezett különböző sportrendezvények, kirándulások, játékos vetélkedők megfelelőek lehetnének számukra és ezek egyúttal nem ütköznek a tradicionális szerepükkel sem. Lee (2019) alapján is ezen informális eseményeken jelennek meg a legtöbbször az apák. Ezekben a kötetlenebb rendezvényeken lehetőség nyílna, hogy kapcsolatot teremtsenek a pedagógussal, ezzel enyhítve az iskolától való távolságtartásukat. Az anyák támogatására is nagy szükség lenne, akikre a pedagógusok hathatnának. Átadhatnák nekik a szemléletet, miszerint az apáknak is fontos szerep jut ezeken eseményeken, és jelenlétükkel, meglátásaik megosztásával elősegíthetik gyermekeik jólétét. Fontos, hogy az apák magabiztossága növekedjék, és tudatosuljon bennük is, hogy az iskola színterén is hozzájárulhatnak gyermekük eredményességéhez, de ehhez elsőként az iskoláknak kell az apák szerepeihez jobban illeszkedő eseményeket ajánlani. Az előbbi javaslatokhoz hasonló megvalósult példákat (jógyakorlatokat) láthatunk a több országban

KÖZELKÉP

is. Ilyen a „Watch D.O.G.S” (Dads Of Great Students)³ amerikai önkéntességi projekt, mely az apáknak ad lehetőséget arra, hogy egyfajta „iskolai felügyelőhöz” hasonló szerepet tölthessenek be. Ennek révén nemcsak szorosabb kötődést alakíthatnak ki a tanárokkal és egyúttal az iskolákkal, de az iskola is hatékonyabban léphet fel a gyermeki társagressziók és zaklatások ellen, valamint egyfajta pozitív apai mintával is bővíti az intézmény légkörét. Egy másik példa az „Action For Healthy Kids” mozgalom, melynek célja az iskolák egészségesebbé tétele, valamint a diákság és a szülők egészségtudatosságának növelése. Tevékenységeik során a szubszidiaritás elve alapján nagy hangsúlyt fektetnek a szülőkkel való kooperációra (Centers for Disease Control and Prevention 2012).

A kutatásunk korlátja, hogy a mintában túlnyomórészt magasán iskolázott apák szerepeltek, így éppen azon rétegből került kevés alany beválogatásra, mely a szakirodalom szerint a legkevésbé mutat hajlandóságot az iskolával való kapcsolattartásra (Bacsikai 2020; Imre 2015). Emellett a kvalitatív interjúk módszer, valamint a kis-, és nem valószínűségi minta miatt nem vonhatunk le általános következtetéseket, és javaslatainkat, eredményeinket és a kapott összefüggéseket kizárólag a megkérdezett 14 fő viszonylatában lehet értelmezni. Kutatási terveink közt szerepel, hogy további interjúkat készítsünk hátrányos helyzetű apákkal, valamint az elemzési módszer tekintetében is tervezünk előrelépést, többek közt az Atlas.ti elemző szoftver használatával. Emellett terveink közt szerepel egy nagymintás kérdőíves kutatás keretében is vizsgálni az apai bevonódást egy saját fejlesztésű kérdésblokk beillesztésével.

Irodalom

- Bacsikai K. (2020): Az iskola és a család kapcsolata. *Kapocs*, 3(2): 13–22.
- Burgess, A. – Davies, J. (2020): Fathers and leave for parenting. How can we increase uptake? In: Karanika-Murray M. – Cooper C. (eds.): *Maintaining Work-Family Well-Being*. Routledge Falme, London <https://doi.org/10.4324/9780429274336>
- Cabrera, N. J. – Fitzgerald, H. E. – Bradley, R. H. – Roggman, L. (2014): The Ecology of Father-Child Relationships: An Expanded Model. *Journal of Family Theory & Review*, 6(4): 336–354. <https://doi.org/10.1111/jftr.12054>
- Ceglédi T. (2020): Reziliencia és kompenzáló tényezők. In: Pusztai G. – Kozma T. (szerk.): *Nevelésszociológia*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó
- Centers for Disease Control and Prevention. (2012): *Parent Engagement: Strategies for Involving Parents in School Health*. Atlanta, Department of Health and Human Services

³ <https://dadsofgreatstudents.com>

KÖZELKÉP

- Diniz, E. – Brandão, T. – Monteiro, L. – Veríssimo, M. (2021): Father Involvement During Early Childhood: A Systematic Review of the Literature. *Journal of Family Theory & Review*, 13(1): 77–99. <https://doi.org/10.1111/jftr.12410>
- Engler Á. – Markos V. – Dusa Á. R. (2021). Szülői segítségnyújtás a jelenléti és távolléti oktatás idején. *Educatio*, 30(1): 72–87. <https://doi.org/10.1556/2063.30.2021.1.6>
- Epstein, J. – Sanders, M. G. (2002): School, family, and community partnerships. In: Levison, D. – Cookson, P. – Sadovnik A. (eds.): *Education and Sociology*. London, Routledge Falme
- Fényes H. – Gál E. (2020): A nemi különbségek megjelenése az általános iskolában. *Kapocs*, 3(2): 91–101.
- Fényes H. – Pusztai G. (2020): Nemi szerepattitűdök és vallásosság a felsőoktatási hallgatók körében. *Szociológiai szemle*, 30(3): 49–69. <https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2020.3.3>
- Flouri, E. – Buchanan, A. (2004): Early father's and mother's involvement and child's later educational outcomes. *British Journal of Educational Psychology*, 74(2): 141–153. <https://doi.org/10.1348/000709904773839806>
- Grau-Grau, M. (2020): Return-to-work for fathers. A Group with specific needs? In: Karanika-Murray, M. – Cooper C. (Eds.), *Maintaining Work-Family Well-Being*. Routledge Falme. London <https://doi.org/10.4324/9780429274336>
- Gregor A. (2014): A nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök a 2000-es években Magyarországon. Doktori értekezés. Budapest: ELTE TáTK Társadalomkutatások Módszertana Tanszék. http://tatk.elte.hu/file/Gregor_Aniko_disszertacio.pdf (utolsó letöltés: 2021. 02. 01.)
- Guo, X. – Lv, B. – Zhou, H. – Liu, C. – Liu, J. – Jiang, K. – Luo, L. (2018): Gender Differences in How Family Income and Parental Education Relate to Reading Achievement in China: The Mediating Role of Parental Expectation and Parental Involvement. *Frontiers in Psychology*, 9, 783. <https://www.frontiersin.org/article/10.3389/fpsyg.2018.00783>. (utolsó letöltés: 2023. 09. 18.)
- Hadas M. (2011): A férfikutatások három hulláma. In: Hadas M. (szerk.): *Férfikutatások. Szöveggyűjtemény*. Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest <http://tatk.elte.hu/file/Hadas.pdf> (utolsó letöltés: 2021. 02. 01.)
- Hays, S. (1996): *The cultural contradictions of motherhood*. Yale University Press, New Haven
- Hill, N. E. – Tyson, D. F. (2009): Parental involvement in middle school: A meta-analytic assessment of the strategies that promote achievement. *Developmental Psychology*, 45(3): 740–763. <https://doi.org/10.1037/a0015362>

KÖZELKÉP

- Hochschild, A. (1989): *The Second Shift: Working Parents and the Revolution at Home*. New York, Viking Penguin
- Imre N. (2015): A szülői részvétel formái és hatása a tanulói eredményességre. In: Arató F. (szerk.): *Horizontok – A pedagógusképzés reformjának folytatása*. Pécsi Tudományegyetem BTK PTE Neveléstudományi Intézet, Pécs
- Kaplan Toren, N. (2013): Multiple Dimensions of Parental Involvement and Its Links to Young Adolescent Self-Evaluation and Academic Achievement. *Psychology in the Schools*, 50(6): 634–649. <https://doi.org/10.1002/pits.21698>
- Kim, S. W. – Hill, N. E. (2015): Including fathers in the picture: A meta-analysis of parental involvement and students' academic achievement. *Journal of Educational Psychology*, 107(4): 919–934. <https://doi.org/10.1037/edu0000023>
- Kosterman, R. – Haggerty, K. P. – Spoth, R. – Redmond, C. (2004): Unique Influence of Mothers and Fathers on Their Children's Antisocial Behavior. *Journal of Marriage and Family*, 66(3): 762–778. <https://doi.org/10.1111/j.0022-2445.2004.00051.x>
- Kwon, K.-A. – Yoo, G. – Bingham, G. E. (2016): Helicopter Parenting in Emerging Adulthood: Support or Barrier for Korean College Students' Psychological Adjustment? *Journal of Child and Family Studies*, 25(1): 136–145. <https://doi.org/10.1007/s10826-015-0195-6>
- Lannert J. – Szekszárdi J. (2015): Miért nem érti egymást szülő és pedagógus? *Iskolakultúra*, 25(1): 15–34. <https://doi.org/10.17543/ISKKULT.2015.1.15>
- Lee, H. (2019): An Exploratory Analysis of the Factors Associated with Fathers' School Involvement in South Korea. *Journal of Child and Family Studies*, 28(3): 839–850. <https://doi.org/10.1007/s10826-018-01307-2>
- Lorentzen, J. (2014): *Az apaszerep története Norvégiában 1850–2012*. Budapest, Pont Kiadó
- Makay Z. – Spéder Zs. (2018): Apaság: A férfiak gyermekvállalása és családi szerepei. In: Monostory J. – Őri P. – Spéder Zs. (szerk.): *Demográfiai portré 2018: Jelentés a magyar népesség helyzetéről*. Budapest, KSH Népszégtudományi Kutatóintézet <https://demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/demografiaiportre/article/view/2731>
- McBride, B. A. – Schoppe-Sullivan, S. J. – Ho, M.-H. (2005): The mediating role of fathers' school involvement on student achievement. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 26(2): 201–216. <https://doi.org/10.1016/j.appdev.2004.12.007>
- Murinkó L. (2014): A nemi szerepekkel és a családdal kapcsolatos attitűdök európai kitekintésben: Értékek és gyermekgondozás. *Szociológiai Szemle*, 24(1): 67–101.
- Neményi M. – Takács J. (2018): Családfenntartó anyák munka-magánélet harmonizációs kísérletei Magyarországon. In: Géring Z. – Király G. (szerk.): *Dilemmák és*

KÖZELKÉP

- stratégiák a család és a munka összehangolásában.* Budapest, L'Harmattan <http://intersections.tk.mta.hu/index.php/intersections/article/view/170>
- Nord, C. W. – Brimhall, D. – West, J. (1998): Dads' involvement in their kids' schools. *The Education Digest*, 63(7): 29–35.
- Pleck, J. (2010): Paternal involvement: Revised conceptualization and theoretical linkages with child outcomes. In: Lamb, M. E. (ed.): *The role of the father in child development*. New Jersey, John Wiley & Sons Inc.
- Pleck, J. (2012): Integrating Father Involvement in Parenting Research. *Parenting-science and Practice – PARENT-SCI PRACT*, 12(2–3): 243–253. <https://doi.org/10.1080/15295192.2012.683365>
- Pongrácz T. (2005): Nemi szerepek társadalmi megítélése. Egy nemzetközi összehasonlító vizsgálat tapasztalatai. In: Nagy I. – Pongrácz T. – Tóth I. Gy. (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*. Budapest, TÁRKI
- Pongrácz T., – S. Molnár E. (2011): Nemi szerepek és a közvélemény változásának kölcsönhatása. In: Nagy I. – Pongrácz T. (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2011* (192–206). Budapest, TÁRKI
- Pusztai G. – Fényes H. (2022): Religiosity as a Factor Supporting Parenting and Its Perceived Effectiveness in Hungarian School Children's Families. *Religions*, 13(10): 945. <https://doi.org/10.3390/rel13100945>
- Schiffrin, H. H. Liss, M. – Miles-McLean, H. – Geary, K. A. – Erchull, M. J. – Tashner, T. (2014): Helping or Hovering? The Effects of Helicopter Parenting on College Students' Well-Being. *Journal of Child and Family Studies*, 23(3): 548–557. <https://doi.org/10.1007/s10826-013-9716-3>
- Spéder Zs. (2011): Ellentmondó elvárások között... Családi férfiszerepek, apaképek a mai Magyarországon. In: Nagy I. – Pongrácz T. (szerk.): *Szerepváltozások: Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*. Budapest, TÁRKI
- Szalma I. – Rékai K. (2019): Szülői felügyeleti jog, kapcsolattartás és tartásdíjfizetés a különélő magyar szülők gyakorlatában. *Szociológiai Szemle*, 29(4): 83–114
- Szalma I. – Takács J. (2022): Aktív apaság Magyarországon és Európában. In: Czibere I. (szerk.): *Családszociológiai mozaik*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó
- Sztáray Kézdy É. – Drjenovszky Z. (2021): Gondoskodásvizonyok a gyermekükkel otthon lévő apák családjában Magyarországon. *socio.hu*, 11(4): 138–161. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2021.4.138>
- Takács J. (2017): Aktívan törődő apák Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 27(3): 104–126.

KÖZELKÉP

- Unal, Z. – Unal, A. (2010): Investigating the Correlation between Gender of the Teacher and Fathers' Parental Involvement in Elementary Classrooms. *Contemporary Issues in Education Research*, 3(3): 1–8.
- Wang, M.-T. – Sheikh-Khalil, S. (2014). Does Parental Involvement Matter for Student Achievement and Mental Health in High School? *Child Development*, 85(2): 610–625. <https://doi.org/10.1111/cdev.12153>
- Yerkes, M. A. – Hopman, M. – Stok, F. M. – De Wit, J. (2021): In the best interests of children? The paradox of intensive parenting and children's health. *Critical Public Health*, 31(3): 349–360. <https://doi.org/10.1080/09581596.2019.1690632>

KÖZELKÉP

Kormányzati legitimitás és az adómorál összefüggései a fiskális szerződésben

A kollektív szolgáltatások és a kormányzati kommunikáció esete¹

POKORNYI ZSANETT²

ABSZTRAKT

Tanulmányom a Margaret Levi (1988, 1998) és Jeffrey F. Fimmons (2005) nevéhez fűződő fiskális szerződés elméletére építve vizsgálja az adómorál és a kormányzati legitimitás közötti kapcsolatrendszer természetét, mely a morális megfontolások, valamint az azokat befolyásoló kormányzati tényezők megismeréséhez is hozzájárulhat. A fiskális szerződés elmélete szerint ugyanis az adófizetők és a mindenkori kormány között egy hallgatolagos megállapodás áll fenn, mely a kormányt a kollektív szükségletekre reagáló szolgáltatások fenntartására, míg az állampolgárokat az ehhez való hozzájárulásra, az adók befizetésére kötelezi. Az adófizetés tehát önkéntes, de feltételekhez kötött. Tanulmányom e szerződéselméletből kiindulva érvel amellett, hogy a fiskális megállapodás az állampolgárok közösség iránt érzett felelősségében gyökerezik, mely az adófizetés során fellépő morális megfontolásaikat erősítheti fel. Az adófizetők és a mindenkori kormány között fennálló kétoldalú szerződés így a társadalmi felelősségvállalásban gyökerező adómorál jelentőségére világíthat rá.

KULCSSZAVAK: adómorál, kormányzati legitimitás, kollektív szolgáltatások, fiskális szerződés, kormányzati kommunikáció

ABSTRACT

Legitimacy and tax morale in fiscal contract: the role of collective services and government communication in shaping taxpayers' moral considerations

The purpose of this paper, building on the so-called fiscal contract theory, published by Margaret Levi (1988, 1998) and Jeffrey F. Timmons (2005), is to investigate the nature of the relationship between the so-called tax morale and government legitimacy. More specifically, it discusses the important theories and empirical researches to highlight on the significance of the role of the government in influencing citizens' moral considerations during taxpaying. According to the fiscal contract theory, there is an unspoken agreement between taxpayers and the government

¹ A tanulmány a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-22-4 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

² TK Politikatudományi Intézet; e-mail: pokorny.zsanett@tk.hu

KÖZELKÉP

to oblige the government to maintain services reflecting on collective needs and to oblige citizens to comply with the law, i.e. to pay their taxes. Thus, taxpaying is voluntary, but conditional. This paper relies on this theory when it argues that fiscal contract is rooted in citizens' responsibility for their community, inducing their tax morale. In other words, this bilateral agreement suggests, that tax morale, what is rooted in citizens' responsibility, is a significant factor of taxpaying motivations.

KEYWORDS: *tax morale, government legitimacy, collective services, fiscal contract, communication of the government*

Bevezetés

Jelen tanulmány célja az adófizetés során érvényesülő morális megfontolások, más néven az adómorál (lásd Braithwaite 2003; Torgler – Schenider 2009), valamint a kormányzati legitimitás közötti kapcsolatrendszer vizsgálata. E kérdést az úgynevezett fiskális szerződés elmélete (Levi 1988, 1998; Timmons 2005) mentén közelíti meg.

A Margaret Levi (1988, 1998) és Jeffrey F. Timmons (2005) nevéhez fűződő elmélet szerint az adófizetők és a mindenkori kormány között egy hallgatóságos megállapodás áll fenn, mely a kormányt a társadalmi szükségletekre reagáló kollektív szolgáltatások fenntartására, míg az állampolgárokat az ehhez való hozzájárulásra, tehát a rájuk kiszabott adók befizetésére kötelezi. Az elmélet így a morális megfontolások kérdését veti fel. A kormány által biztosított szolgáltatások minősége, mint feltétel, ugyanis arra utal, hogy az állampolgárok a szerződést belső késztetésük, vagyis lelkiismeretük hatására teljesítik – ha a kormány betartja a megállapodás rá eső felét, számukra is ez a helyes döntés. Az adómorál forrása tehát az egyén saját közössége iránt érzett felelőssége, mely fejlődéséhez befizetett adójával járulna hozzá. Másfelől, az adókból finanszírozott közpolitikai szolgáltatásokkal maga az egyén is jól járhat, hiszen a közösség tagjaként ezek haszonélvezője lehet. Így például, egy újonnan megnyitott általános iskola hasznos az emberek számára, a környéken lakó gyerekeknek biztosítja a tanulás lehetőségét – de az iskola az egyénnek is jó, hiszen az ő gyereke is itt tanulhat. Az ilyen és ehhez hasonló esetekben a morál tehát egyben egyéni haszon is, a kormány által nyújtott szolgáltatások pedig az önérdékkövetésre is reagálhatnak (lásd Torgler 2003).

Lényeges kérdés, hogy kinek az adómoráljáról is beszélünk, valamint, hogy szerepét milyen adónemek esetét figyeljük meg. Egyfelől, a tanulmány nem specifikálódik sem a személyi jövedelemadóra (vagy más néven SZJA-ra), sem más adónemre. Az ugyanis, hogy az emberek konkrétan milyen adók befizetését igyekeznek elkerülni, erősen függ a külső körülményektől – például, egy alkalmazott általában nem tudja elkerülni, hogy a munkáltató vagy az adóhatóság elkészítse számára az éves SZJA-bevallást, de a súlyadó is könnyen ellenőrizhető és behajtható. A kutatók által

KÖZELKÉP

osztott vélemény szerint így az adófizetési motivációk megismerése során azokat az általános tendenciákat szükséges feltárnunk, melyek érvényessége később az egyes adónemekhez kapcsolódó állampolgári tevékenységben is megfigyelhetővé válhatnak (lásd az adófizetéssel foglalkozó kiemelt kutatásokat, melyek általános tendenciákat tártak fel, úgy, mint Kirchler et al. 2008; Murhpy 2004; Kogler et al. 2020). Írásom az adómorál kérdése felé e kutatásokhoz csatlakozva az általános adófizetési motivációk felől közelít.

Feltevésém szerint tehát a jogkövetés mögött álló motivációk megfigyelése nem teszi szükségessé az adónemek elválasztását. A magánszemélyek és a vállalkozók közötti különbségtétel azonban fontos lépés, célom ugyanis az egyéneken zajló folyamatok vizsgálata. Egy vállalkozás ugyanis általában csoportos tevékenység. Például, egy egyéni vállalkozó nagy valószínűséggel könyvelője vagy ügyvédei segítségével intézi pénzügyeit, míg a nagyvállalatok igazgatótanácsuk révén közösen hozzák meg a stratégiai döntéseket. Ezzel ellentétben, a magánszemélyek ezeket a teendőket nagyrészt egyedül végzik. A munkáltató vagy az adóhatóság elkészíti az éves adóbevallásunkat, a súly- és az egyéb adókat pedig csekken vagy online lehet befizetni. Itt tehát szakértőkre meglehetősen ritkán van csak szükség. S bár a nagyvállalatokban, de a kis- és középvállalkozásokban is állampolgárok dolgoznak, ők saját adóügyeiket magánszemélyként intézik – a vállalat számára készített bevallások, jelentések és egyéb feladatok nem saját motivációjukat tükrözik, hanem a cégvezetők által kijelölt irányelveket követik.

A fiskális szerződés elmélete révén tanulmányom az adófizetési motivációkkal foglalkozó szakirodalom egy új, dinamikus fejlődő ágához csatlakozik. A témában publikált társadalomtudományi írások ugyanis kezdetben csak az jogkövetési hajlandóság kérdéskörével foglalkoztak, s érveltek amellett, hogy az emberek valamilyen külső nyomás, így például a büntetéstől való félelem (lásd a kikényszerített adófizetés elméletét, melyben az állam szigorú büntetések és gyakori ellenőrzések révén kényszeríti ki az állampolgári jogkövetést, Becker 1968; Allingham – Sandmo 1972), esetleg az adóadminisztrációs eljárások során szerzett személyes tapasztalatok (lásd Murphy 2004; Kircher et al. 2008) alapján döntenek a szabálykövetés vagy éppen az adócsalás mellett. Ahogyan azonban a tanulmány első fejezetében is bemutatom, az adómorál elmélete szerint az adófizetők nem egy külső nyomás révén létrejött kötelezettség, így például a magas büntetések, hanem lelkiismeretük hatására, a korábbiakban említett belső késztetésük hatására fizetik be adójukat. A csalás tehát szégyenérzetet és bűntudatot okoz számukra, melyet igyekeznek elkerülni (lásd Cummings et al. 2009; Listokin 2013; Luttmmer – Singhal 2014).

A fiskális szerződés elmélete másfelől azt is feltételezi, hogy a kormány nem kikényszerítés, hanem az abba vetett állampolgári bizalom révén erősítheti az adófizetési motivációkat, hogy a kormány képes bevezetni és fenntartani a közösség szükségleteit szolgáló közpolitikai intézkedéseket. Ez pedig a kormányzati legitimitás,

KÖZELKÉP

mint a bizalom egyik fő indikátorának (lásd Tyler 2009; Boda 2013) szerepét veti fel. A kétoldalú szerződés korábbiakban tárgyalt tulajdonságai alapján ugyanis a legitimitás egyfajta garanciát vagy biztosítékot jelent az emberek számára, hogy a kormány betartja a szerződés rá eső felét, s a közpolitikai intézkedések kidolgozása során a társadalmi érdekeket tartja szem előtt. A szerződésesség, így például a növekvő korrupció ezzel szemben az embereket is a csalás felé billentheti, mely jelentős károkat okozhat a közösség működésében (a legitimitásról lásd még Boda Zsolt (2013) átfogó könyvét³).

Tanulmányom az alábbiak mentén épül fel. Az első szakasz az adómorál elméletét mutatja be, melyet a második fejezetben a kormányzati legitimitás, mint a morális megfontolásokat befolyásoló tényező tárgyalása követ. A dolgozat itt elsősorban a kormányba vetett állampolgári bizalom kérdéskörét érinti, de előrevetíti a fiskális szerződés alapján azonosítható legitimációs eszköz, a kollektív szolgáltatások minőségének jelentőségét is. A harmadik szakasz a szerződéselmélet áttekintését célozza, majd a közösségi szolgáltatások szerepét tárgyalja. A területen megjelent elméleti és empirikus munkák azonban amellet érvelnek, hogy e legitimációs eszköz általában a kormányzati kommunikációval is kiegészül, mely a közpolitikai intézkedések céljának, a társadalmi hasznosulási lehetőségek, valamint az elért eredmények bemutatása révén a szolgáltatások állampolgári elfogadottságához járulhat hozzá. A szakirodalom alapján így a kormányzati kommunikáció fiskális szerződésben betöltött szerepére is kitérek. A tanulmány összeggéssel zárul.

Az adómorál, a morális megfontolások, valamint a kormányzati legitimitás közötti kapcsolatrendszer vizsgálatára meglehetősen kevés empirikus kutatás vállalkozik, különösen a kelet-közép-európai régióban és Magyarországon (lásd Magyarország esetében Janky 2007; Bartha – Boda 2016). A fiskális szerződés elméletének áttekintése így egy fontos lépést jelenthet a későbbi kutatások számára, mely az adómorál, s befolyásoló tényezőinek megfigyeléséhez is hozzájárulhat.

Állampolgárok és morális megfontolások az adófizetésben: az adómorálról

Sokat hivatkozott írásában Benno Torgler az adómorált „az adófizetésre sarkalló belső késztetesként” határozta meg. „Mint ilyen – folytatja Torgler –, nem az egyén viselkedését, hanem a hozzáállását méri. A morál tehát a társadalom iránt érzett felelősség útján erősítheti fel az adófizetés szándékát.” (Torgler 2003: 4) Más szavakkal, a morális megfontolások révén az egyén nem külső hatások nyomán rá rótt kötele-

³ Boda Zs. (2013): Legitimitás, bizalom, együttműködés: kollektív cselekvés a politikában. Budapest, Argumentum, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet, 203 oldal

KÖZELKÉP

zetségként tekint adója befizetésére, sokkal inkább erkölcsi kötelességének érzi a közterhekhez való hozzájárulást, valamint az adóhatóságokkal és a kormánnyal való együttműködés egyéb formáit (így például adminisztrációs feladatainak ellátását, lásd Kirchler et al. 2008, 1. ábra).

1. ábra. Morális megfontolások az adófizetésben

Forrás: Saját szerkesztés

Torgler (2003) fent idézett definíciója alapján tehát az adómorál az állampolgárok társadalom iránt érzett felelősségében gyökerezik. Az emberek felelősséget éreznek a közösségük iránt, mely a jogkövetést lelkiismereti kérdéssé emeli számukra. Így, ha ki szeretnék venni részüket a kollektív terhekből, az adófizetés lesz számukra a helyes döntés – függetlenül attól, hogy az ingatlanadóról, a súlyadóról vagy éppen a személyi jövedelemadóról van-e szó. Az adómorál tehát az önkéntes adófizetésre való hajlandóságnak ágyazhat meg, mely végül az önkéntes adófizetéshez, tehát a cselekvéshez vezet (lásd Cummings et al. 2009; Luttmer – Singhal 2014).

A morál azonban összetett jelenség. Egyfelől, egyéni erkölcs – megmutatja, hogy az egyén felelősséget érez-e közössége iránt, vagy sem. Másfelől, a morális megfontolásoknak egyfajta kollektív tudásként is szükséges megjelenniük (lásd Miller – Makela 2005; Gilbert 2006), ami nem független az egyéni erkölctől. Például, ha egy társadalomban az adócsalás nem elfogadott, valószínűsíthető, hogy az egyén is elutasítja majd, hiszen a közösség, amihez tartozni szeretne, s amely iránt felelősséget érez, ezt várja el tőle – így tehát számára is ez a helyes döntés (ez az úgynevezett reputáció, lásd Alm et al. 1993). Másfelől, ha a közösségben a jogkövetés a konvencionális viselkedési forma, az adófizető nagy eséllyel arra számít, hogy a többiek is a szabálykövetés mellett döntenek, így a tőlük látott (vagy feltételezett) minta is szabálykövetésre ösztönzi őt. Feltehető, hogy jogkövető magatartása másokat is adófizetésre készít majd, hiszen ők a saját környezetükben szintén ezt látják elfogadottnak (ez az úgynevezett reciprocitás, lásd Kahan 2002). Az egyéni erkölcs és az adófizetés helyességéről szóló kollektív tudás ütközése azonban az adómorál gyengüléséhez vezethet. Például, ha a közösség megengedő az adócsalással szemben, a kollektívának való megfelelési vágy miatt a morális megfontolások szerepe nagy eséllyel akkor is csökkenni fog, ha az egyéni erkölcs a szabálykövetést írja elő (ezekről a kérdésekről lásd Alm et al. 1993).

KÖZELKÉP

Kormányzati legitimitás szerepe az adómorál befolyásolása során

Az adómorált a politikai, a társadalmi és a gazdasági alrendszerekből érkező számos inger befolyásolhatja. A környezetünkben látott viselkedési minták és a hallott vélemények (lásd Kahan 2002) éppúgy hatást gyakorolhatnak motivációinkra, mint a fizetésünk összege, az adórendszer természete (például a különböző adókedvezmények mely társadalmi csoportokat célozzák Bloomquist 2003), valamint a közigazgatási intézményekben szerzett közvetlen tapasztalataink (lásd Kirchler et al. 2008). Nem meglepő tehát, hogy a kormányzati intézkedések is kiemelt szerepet játszhattak a morális megfontolások befolyásolása során. A kutatók amellett érvelnek, hogy e cél elérése érdekében a kormánynak olyan eszközre vagy eszközzrendszerre lehet szüksége, mely az egyéni erkölcsöt, de a morális megfontolásokról szóló kollektív tudást is erősíti. Mindez pedig a kormányzati legitimitás szerepét veti fel (lásd magyarul Boda Zsolt e kérdésekről szóló átfogó könyvét, 2013).

A kormány legitimitása röviden annak elismertségeként határozható meg (Boda 2016). Ahogyan Peter G. Stillman írja (1974), egy kormány akkor legitim, ha „az uralom alá tartozó emberek (állampolgárok) a kormány által megszerzett uralom gyakorlását elismerik” (Stillman 1974: 34). E meglehetősen tág értelmezésen belül az elmúlt évtizedekben könyvtárnyi irodalom született a jelenség konceptualizálására és mélyebb megismerésére. S bár ennek eredményeként a legitimitás a társadalomtudomány egyik leginkább összetett területévé vált (lásd Suchman erről szóló átfogó munkáját 1995), az adómorál területén a kutatók általában a kormányba vetett bizalom felől közelítenek (lásd Torgler 2003; Torgler – Schneider 2009).

A bizalom sok mindent lefedhet. Az emberek megbízhatnak abban, hogy a kormány képes feltérképezni a kollektív szükségleteket, de abban is, hogy az általa felügyelt közigazgatási rendszer hatékonyan segíti az embereket a szabálykövetésben. Megint másoknak pedig már a kormánypárti politikusok személye is kellően meggyőző érv lehet arra, hogy megéri támogatni a kormány munkáját. A kormányba vetett bizalmat tehát meglehetősen nehéz részekre bontani, melyre általában nincs is szükség. A bizalom jogkövetésben betöltött szerepét a fent idézett tanulmányok ugyanis egyfajta általános bizalomként értelmezik, így szintjének változásaival, valamint annak adófizetésre gyakorolt hatásaival foglalkoznak (lásd még Feld – Frey 2002; Braithwaite – Makkai 1994).

Amennyiben például a bizalom magas szinten áll, az adófizetők könnyebben elfogadják, hogy a kormány a közösség érdekében hozza meg a szabályokat – még akkor is, ha ez szigorításokkal, így például adóemeléssel vagy új adónemek bevezetésével jár együtt (Muehlbacher et al. 2011). Ahogyan arra többek között Scholz és Lubell (1998) kérdőíves kutatása is rámutatott, a bizalom tehát nem pusztán jogkövetésre, de arra is ösztönöz, hogy az emberek elfogadják a kormány által hozott szabályokat,

KÖZELKÉP

vagy tapasztalataik megosztása révén jobb feltételek kidolgozásához járuljanak hozzá (például konzultációk vagy népszavazás alkalmával lásd Bohnet – Frey 1994). Így, ha a kormány a kollektíva érdekeit szolgáló közpolitikai intézkedéseket vezet be és tart fenn, az nagy eséllyel az embereket is arra sarkallja, hogy felelősséget vállaljanak a közösségükért és hozzájáruljanak a kormány munkájához (lásd Torgler 2003, Torgler – Schneider 2009). A bizalom csökkenése azonban önmagában is gyengítheti az adómorált, mely miatt a kiszabott adó mértékével, valamint az abból finanszírozott közpolitikai intézkedésekkel kapcsolatos kétségek is erősödhetnek. Röviden, ha az adófizetők nem bíznak a kormányban, nagyobb eséllyel ítélik az adókat is túl magasnak, az abból finanszírozott szolgáltatásokat pedig haszontalannak vagy önkényesnek (Jimenez – Iyer 2016).

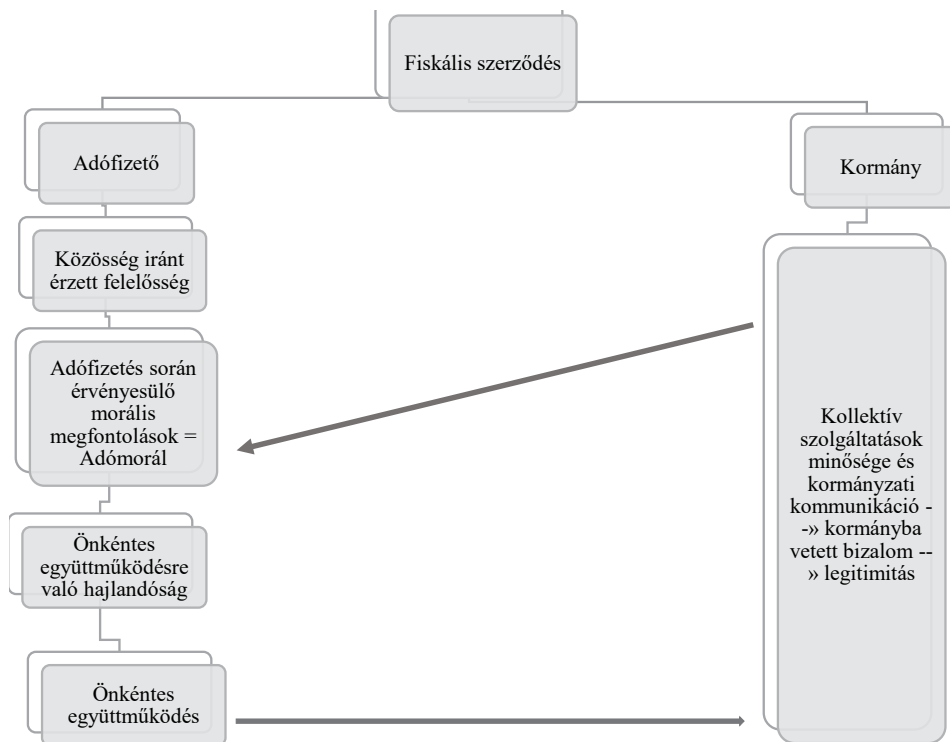
A kormányba vetett bizalom adómorálra gyakorolt hatásaival a szakirodalom kiemelten foglalkozik, Posner (2000) szerint például a szabályok elfogadásában segíthet minket. Mint érvelt, a gazdasági, különösképpen az adószabályok ugyanis bonyolultak, általában a rövidebb passzusokat is nagy kihívás szakértő segítsége nélkül megfejteni. A jogszabályok nem ismerete azonban nem ment fel azok betartása alól – a ránk kirótt adókat akkor is fizetni kell, ha nem mélyedtünk el részletes törvényelemzésben, de akkor is, ha nem is pontosan értjük vagy ismerjük a döntés szakmai hátterét. A bizalom tehát, írja Posner, ebben az esetben is segíthet minket abban, hogy elfogadjuk azt, hogy a jogszabályok a közösség érdekeit szolgálják, így azokat megéri a betartani (lásd még Turner 2005; Tyler 2009). Egy túlságosan bonyolult vagy önkényes szabály pedig a bizalmat is megingathatja, negatív hatást gyakorolva ezzel a morális megfontolásokra is. Hasonlóan érvelt az adómorál definiálása során idézett írásában Torgler (2003) is. Mint írja, a bizalommal nem jár örök érvényű garancia arra, hogy a mindenkori kormány kizárólag a közösség érdekeit tartja szem előtt, ahogyan arra sem, hogy az adófizetők az önkényes, mindennapi életüket megnehezítő, rájuk plusz terhet róvó döntéseket támogatni fogják. Ha ez bekövetkezik, a kutató szerint a bizalom általában már csak visszakozás révén nyerhető vissza.

A kormányba vetett (általános) bizalom tehát fontos, ahogyan azonban a tanulmány következő szakaszában is látni fogjuk, további legitimációs eszközök, a fiskális szerződés elmélete szerint elsősorban a kollektív szolgáltatások minősége, valamint a kormányzati kommunikáció révén erősíthető fel leginkább.

A fiskális szerződés elméletéről

A Margaret Levi (1988, 1998), valamint Jeffrey F. Timmons (2005) nevéhez fűződő fiskális szerződés elmélete az alábbiak mentén épül fel (lásd 2. ábra).

KÖZELKÉP

2. ábra Fiskális szerződés és adómorál

Forrás: Saját szerkesztés

A fiskális szerződés elmélete szerint a mindenkori kormány és az adófizetők közötti létezik egy hallgatóságos megállapodás, ez a fiskális szerződés, mely a kormányt a közösségi szükségleteket szolgáló közpolitikai intézkedések biztosítására, míg az embereket az ehhez való hozzájárulásra, tehát adófizetésre kötelezi. Ha a kormány szerződést szeg, például a kollektív szolgáltatások minősége csökken, önkényes célokat szolgálnak, vagy növekszik a korrupció, a szerződés az állampolgárokat sem köti tovább a jogkövetésre, mely az adócsalás terjedésének kockázatát erősítheti. A kormánnyal való együttműködés tehát a szerződéselmélet szerint önkéntes, de feltételekhez kötött (angolul quasi voluntary compliance), „az adó így a kormányzati szolgáltatásokért cserébe megfizetett árként értelmezhető” (Güzel et al. 2019: 82).

Az állampolgári szabálykövetés feltétele tehát a kollektív szolgáltatások minősége, mely arra utal, hogy a fiskális szerződés érvényessége az emberek közösségük iránt érzett felelősségéből ered. Felelősséget éreznek tehát a közösségükért, mely-

KÖZELKÉP

ben mindennapi tevékenységeiket végzik, ami pedig arra ösztönzi őket, hogy a közterhekhez való hozzájárulást, tehát az adófizetést is erkölcsi kötelességüknek érzék. Az adómorál azonban az emberek önös érdekeivel is összefonódhat. Az értékes közpolitikai szolgáltatásokkal ugyanis a kollektíva, de maga az egyén is jól járhat. Például, egy újonnan megnyitott kórház a környéken élők egészségügyi ellátását segítheti. A létesítmény mindemellett az egyénnek is hasznos, hiszen azt betegség vagy baleset esetén ő maga is felkeresheti. Az ilyen és ehhez hasonló esetekben a morál tehát egyben önérdek is, így a kormány által nyújtott szolgáltatások az egyéni önérdekkövetésre is reagálhatnak (lásd Halla 2012).

A fentiek alapján tehát a kormány csak úgy lehet képes az adómorál sikeres befolyásolására, ha az általa alkalmazott eszközök garanciát nyújtanak az adófizetők számára, hogy a kollektív szükségleteket szolgáló közpolitikai intézkedéseket vezet be és tart fenn, de arra is, hogy biztosítja a jogkövetést – akár kikényszerítés árán is. Az állampolgári együttműködésben fellépő problémák ugyanis arra utalhatnak, hogy a kormány megengedő a törvénysértésekkel szemben, mely a jogkövetőkben is lecsökkentheti a csalás erkölcsi költségeit (Alm – Torgler 2011). A szakirodalom szerint e feltételeket a kormány az előző fejezetben tárgyalt legitimitása révén teljesítheti, mely biztosítékot jelenthet az embereknek, hogy képes hatékonyan fenntartani a fiskális szerződésen belül létrejött együttműködést (Beetham 1991; Tyler 2006) – jól gazdálkodik tehát a befizetett adókkal, így a pénzük jó helyre kerül (Tyler 2009).

Az előző fejezet tanúsága szerint a legitimitás adómorálban betöltött szerepét az adófizetéssel foglalkozó irodalom a kormányba vetett bizalom segítségével ragadja meg. A bizalom ugyanis annak egyik legfőbb indikátoraként (Boda 2016: 7) az adófizetés esetében is megmutathatja, hogy a legitimitás értelmezhető szereplője-e a jogkövetési motivációknak – a kormány legitim-e vagy sem, valamint, hogy szignifikáns hatást gyakorol-e a morális megfontolásokra, esetleg azok befolyásoló tényezőit máshol kell-e keresnünk. A legitimitás így a kormánnyal való önkéntes együttműködési hajlandóságnak ágyazhat meg, mely folyamat az önkéntes jogkövetéssel, tehát a cselekvéssel zárul.

Végül, érdemes megjegyezni, hogy a fiskális szerződés egy kétoldalú megállapodás, az adófizetési morál, valamint az abban gyökerező önkéntes jogkövetés tehát a kormányzati intézkedések sikerességét döntően befolyásolhatja. Más szavakkal, ha a morál lecsökken, s az önkéntes együttműködést a büntetéstől való félelem váltja fel (lásd Becker 1968; Allingham – Sandmo 1972), az a szükséges (elsősorban pénzügyi) erőforrások megnövelése révén akadályozhatja a kormányzati munka hatékonyságát. Mindez pedig a morális megfontolásokra is negatívan hathat vissza, hiszen a büntetések szigorítása, például a gyakoribb ellenőrzésekkel járó plusz költségek megemelkedése miatt a kollektív szolgáltatásokra is kevesebb forrás fordítható. A fiskális szerződés így egy körkörös folyamatként írható le, melyben a kormány és az adófizetők kölcsönösen oda-vissza hatnak egymásra.

KÖZELKÉP

Kollektív szolgáltatások minősége mint legitimációs eszköz a fiskális szerződésben

A fiskális szerződés elmélete alapján a kollektív szolgáltatások minősége révén a kormányba vetett bizalom, így maga a legitimitás is a hatékonyan erősíthető, mely adómorálban betöltött szerepét a szakirodalom is kiemelten tárgyalja. E sorba illeszkedik például Feld és Frey (2007), valamint Listokin (2013) írása is. A kollektív szolgáltatások ereje abban rejlik, érvelnek a kutatók, hogy bármilyen szakpolitika esetében kiválthatja a pénzügyi hozzájárulás motivációit – legyen szó egy kórházfelújítási programról vagy éppen egy vasútfejlesztési stratégiáról. Ezek a szolgáltatások pedig nem kizárólag az érintett közpolitikai terület támogatására ösztönzik az embereket, de arra is, hogy az adójuk befizetése révén a kormány átfogó munkáját is segítsék – függetlenül attól, hogy az államkasszába érkező összeg milyen szakpolitikai célkitűzések megvalósításához járul hozzá.

A szerzők nem kizárólag a kollektív szolgáltatásokkal foglalkoznak. Abban ugyanis, hogy az emberek felismerjék a befizetett adóforintjuk jelentőségét, eredményeik szerint a következő fejezetben tárgyalt kormányzati kommunikáció játszhat kulcsszerepet. Például, a korábbiakban említett egészségügyi fejlesztés esetében két lehetőség áll fenn. Egyfelől, ha a szolgáltatás az életünket közvetlenül érinti, a saját vagy szeretteink gyógyulásához segíthet hozzá, akkor a helyzet egyértelmű. Támogatjuk a bevezetését, hiszen mindennapjainkat segíti. Másfelől azonban, ha valaki nem betegeskedik és orvoshoz is ritkán jár, a szolgáltatást nemes célja ellenére sem fogja feltétel nélkül támogatni, hiszen annak nem látja az eredményét.

A fenti probléma, állítja Feld és Frey (2007) és Listokin (2013), hatékony kormányzati kommunikáció révén nagyrészt feloldható. Ha ugyanis a kormány nagy hangsúlyt fektet a bevezetni kívánt szolgáltatás, valamint az adófizetés ebben játszott szerepének bemutatására, az emberek számára is világossá válhat együttműködésük jelentősége. A folyamatos tájékoztatás, a televíziós, a rádiós, s az online kampányok, a különböző fórumok és egyéb szakpolitikai rendezvények, vagy a politikusok egyéb nyilvános szereplései tehát mind azt a célt szolgálják, hogy a sok esetben absztraktnak tűnő és bonyolult intézkedéseket közelebb hozzák az emberekhez. Így a szakmai ismeretekkel nem rendelkező adófizetők is viszonylag könnyen és gyorsan felmérhetik a kormányzati intézkedés célját és társadalmi hasznosulásának lehetőségeit, valamint saját szerepük és a befizetett adójuk jelentőségét is. Listokin szerint az efféle felismerésekhez a közpolitikai intézkedéseket túl a kormánynak kellő súllyal és gyakorisággal szükséges aláhúznia az adófizetés jelentőségét is – például beszédekben vagy különböző médiaszereplések alkalmával.

Feld és Frey (2007), valamint Listokin (2013) írása is rávilágít a kollektív szolgáltatások egyik legfontosabb jellemzőjére, hogy nem egy alkalomra szólnak. Egyetlen jól működő, és/vagy támogatott szolgáltatás önmagában ugyanis általában nem elegendő a legitimitás megőrzéséhez, az emberek nagyrészt a hosszú távú stratégiák

KÖZELKÉP

és a több éves teljesítmény alapján ítélik meg a kormány munkáját. A társadalom szükségletei ugyanis időről időre változhatnak. S bár mindenhol és minden időben azonosíthatók közös pontok (például az egészségügy mindenkori fejlesztése a társadalom működésének egyik alappontja), a status quo függvényében ezek súlya eltérő lehet (Torgler 2003). Így például, egy gazdasági válság során a közösség érdekeit a keletkezett költségvetési hiány lecsökkentése, valamint az érintett szektorok helyreállítása szolgálja leginkább, míg egy egészségügyi krízis a felelős betegség terjedésének megfékezését követeli meg a kormánytól.

Másfelől, az önérdekkövető adófizetés szerepét egy morális megfontolások dominálta közösségben sem vethetjük el. Mindenhol és mindenkor lesznek ugyanis olyanok, akik saját boldogulásuk kulcsát a csalásban látják, esetleg egyszerűen csak nem foglalkoznak a közösséget érintő politikai vagy gazdasági kérdésekkel. A közpolitikai intézkedések kidolgozása során így a kormánynak arra kell törekednie, hogy az ezekhez való hozzájárulás számukra is jó befektetést jelentsen – vagy legalábbis a környezetükben lévőket meggyőzze arról, hogy társuk közönyössége, valamint a közösségi érdekek háttérbe szorítása nem indokolt.

Saeed és Shah (2011) szerint a fenti probléma kulcsa az lehet, ha a közszolgáltatások kidolgozása során a kormány az osztársadalmi érdekek mellett az egyéni élethelyzeteket vagy a társadalmi csoportok közötti különbségeket is figyelembe veszi. Az eltérő munkaerőpiaci helyzetek, valamint a bérkülönbségek feltárása révén ugyanis a kormány az újonnan bevezetett intézkedéseiben például fókuszálhat a legnehezebb helyzetben lévők problémáira, de adókedvezmények és más juttatások formájában a leginkább rászorulókat megsegítését is célozhatja. Mindez pedig a kollektív javakhoz való állampolgári hozzájárulás motivációt is erősítheti. Vagy azért, mert az emberek felismerik a kormány segítő szándékait, vagy, mert az adott közszolgáltatással ők maguk is jól járhatnak.

Hogyan lehet tehát az egyéni célokat és a társadalmi szükségleteket közelíteni egymáshoz? Ideális esetben a kettő találkozik. Ahogyan a korábbiakban is érveltem, a szomszéd utcában épülő kórház nekem is segítséget nyújt, ha beteg vagyok, de a közösségnek is jó, hiszen bővül az egészségügyi ellátás. A kormány hasonlóan könnyű helyzetben találhatja magát, ha egy közpolitikai szolgáltatás fejlesztésére széleskörű társadalmi igény látszik – például, ha egy új országos autópálya építése segíti a mindennapi közlekedést, a döntés a legtöbb embernek hasznos (Saeed – Shah 2011).

A helyzet azonban a legtöbb esetben korántsem ennyire egyértelmű. Egyfelől, a szakpolitikai területek hasonló kormányzati figyelmet igényelnek – az egészségügy fejlesztése például éppúgy szükséges, mint az oktatás színvonalának emelése. Mégis, a kormányzati erőforrások korlátozottsága a közpolitikák közötti választásra kényszerít (Jones – Baumgartner 2005). Hiába égető egy időben a közutak fejlesztése, valamint a nyugdíjak emelése is, ha nincs rá forrás, a kormánynak fontossági sorrendet kell felállítania és választania kell. Az eltérő társadalmi csoportok ugyanis különbö-

KÖZELKÉP

zó közpolitikai preferenciákkal rendelkezhetnek. Így, egy fejlesztés bár az egyik számára hasznos lehet, a másinak nem előnyös, sőt jelentős ellenszenvet is kiválthat (lásd Hardin 2015; Gobena – Van Dijke 2016). A fővárosi közutak fejlesztése például a vidéki falvakban lakók mindennapjait kevésbé érinti, ezek az intézkedések emiatt nagy eséllyel itt a jogkövetési motivációkat sem befolyásolják érdemben. Az eltérő preferenciák között ráadásul ellentét is húzódhat. Például, ha egy lakópark mellé egy óvoda épül, az a gyermekes családok számára jelentős hasznot hozhat, de a gyermekteleneket az óvodai élet okozta zajok akár zavarhatják is mindennapjaik során.

A felvetett problémák két dologra utalnak. Egyfelől, a kormánynak kompromisszumokat kell kötnie a közszolgáltatások fejlesztése során. A hatalom megőrzése érdekében egyik vagy másik csoport igényeit szükséges akár a többiek kárára is előtérbe helyezni, vagy adott esetben saját szakpolitikai céljait is háttérbe kell szorítani. Másfelől, a lehetséges ellentétek miatt sok esetben a közösségi szolgáltatások fejlesztése önmagában nem elegendő, a fiskális szerződés elmélete alapján általában a kormányzati kommunikációval szükségszerűen kiegészül.

Kormányzati kommunikáció mint legitimációs eszköz a fiskális szerződésben

A kormányzati kommunikáció sok mindent lefedhet. A miniszterelnök parlamenti felszólalásai éppúgy ide tartozhatnak, mint a miniszteri sajtótájékoztatók vagy a politikusok médiaszereplései. A felsorolt kommunikációs formák mindegyike arra vonatkozik azonban, hogy a kormány hogyan képes felvezetni a bevezetni kívánt közpolitikai intézkedés(ek) társadalmi hasznosulásait, valamint az ehhez szükséges állampolgári hozzájárulás, így az adófizetés jelentőségét. Ez ugyanis amellest, hogy saját népszerűségét növelheti, az általa nyújtott szolgáltatás állampolgári elfogadottságát is megerősítheti. A korábbiakban már tárgyalt Feld és Frey (2007) szerzőpáros írása szerint például a nyílt és transzparens, hiteles tájékoztatás a különböző társadalmi csoportok közpolitikai preferenciái közötti különbségekből adódó feszültségeket segíthet enyhíteni. A különböző médiaszereplések, a helyi szintű vagy országos fórumok, vagy éppen a politikusok vidéken tett látogatásai így abban az esetben is jogkövetésre ösztönözhetik az embereket, ha bizonyos intézkedéseket feleslegesnek érznek, esetleg ha az adókat inkább más szolgáltatásokra fordítanák.

A fentiekhez hasonló következtetésekre jutott Torgler (2007) is. Érvelése szerint, ha egy köztisztviselőnek örvendő, népszerű politikus (például egy miniszter vagy a miniszterelnök) vagy egy híres személyiség (például egy színész, énekes) hívja fel a figyelmet az adófizetés fontosságára, az illető személye már önmagában is nagy eséllyel erősítheti fel az emberek megfelelési vágyát (lásd még Kornhauser 2007).

Fontos tehát, hogy a szakpolitikai döntéseket a kormány hogyan találja az emberek számára – milyen pontokat emel ki, hogyan világítja meg azok társadalmi hasz-

KÖZELKÉP

nosulását, valamint az ehhez szükséges állampolgári hozzájárulás, esetünkben az adófizetés jelentőségét (lásd még Hoffmann et al. 2008; Morse 2011). A kormányzati kommunikáció azonban a közvélemény figyelmének elterelésére is felhasználható. Így például, ha a kormány egy sokak által vitatott tervezet elfogadására készül (vagy már ki is hirdette azt), mely nagy visszhangot és elégedetlenséget válthat ki az emberekből, egyéb témák, esetleg bizonyos kedvezmények vagy más területen elért sikerek hangsúlyozása révén elérheti, hogy az adófizetők ne a népszerűtlen döntések, sokkal inkább a kiemelt eredmények alapján ítéljék meg munkáját (a magyar közpolitika-alkotásban lásd Sebők – Boda 2021; Szabó et al. 2021). Ez különösen fontosá válhat egy nagy horderejű politikai botrány, például egy hirtelen kipattanó korrupciós ügy esetében, mely egyik napról a másikra ingathatja meg a kormányba vetett bizalmat – a kormány itt tehát a botrány élének tompítása érdekében fordulhat más eszközök, elsősorban kommunikációja felé (Magyarország esetében a politikai botrányok adófizetési motivációkra gyakorolt hatásairól lásd Bartha – Boda 2016).

Összegzés

Tanulmányom az adófizetési motivációk, azon belül is a morális megfontolások és a kormányzati legitimitás közötti kapcsolattal foglalkozott, (lásd Torgler 2003; Torgler – Schneider 2009), melyet a Margaret Levi (1989, 1998) és Jeffrey F. Timmons (2005) nevéhez fűződő fiskális szerződés elmélete mentén vizsgált. Ahogyan bemutattam, az elmélet szerint az adófizetők és a mindenkori kormány között fennálló hallgatólagos megállapodás a kormányt a közösségi szükségleteket szolgáló kollektív szolgáltatások biztosítására, míg az állampolgárokat arra kötelezi, hogy mindehhez adófizetés formájában járuljanak hozzá.

A kollektív szolgáltatások minősége, mint feltétel, azt mutatja, hogy az adófizetés az egyén közösség iránt érzett felelősségében gyökerezik, mely az adófizetést lelkiismereti kérdéssé emelve húzza alá az adómorál állampolgári jogkövetésben betöltött jelentőségét. Amennyiben ugyanis a kormány betartja a szerződés rá eső felét, az az embereket is arra ösztönzi, hogy befizetett adójuk révén ők is hozzájáruljanak a közpolitikai intézkedésekhez, melyekkel közösségük, de ők maguk is jól járnak. A szakirodalom szerint a kormány pedig erre legitimitása révén nyújthat garanciát, mely egyben arra is utal, hogy az emberek elismerik a kormány munkáját és megbíznak abban, hogy nem szegi meg a kétoldalú megállapodást (lásd Tyler 2006, 2009; Boda 2013). Ha mégis megsérti a szerződés feltételeit, az az adófizetők erkölcsi felelősségének csökkenésével járhat együtt, s az adócsalás kockázatát növelheti meg.

A szakirodalom a legitimitás felé a kormányba vetett állampolgári bizalom mentén közelít, melyet tanulmányom is áttekintett. A fiskális szerződés elmélete azonban a kollektív szolgáltatások minőségének szerepét húzza alá, ami a bemutatott kutatások szerint a közpolitikai intézkedések céljait, valamint a hasznosulási lehe-

KÖZELKÉP

tőségeket megvilágító kormányzati kommunikációval is kiegészülhet, s általában ki is egészül (lásd Feld – Frey 2007; Morse 2011). E két eszköz együttesen mutathatja meg ugyanis az emberek számára, hogy a kormány nem saját önös érdekeit, hanem a közösségi szükségleteket tartja szem előtt a közszolgáltatások kidolgozása és működtetése során.

Feltételezhető, hogy a kollektív szolgáltatások és a kormányzati kommunikáció jelentősége, így a legitimitás szerepe országonként eltérő képet mutathat. Míg van, ahol az adófizetési motivációk elsősorban az kormányzati legitimitás révén felerősített adómorálra épülnek, máshol a kikényszerített adófizetés, s a büntetéstől való félelem a meghatározó (lásd Becker 1968; Allingham – Sandmo 1972). E fenti országspecifikus jellemzők feltárására tanulmányom nem vállalkozott. Áttekintette azonban a fiskális szerződés elméletének legfontosabb jellemzőit, mely az adófizetési motivációkat eltérő politikai, gazdasági, és társadalmi környezetben vizsgáló empirikus kutatásokhoz hozzájárulva segítheti az adófizetés során érvényesülő morális megfontolások, valamint az adómorált befolyásoló tényezők megismerését.

Irodalom

- Allingham, M. G. – Sandmo, A. (1972): Income tax evasion: A theoretical analysis. *Journal of Public Economics*, 1, 323–338.
- Alm, J. – Jackson, B. R. – McKee, M. (1993): Fiscal exchange, collective decision institutions, and tax compliance. *Journal of Economic Behaviour and Organization*, 22, 285–303. [https://doi.org/10.1016/0167-2681\(93\)90003-8](https://doi.org/10.1016/0167-2681(93)90003-8)
- Bartha A. – Boda Zs. (2016): Adómorál, bizalom és kényszerek – adózási motivációk Magyarországon korrupciós botrányok idején. *Közgazdasági Szemle*, LXIII. évf. 1010–1021. 10.18414/KSZ.2016.10.1021
- Becker, G. (1968): Crime and punishment: an economic approach. In: Fielding N. G. – Clarke A. – Witt R. (eds.): *The Economic Dimensions of Crime*. London, Palgrave Macmillan, 13–68.
- Beetham, D. (1991): *The Legitimation of Power*. Cham, Palgrave Macmillan
- Bloomquist, K. M. (2003): Tax evasion, income inequality and opportunity costs of compliance. *Proceedings. Annual Conference on Taxation and Minutes of the Annual Meeting of the National Tax Association*, 96, 91–104.
- Boda Zs. (2013): Legitimitás, bizalom, együttműködés: kollektív cselekvés a politikában. Budapest, Argumentum, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet
- Boda Zs. (2016): Bizalom, legitimitás és jogkövetés. In: Jakab A., Gajduschek Gy. (szerk.): *A magyar jogrendszer állapota*. Budapest, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Jogtudományi Intézet, 837–854.

KÖZELKÉP

- Bohnet, I. – Frey, B. S. (1994): Direct-democratic rules: the role of discussion. *KYKLOS*, 47, 341–354. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6435.1994.tb02742.x>
- Braithwaite, J. – Makkai, T. (1994): Trust and compliance. *Policing and Society: An International Journal*, 4(1): 1–12.
- Cummings, R. G. – Martinez-Vazquez, J. – McKee, M. – Torgler, B. (2009): Tax morale affects tax compliance: Evidence from surveys and an artefactual field experiment. *Journal of Economic Behaviour & Organization*, 70(3): 447–457. <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2008.02.010>
- Feld, L. P. – Frey, S. B. (2002): Trust Breeds Trust: How Taxpayers Are Treated. *Economics of Governance*, July, 3(2): 87–99. <https://doi.org/10.1007/s101010100032>
- Feld, L. P. – Frey, B. S. (2007): Tax Compliance as the Result of a Psychological Tax Contract: The Role of Incentives and Responsive Regulation. *Law and Policy* 29/1: 102–120. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9930.2007.00248.x>
- Gilbert, M. (2006): Who's to blame? Collective moral responsibility and its implications for group members. *Midwest studies in philosophy*, 30, 94–114. <https://doi.org/10.1111/j.1475-4975.2006.00130.x>
- Güzel, S. A. – Özer, G. – Özcan, M. (2019): The effect of the variables of tax justice perception and trust in government on tax compliance: The case of Turkey. *Journal of behavioral and experimental economics*, 78, 80–86. <https://doi.org/10.1016/j.socec.2018.12.006>
- Halla, M. (2012): Tax morale and compliance behaviour: First evidence on a causal link. *The BE Journal of Economic Analysis & Policy*, 12(1). <https://doi.org/10.1515/1935-1682.3165>
- Hardin, R. (2015): *Collective action*. London, RFF Press
- Hoffmann, E. – Hoelzl, E. – Kirchler, E. (2008): Preconditions of voluntary tax compliance: Knowledge and evaluation of taxation, norms, fairness, and motivation to cooperate. *Journal of Psychology*, 216(4): 209–217. <https://doi.org/10.1027/0044-3409.216.4.209>
- Gobena, L. B. – Van Dijke, M. (2016): Power, justice, and trust: a moderated mediation analysis of tax compliance among Ethiopian business owners. *Journal of Economic Psychology*, 52, 24–37. <https://doi.org/10.1016/j.joep.2015.11.004>
- Janky, B. (2007): Social Structure, Transition and Public Attitudes towards Tax Evasion in Hungary. In: Hayoz, N. – Hug, S. (eds.): *Tax Evasion, State and State Capacities*. Bern, Peter Lang AG, International Academic Publishers, 269–288.
- Jimenez, P. – Iyer, G. S. (2016): Tax compliance in a social setting: the influence of social norms, trust in government, and perceived fairness on taxpayer

KÖZELKÉP

- compliance. *Advances in Accounting*, 34, 17–26. <https://doi.org/10.1016/j.adiac.2016.07.001>
- Jones, B. – Baumgartner, F. (2005): *The politics of attention: How government prioritizes problems*. Chicago, IL: University of Chicago
- Kahan, D. M. (2002): *Reciprocity, Collective Action, and Community Policing*. *California Law Review*, 90(5): 1513–1540.
- Kirchler, E. – Hoelzl, E. – Wahl, I. (2008): *Enforced versus voluntary tax compliance: The “slippery slope” framework*. *Journal of Economic Psychology*, 210–225. <https://doi.org/10.1016/j.joep.2007.05.004>
- Kogler, C. – Olsen, J. – Bogaers, R. I. (2020): *Enhanced anonymity in tax experiments does not affect compliance*. *Journal of Economic Behaviour and Organization*, 177, 390–398. <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2020.06.023>
- Kornhauser, M. E. (2007): *Normative and cognitive aspects of tax compliance: Literature review and recommendations for the IRS regarding individual taxpayers*. *Taxpayer Advocate Service 2007 Annual Report to Congress*, 2, 138–180.
- Levi, M. (1988): *Of Rule and Revenue*. University of California Press
- Levi, M. (1998): *A State of Trust*. In: Braithwaite, V. – Levi, M. (eds.): *Trust and Governance*. New York, Russell Sage Foundation, 77–101.
- Listokin, Y. (2013): *Taxation and Marriage: A Reappraisal*. *Tax Law Review*, 67(2): 185–210. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3139992>
- Luttmer, E. F. P. – Singhal, M. (2014): *Tax Morale*. *Journal of Economic Perspectives*, 28(4): 149–168. [10.1257/jep.28.4.149](https://doi.org/10.1257/jep.28.4.149)
- Miller, S. – Makela, P. (2005): *The collectivist approach to collective moral responsibility*. *Metaphilosophy*, 36(5): 634–651. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9973.2005.00397.x>
- Morse, S. C. (2011): *Tax Compliance and Norm Formation Under High-Penalty Regimes*. *Connecticut Law Review*, 44, 675.
- Muehlbacher, S. – Kirchler, E. – Schwarzenberger, H. (2011): *Voluntary versus enforced tax compliance: empirical evidence for the “slippery slope” framework*. *European Journal of Law and Economics*, 32(1): 89–97. <https://doi.org/10.1007/s10657-011-9236-9>
- Murphy, K. (2004): *The role of trust in nurturing compliance: a study of accused tax avoiders*. *Law and Human Behaviour*, 28(2): 187–209. <https://doi.org/10.1023/B:LAHU.0000022322.94776.ca>
- Posner, E. A. (2000): *Law and Social Norms: The Case of Tax Compliance*. *Virginia Law Review*, 86(8), Symposium: *The Legal Construction of Norms*, 1781–1819.

KÖZELKÉP

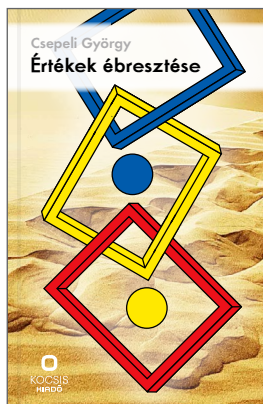
- Saeed, A. – Shah, A. (2011): Enhancing tax morale with marketing tactics: A review of the literature. *African Journal of Business Management*, 5(13): 659–665.
- Scholz, J. T. – Lubell, M. (1998): Trust and taxpaying: testing the heuristic approach to collective action. *American Journal of Political Science*, 42(2): 398–417. <https://doi.org/10.2307/2991764>.
- Sebők M. – Boda Zs. (2021) (szerk.): *Policy Agendas in Autocracy, and Hybrid Regimes: The Case of Hungary*, Palgrave Macmillan, Svájc, 247–272.
- Stillman, P. G. (1974): The concept of legitimacy. *Polity*, 7(1): 32–56.
- Suchman, M. C. (1995): Managing legitimacy: Strategic and institutional approaches. *Academy of Management Review*, 20, 571–610. <https://doi.org/10.5465/amr.1995.9508080331>
- Timmons, J. F. (2005): The Fiscal Contract: States, Taxes, and Public Services, *World Politics*, 57(4): 530–567. 10.1353/wp.2006.0015
- Szabó A. – Oross, D. – Papházi V. – Pokornyi Zs. – Sebestyén A. (2021): A magyar társadalom politikai értékei, identitásmintázatai, 2020. A magyar társadalom politikai percepciója, értékrendszere, politikai részvétele, 2020 december. Budapest, Magyarország, TK PTI
- Torgler, B. (2003): Tax morale, rule-governed behaviour and trust. *Constitutional Political Economy*. *Constitutional Political Economy*, 14(2): 119–140. <https://doi.org/10.1023/A:1023643622283>
- Torgler, B. (2007): *Tax compliance and tax morale: a theoretical and empirical analysis*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing
- Torgler, B. – Schneider, F. (2009): The impact of tax morale and institutional quality on the shadow economy. *Journal of Economic Psychology*, 30(2): 228–245. <https://doi.org/10.1016/j.joep.2008.08.004>
- Turner, J. C. (2005): Explaining the nature of power: A three-process theory. *European Journal of Social Psychology*, 35: 1–22. <https://doi.org/10.1002/ejsp.244>
- Tyler, T. R. (2006): Psychological Perspectives on Legitimacy and Legitimation, *Annual Review of Psychology*, 57: 375–400. <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.57.102904.190038>
- Tyler, T. R. (2009): Legitimacy and criminal justice: The benefits of self-regulation. *Ohio State Journal of Criminal Law*, 7: 307–359.

RECENZÍÓ

Néhány megjegyzés Csepeli György: *Értékek ébresztése* című könyvéhez

Csepeli György (2023): *Értékek ébresztése*.
Budapest, Kocsis Kiadó, 232 oldal

MURÁNYI ISTVÁN¹

Eltekintve a néhány kivételtől az értékekkel foglalkozó, összefoglaló igényű megírt, többnyire empirikus kutatásról beszámoló hazai társadalomtudományi könyvek vagy hosszabb tanulmányok többségének tematikus protokollja közel azonos: 1. valamely külhoni ismert (elismert) érték fogalom elfogadása (jobbik esetben indoklással); 2. az érték fogalom konceptualizálása és mérése alapján valamely társadalmi jellemzők által meghatározott nagy csoport empirikus jellemzése; 3. az eredmények konklúziója és általánosítása. Az *Értékek ébresztése* kötet nem illik ebbe a sorba, mivel tágabb értékdimenziók alapján él önálló életet. A szerző számára az élet totalitását alakító értékek nem valamely diszciplínához, hanem gyakorlatilag minden diszciplínához

kapcsolódnak egy olyan átfogó értelmezési keretben, amely nem definíció, hanem egyszerre cél és feladat: a totalitás kaotikus rendetlenségében megtalálni a rendet. Mindezek alapján az értékek attribútumait nem direkt tételek alapján említi a szerző. (Csak néhány kiragadott, az adott fejezethez kapcsolódó példára utalva: „...az értékekhez, melyek legközelebbi formálói életünknek.”; „Egy kor lényegét az értékei adják, amelyek mint csillagok az éjszaka sötétjében, irányt mutatnak a korban élő emberek számára.” „...az embereknek új értékekre lesz szükségük, ha meg akarnak maradni a pályán, amelyre az evolúció lökte őket.” „A planetáris idiotizmus értékeinek pszichológiai alapja a-”).

Paradox módon az értékek direkt definiálása helyett azok interdiszciplináris megközelítésének köszönhetően a könyv nem „nehéz” olvasmány. A történelmi, kultúrtörténeti, filozófiai, szépirodalmi, vallástudományi hivatkozások és/vagy példák nem öncélúak, hanem szorosan kapcsolódnak az adott gondolatmenethez: funk-

¹ Debreceni Egyetem, Szociológia és Szociálpolitika Tanszék; e-mail: muranyi.istvan@arts.unideb.hu

RECENZÍÓ

ciójuk igazolás és/vagy prezentálás. Egyértelműnek tűnik, hogy mindezzel a szerző célja nem az egyfajta mechanikus, dominánsan a formális logikát preferáló episztemiológiai kényszerre épülő megértés, hanem az olvasó értő befogadására törekvő megértés kialakítása. Az alapos mérlegelés alapján kiválasztott „közreműködők” már önmagukban is árulkodnak a kötet intellektuális igényességéről. Hosszasan lehetne sorolni azokat a jobbára (felületesen) ismert neveket, akiknek munkássága kiemelt szerepet játszik egy-egy állítás vagy gondolat igazolásában, megerősítésében. A névsor igen imponáló, a teljesség igénye nélkül sorolhatnánk a jelentős görög filozófusokat, a közeli és távolabbi múlt hazai társadalomtudós elitjének képviselőit vagy a szerző értékrendjének iránytűjét nagymértékben befolyásoló géniuszokat (Nietzsche, Heidegger). A kötet meghatározó erénye, hogy a kiemelkedő szellemi teljesítmények interpretálása nem szakmai kényszerrel (mondhatni görcsösen) történik, hanem megfelelően adekvát kontextusba ágyazva, gördülékeny, több alkalommal már-már szépirodalmi stílusban. Ennek is köszönhető, hogy az olvasó szelíden motivált a mondanivalót megerősítő hivatkozás részletesebb megismerésére.

Nem szabad elfeledkeznünk arról sem, hogy az értékek viszonylag nagyszámú szociológiai-szociálpszichológiai mérésének és sokféle módszerének áttekintése komoly szakmai kihívás, de a szerző sikerrel megoldotta, a hivatkozott kutatások metodikáját (és eredményeit) megfelelő példaként interpretálva és koncepcióba illesztve tömören, bár nem eléggé kritikusan közli a szerző. Nem jelentős probléma, de néhány esetben érdemes lett volna azt is megemlíteni, hogy milyen tudományághoz sorolható a kutatás lebonyolítója (például a szociálpszichológus Muzafer Sherif vagy a szociológus és teológus Peter Berger).

A fejezetre tagolt, de mégis egységes kötet nehéz kérdésekre (Hová tűnt Isten? Ki vagyok én?) várja a válaszokat a letűnt korszak ébresztésre ítélt emberétől. A szerző racionális bölcsességgel (megélt és tanult tapasztalatok birtokában) érezte, hogy ez az ébredés a fejezetek mindegyikének feladata. Erre példaként említhetjük az izgalmas, korszakokban folyamatos változó, múltban meghatározott, a jelen jövőjében létező majdani értékkapcsolatok közül a vallás és az értékek kölcsönös „interaktív” viszonyát. A vallás és az érték kapcsolatának leírásában olvasható gondolatok nagyszerűen lefedik ennek a kapcsolatnak a lényegét: a szent és profán sajátosságát. Ugyanakkor hiányérzetről is beszámolhatunk, mivel a vallási élmény működésének, funkcióinak és folyamatainak jellemzése során nem eléggé kiemelt a szocializáció, az internalizáció és a szekularizáció szerepe. A korszak végének egyik indikátora, a vallástalanodás miatt röviden érinteni kellett volna az elsősorban empirikus kutatások eredményei alapján más-más módon konstruált globálisan érvényesnek tekintett értékrendszerek struktúráját meghatározó világvallások jelenét és jövőjét. Ehhez hasonlóan, a pravoszláv és a nyugati kereszténység eltérő jellemzőinek ismeretét is hasznos lett volna némileg bővebben tárgyalni.

Nem kellő figyelemmel olvasva úgy tűnhet, hogy a könyv nem is az értékekkel (értékrendszerekkel, azok elméleti jellemzőivel és/vagy empirikus kutatásával stb.)

RECENZÍÓ

foglalkozik. Elolvassa a könyvet nem meglepő a konklúzió, hogy a könyv témája szinte csak az érték. Az említett felületes olvasó számára bizonyára az tűnt nehezen magyarázhatónak, hogy szerző olyan szokatlan szubjektív preferenciák alapján is tárgyalja (értelmezi, vizsgálja) az érték fogalmát, mint az evolúció, az algoritmus vagy az atrofia. A fejezetekben kifejtett tematika – például a vallás, kultúra, nemzeti és európai értékek, boldogság, szépség – némelyikét egy-egy korábbi rendszer-konceptió (Inglehart, Welzer, Schwartz) már korábban is értéknek tekintette, de a szerző számára a szabadság jelenti a meghatározó értéket.

A szabadság differentia specifica szerepe több kontextusban is előfordul a könyvben. A szociális reprezentáció funkciójának megfelelően a szerző számára a valóság olyan reprezentáció, amely az „...egyéni és kollektív valóság, mely nem egyszerűen reprodukálja a valóságot, hanem kivetülve teremt is azt.” A rend és a káosz közötti viszony alapján megközelített az értékek és a szabadság kölcsönös meghatározottságát kifejező további tematikus konklúziók merészen új „tételeit” nyújtják az értékek értelmezésének.

A szerző az értékek változását ciklikus folyamatnak tekinti, amely az evolúciót kifejező fejlődés és változásnak felel meg. Az együttműködés és a nyelv generációkon átívelő, de egyénben realizálódó sikeres szocializáció egyrészt az evolúción nyugvó alkalmazkodás, másrészt a célnak tekinthető szabadság függvénye. Már a könyv harmadik fejezetében (3. Értékek és evolúció) – nem a szokványos, valamilyen koherensnek tűnő logikai rendszerbe ágyazott definícióként – az értékek és a szabadság funkcionális kapcsolata egyfajta kölcsönösségi elv alapján megfogalmazható szinonima: „Az értékek a szabadság eszközei, melyek az élet legelső megnyilvánulásaitól fogva a sikeres alkalmazkodás érdekében tagolják a környezeti ingereket, előnyben részesítve a túlélést megkönnyítő, kívánatos ingereket és elutasítva a káros, nem kívánatos környezeti hatásokat.” Flavius: „Haljunk meg úgy, hogy nem hajtjuk fejünket az ellenség igájába, feleségeinkkel és gyermekeinkkel szabad emberek módjára hagyjuk itt az életet!”

A szellemi kalandot és kalandos szellemet tükröző, intellektuális örömet szerző szerzőnek csak köszönhetjük a fenti idézetet, az értékek ébredésének lényegét.

Abstracts

From Sunday lunch to the ballot box

Political socialisation and political homophily in Hungarian society

DÖMÖTÖR GERE – ÁDÁM STEFKOVICS

Political socialisation is the process of forming an individual's political identity, in the course of which the individual's attitude to politics and political worldview is formed. Political socialisation takes place in different spheres, of which the family and parents are of particular importance. Previous research in Hungary has confirmed that the family is an "incubator" of citizenship. However, there is little data available in Hungary that would allow for a more precise understanding of the transmission of political attitudes. This study investigates political homophily within the family (between parent and child) and the effects of parental political characteristics on the individual in Hungary. Our data are drawn from a nationally representative telephone survey of 2000 respondents sampled in 2023. The results show that in nearly two-thirds of Hungarian families, family members held the same political views during the respondent's childhood, with the highest proportions of homophily indicators, fathers' and respondents' voting activity, and mothers' and respondents' conservative-liberal attitudes. The effect of parental characteristics was tested using structural equation modelling (SEM). Parents' political interests and ideological positions had a strong direct effect on the same child characteristics, but the individual's political participation and party preference were only indirectly influenced by parents. The success of attitudinal transmission was strongly enhanced if the parents were themselves, homophiles, along with the trait in question. Our results point to the important role of the family as a primary agent in political socialisation and suggest new research directions.

KEYWORDS: *political socialisation, homophily, party preferences, voting, family*

Competitive elections and the challenges of the concept of competitiveness

ANNA UNGER

The paper relates to the literature on contemporary non-democratic systems with multi-party elections. It aims to prove that electoral competitiveness is a key concept for understanding these systems, but this concept is currently underdeveloped. It first reviews the main approaches of competition and competitiveness, then, using the widely accepted type of competitive authoritarian hybrid regime, argues that the concept developed by its inventors does not provide sufficient support to detect competitiveness, because the factor of uncertainty used by the concept creators to justify its existence is not accompanied by any real indicators. The conclusion of the article is that competitiveness should therefore be derived not from the unidentifiable

uncertainty factor, but from the concept of electoral integrity, which indicates the existence or the absence of genuine (competitive) elections, and from the concept and characteristics of electoral manipulations.

KEYWORDS: *electoral competitiveness, competitive authoritarian hybrid regime, concept formation, electoral integrity, electoral autocracy, Electoral Studies*

The 2022 Italian election under the microscope

FANNI TANÁCS-MANDÁK

The 2022 parliamentary elections marked a turning point for the Italian political system in many ways. As a result of the measures approved and introduced over the past almost ten years to change the electoral system (electoral reforms, decisions of the Constitutional Court, constitutional amendments, parliamentary reforms, etc.), Italian voters had the opportunity to elect the new members of both chambers of the parliament under the same electoral system, for the first time in the Republican era. The purpose of the article is to present the steps leading to this historic moment by analysing in detail the different measures affecting the electoral system and their impact. The paper then describes the electoral results and explains the processes leading to the vast victory of Italy's first female Prime Minister, with a particular focus on the return to the bipolar logic favoured by the electoral system following the release of the three-pole system in 2013.

KEYWORDS: *bipolarism, elections, electoral system, Italy, populist forces*

Political reorganization in the shadow of the pandemic and war – The 2022 Latvian parliamentary election and its consequences

LÁSZLÓ TÓTH

Latvia's party system has been one of the most unstable in European comparison since the 1990s, essentially since independence and democratization. Although there was a period in the middle of the 2010s, which showed the stabilization of the range of relevant parties and a decrease in the number of parties, by the end of the decade the fluctuation between the parties of the Baltic republics was again high. The Kariņš cabinet, formed after a record long time after the 2018 election, nevertheless set a unique record in the country: it was the first government to complete a full four-year parliamentary term. The government faced two challenges during its tenure, the pandemic that began in the spring of 2020, and the Russian aggression against Ukraine that began on February 24, 2022. Both had a significant impact on the development of the party structure. The aim of this paper is to present the changes in the political palette of Latvian parties in the last two legislative cycles, to analyze the results of the October 2022 election, giving priority to the effects of the Russian-Ukrainian war on the transformation of the party structure and the results of the elections.

KEYWORDS: *Latvia, election, war, party system, instability, pandemic*

The weird world of Russian strategic security culture

ZOLTÁN BERÉNYI

The objective of this paper is to explore the Russian interpretation of the concept of security and to question this interpretation. The first part of the essay provides a historical overview of the relationship between NATO and Russia. Although the relationship between NATO and Russia has never been friendly, it has not always been hostile. How did it become so? How did Russian security policy makers come to the conclusion that NATO posed a clear threat to Russia? What is behind Russia's intransigent stance towards NATO? Is there even a solid basis for this attitude? What does this tell us about the Russian understanding of security? After an overview of the different concepts of security and an examination of the notion of strategic security culture, the second part of the paper attempts to answer these questions. It concludes that Russia's strategic security culture has imperialist features and points out why, in the longer term, Russia will be the main victim of this.

KEYWORDS: Russia, NATO, security, strategic, security culture, imperialist security culture

Types of fathers' home-based and school-based involvement based on an interview study

ZSOLT CSÁK

In this study, we examine fathers' home-based and school-based involvement to assist the development and achievement of their children. The international literature suggests that fathers are less involved than mothers, and the form of their involvement is also different. However, their home-based and school-based involvement has been shown to have similar positive effects on children's educational outcomes. We examine the forms of parental involvement based on the typology created by Epstein and Sanders. In our empirical work, we conducted 14 semi-structured interviews with fathers with young children and aimed to delineate father types based on the forms of involvement by conducting a classification of the interviews. Our results show that the first group of fathers are only involved at home; they do not participate in school-related events with their child but report being actively involved in their child's education and school-related activities at home. Fathers in the second group, on the other hand, are involved not only at home but also in school life. The third type is made up of divorced fathers who, with one exception, are involved at school and at home, which is consistent with the findings in the literature on single fathers with children. In this study, we also attempt to answer the question of how to increase fathers' school-based involvement. According to the interviewees' answers, their activity could be encouraged through support from their wife, greater self-confidence, and events organised by schools which are more suited to fathers (sports events, cooking together).

KEYWORDS: father roles, home-based and school-based parental involvement, qualitative study, type analysis

Legitimacy and tax morale in fiscal contract: the role of collective services and government communication in shaping taxpayers' moral considerations

ZSANETT POKORNYI

The purpose of this paper, building on the so-called fiscal contract theory, published by Margaret Levi (1988, 1998) and Jeffrey F. Timmons (2005), is to investigate the nature of the relationship between the so-called tax morale and government legitimacy. More specifically, it discusses the important theories and empirical researches to highlight on the significance of the role of the government in influencing citizens' moral considerations during taxpaying. According to the fiscal contract theory, there is an unspoken agreement between taxpayers and the government to oblige the government to maintain services reflecting on collective needs and to oblige citizens to comply with the law, i.e. to pay their taxes. Thus, taxpaying is voluntary, but conditional. This paper relies on this theory when it argues that fiscal contract is rooted in citizens' responsibility for their community, inducing their tax morale. In other words, this bilateral agreement suggests, that tax morale, what is rooted in citizens' responsibility, is a significant factor of taxpaying motivations.

KEYWORDS: tax morale, government legitimacy, collective services, fiscal contract, communication of the government